

12-СОН, 2-ҚИСМ

ТАРИХИЙ МАНБАШУНОСЛИК, ТАРИХНАВИСЛИК, ТАРИХ ТАДҔИҚОТЛАРИ МЕТОДЛАРИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИННИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

Республика XII илмий-амалий
конференция материаллари

28 АПРЕЛЬ 2020 ЙИЛ
ТОШКЕНТ

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**ТАРИХИЙ МАНБАШУНОСЛИК,
ТАРИХНАВИСЛИК, ТАРИХ
ТАД҆ИҚОТЛАРИ МЕТОДЛАРИ
ВА МЕТОДОЛОГИЯСИННИНГ
ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ**

**Республика XII илмий-амалий
конференция материаллари**

2-қисм

Тошкент – 2020

“Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарих тадқиқотлари методлари ва методологиясининг долзарб масалалари” // Республика XII илмий-амалий конференция материаллари. 12–илмий тўплам [Тошкент давлат шарқшунослик университети. Масъул муҳаррир тар.ф.д., проф. М.М.Исҳоқов] Тошкент: 2020.

Ушбу тўпламда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 7 февралдаги 56-сон фармойиши, Ўзбекистон ОЎМТ Вазирлигининг 2020 йил 13 февралдаги 116-сон буйруғи, ТДШИ ректорининг 2020 йил 20 февралдаги 01-143 сонли буйруғи ижросини таъминлаш мақсадида 2020 йилнинг 28 апрель куни Тошкент давлат шарқшунослик университетида ўtkazilgan “**Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарих тадқиқотлари методлари ва методологиясининг долзарб масалалари**” мавзуусидаги анъанавий Республика илмий-амалий конференциясининг 12-навбати материаллари эълон қилинмоқда.

Анжуман ТДШУ илмий-тадқиқотлар режаси асосида шартномавий ҳамкор ташкилотлар – ЎзР ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, ЎзР ФА Тарих институти, ЎзР ФА Темурйилар тарихи давлат музейи, ЎзР ФА Ўзбекистон тарихи давлат музейи, Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Қатағон қурбонлари хотираси давлат музейи билан ҳамкорликда ташкил этилди.

Масъул муҳаррир:
Тарих фанлари доктори, профессор М.М.Исҳоқов

Тақризчилар:
*Тарих фанлари доктори, профессор Ж.Х.Исмоилова
Тар.ф.н., доц. Р.Р.Алимова*

Тахрир гурухи:
Хайдаров И.М., Одилов Б.А., Мадраимов А.А.,
Худойназаров И.Б., Абиров В.Э., Дедамирзаев Ж., Алимов З.
Саҳифаловчи: Зокиров Б.И.

Тошкент давлат шарқшунослик университетининг 2020 йил
18 апрель куни бўлиб ўтган 2-сонли навбатдан ташқари
Кенгаши қарорига мувофиқ нашрга тавсия қилинган.

УМУМИЙ ЖОРИЙ ТАРИХ

МАСАЛАЛАРИ

РЕСПУБЛИКА ТУРИЗМИ РИВОЖИДА ҚҮЙИ ЗАРАФШОН ВОҲАСИ ТАРИХИЙ ОБИДАЛАРИНИНГ ЎРНИ

Алишер ДОНИЁРОВ

т.ф.д., ТДШИ профессори

Анваржон ҚАНДАҲАРОВ

PhD, Навоий давлат педагогика иститути доценти

Бугунги кунда кўплаб ривожланган мамлакатларида ўрта асрлар Марказий Осиё тасаввуф тарихи ва алломаларининг маънавий мерослари ҳамда уларнинг номлари билан боғлиқ зиёратгоҳлар тарихига оид тадқиқотлар устувор аҳамият касб этади. Бу ўз навбатида асосий мақсадни, яъни ҳалқлар, миллатлар ўртасида тотувлик, барқарорлик ўрнатиш, ислом дини ва тасаввуфнинг туб моҳиятини англаш, инсонпарварлик ғояларини тарғиб этишни ифода этади. Бугунги глобаллашув даврида ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда тасаввуф алломаларининг илмий ва ижодий фаолиятини чуқур ўрганиш ва тарғиб этиш муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, ўрта асарларда яшаган алломаларининг муқаддас қадамжолари, тарихий меросларини, ижтимоий-сиёсий, маънавий ҳаётда тутган ўрнини ўрганиш, тарғиб этиш ва илмий янгиликларининг амалиётга жорий этилиши Республика туризмини ривожлантириш ҳамда Ўзбекистон тарихи фанидаги долзарб муаммолардан бири саналади.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда туризм соҳасининг босқичма-босқич ривожланиб бориши натижасида юртимиз дунё сайёхларининг нигоҳида энг гўзал масканлардан бирига айланди. Бугунги кунда Республикализнинг қайси ҳудудида музей қўриқхоналар ташкил этилган бўлса, бунинг эвазига ўша жойларда хорижий сайёхлик ишлари (Бухоро, Самарқанд ва Хоразм музей қўриқхоналари мисолида) тез суръатлар билан ривожланиб бормоқда. Бу соҳани тартибга солувчи зарур ҳукуқий-меъёрий асослар яратилганлиги боис, унинг инфратузилмасини ривожлантириш йўлида миллий қадриятларни кўз қорачиғидек асраб-авайлаш, маданий мерос объектларини тиклаш ёки таъмирлаш, уларнинг атрофларини ободонлаштириш бўйича тизимли ҳамда кенг миқёсли чоратадбирлар амалга оширилмоқда. Бугун юртимиз сайёхлик қўлами ва тарихий қадамжолари кўплиги бўйича дунёда етакчи 10 та мамлакат сафидан жой олганлиги ҳам кишини қувонтиради, албатта.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 5 январдаги “Ўзбекистон республикасида туризмни жадал ривожлантиришга оид

қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-5611-сон, 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш буйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармонлари, 2017 йил 24 майдаги “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПҚ-2995-сон Қарорида белгиланган вазифалар ижросини таъминлашда, шунингдек ушбу йўналишга оид бошқа норматив-хуқуқий хужжатларда белгиланган ишларни амалга оширишда кўплаб амалий тадбирлар амалга оширилмоқда.

Мамлакатимизда ҳукм суроётган тинчлик ва осойишталиқ, табиатнинг ранг-баранг гўзаллиги, юртимизнинг бой ва қадимий тарихи, ҳақимизнинг бағрикенглиги, юксак фазилатларга эгалиги ҳамда уларнинг хушмуомила ва меҳмоннавозлик хислатлари туризмни ривожлантиришда катта ахамиятга эгадир. Бутун дунёдан юртимизнинг барча вилоятларига ташриф буюраётган сайёҳлар узоқ ўтмишдан ҳикоя қилувчи қадимий ёдгорликларга, ҳалқимизнинг бетакрор табиати ва миллий қадриятларига катта қизиқиш билдираётганлиги сир эмас.

Бугунги кунда қуи Зарафшон воҳаси ҳудудининг ҳам бой тарихи, бугунгача сақланиб келинаётган нодир маданий-тарихий мероси очилмаган қўриқдек ўз муҳлисларини кутмоқда.Хусусан, биргина Навоий вилояти ҳудудида жами 232 та маданий мерос объектлари рўйхатга олинган бўлиб, шундан меъморчилик объектлари 63 та, археологияга оид 121 та, монументал ёдгорликлар 48 тани ташкил этади. Кармана туманининг ўзида эса Республика миқиёсидаги тўртта, маҳаллий ҳокимиятларга тегишли бўлган ўн бешта тарихий ёдгорликлар ва тепалар бор. Бундан ташқари ўн бешта монументаль санъат асарлари мавжуд². Улар археологик ёдгорликлар саналмиш маданий меърос объектлари – тепаликлар, зиёратгоҳлар ва хушманзара ҳамда диққатга сазовор жойлардир. Бунга дунёга машхур бўлиб бораётган Сармишсой қоятош суратлари мисол бўла олади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Қонун хужжатлари маълумотлари миллий базаси.
<https://www.lex.uz/>

² Навоий вилоят ҳокимлигининг “Вилоят маданий мерос объектларини асрар маркази”нинг статистик маълумотлари.

Навоий вилоятининг Учкудуқ шаҳрида Тош ўрмон, ҳозирги Навбаҳор тумани Учтут, Ижанд, Сангбурсой қишлоқларида ўтказилган археологик изланишларнинг натижасида бу ерлардан тош асири овчила-рининг меҳнат қуроллари ва ибтидой қоятош суратлари топилган ҳамда ЮНЕСКОнинг тарихий ёдгорликлар рўй-хатига киритилгани бугунги кунда ҳеч кимга сир эмас¹. Шунингдек, Работи Малик, Мир Сайид Баҳром, Қосим Шайх,

Деггарон мажмуаси, Тошмачит, Шоҳимардон каби меъморий обидалар, Буркүттепа, Оқсоҷтепа қаби археологик ва Олтинсой, Нурота каби дам олиш масканлари эса ўзининг гўзал ва хушманзара табиити билан ташриф буюрувчиларда ажойиб таасуротлар қолдиради. Хусусан, Кармана тумани ҳудудида жойлашган меъморий обидалардан **Мир Сайид Баҳром X-XI асрларда яшаган етук аллома, дин арбоби, тақводор, кароматлар соҳиби, комилликка эришган авлиё бўлиб, силсиласи бўйича пайғамбар Муҳаммад (с.а.в)га бориб тақалади**². Унинг мақбараси Кармана шаҳри марказида жойлашган. У X-XI асрларга хос бўлиб, республика ҳисобидаги обидалар қаторига киради. Бино сомонийлар даврида бунёд этилган бўлиб, унинг ички қисми ўртасида Мир Сайид Баҳром дафн этилган. Қабр ёнида арабча битиклар ёзилган иккита қабр тоши ҳам сақланниб қолган. Мақбаранинг ғарб томонида

табиий тепалик бўлган. Атрофи мозор бўлиб, уни Мир Сайид Баҳром мозори деб аташган. Ҳозирги кунда тепалик, мозор ва мачит бузилиб кетган. Мир Сайид Баҳром мақбараси хусусида ўтган асрнинг 50-йилларида рус шарқшуносларидан В.А.Нильсен ва А.К.Писарчиклар

¹Қаранг: Иноятов С, Ҳайитова О. Кармана тарих кўзгусида. – Т.: Шарқ, 2006. – Б.21-22.

² Қаранг: Абу Тоҳирхожа. Самария. Форс тилидан Ш.Воҳидов, Б.Аминов таржимаси. – Т.: Янги аср авлоди, 2009. – Б.161.

алоҳида тадқиқот олиб боришган. Уларнинг тадқиқотларида асосан обидаларнинг меъморчилигига оид маълумотлар келтирилади¹.

XVI аср маънавий ҳаётида ўчмас из қолдирган **Қосим Шайх Азизон-нинг** бутун фаолияти эзгу ва хайрли ишларга қаратилган. Бухоро ҳукмдори Абдулахон II нинг ҳазрат Қосим Шайхга бўлган ихлоси юзасидан 1558 йилда Карманада хонақоҳ барпо этган. Қосим Шайх бу хонақоҳда карманаликларга тасаввуф илмидан сабоқ берган. Буни хонақоҳдаги талabalарнинг дарс қилиши ва ётиб-туриши учун қўплаб хужраларнинг мавжудлиги тасдиқлаб турибди. Бу хонақоҳ тарихига оид батифсил маълумотлар А.Писарчик, А.Семёнов, Е.Некрасова, С.Иноятов, Ҳ.Тўраев, А.Хотамов, Ш.Халилов, Р.Қодировларнинг мақола ва рисолаларида учрайди. Е.Некрасова Қосим Шайх меъморий мажмуасини ўрганиб, Абдулаҳадхон ҳазираси ва унинг атрофида жойлашган биноларнинг қурилган даври, ўлчами, вазифаси ва меъморий тузилишига алоҳида аҳамият беради. Хонақоҳ гумбазли масжид ҳамда ўнта бир-бирига туташ бўлган хужралар ва айвондан иборат. Қосим Шайх масжиди ва у кишининг қабри атрофидаги хужраларда Кармана мадрасаларининг талabalари ўз устозларидан сабоқ олганлари ҳам манбаларда айтиб ўтилади².

Деггарон мажмуаси Кармана шаҳридан 30 км ғарбдаги Ҳазора қишлоғи ёнида жойлашган Мовароуннаҳрдаги энг қадимги масжидлардан бири. Маълумотларда келтирилишича, масжид Бухоро шаҳридаги Исмоил Сомоний мақбарасидан ҳам қадимиyroқдир. Адабиётшунос Н.Маллаев Деггарон масжидини XI аср обидаси деган фикрни билдириб: “Қорахонийлар ва хоразмшоҳлар хукмронлиги даврида қурилган бинолардан бирмунча

¹Кандахаров А. Бухоро хонлиги ва унда Карманалик шайхлар фаолияти. – Т.. Тафаккур. 2018. – Б.72.

² Писарчик А. Памятники Кармина. Сообщения института истории и теории архитектуры. Выпуск 4. – М., 1945. – стр.30.

кўпроқ ёдгорликлар сақланиб қолган. Булардан бири Ҳазора қишлоғидаги XI асрда қурилган масжиддир”¹, -деб айтиб ўтади.

Ёдгорлик зардуштийлар даври меъморчилиги услубида қурилган. У ташқи кўриниши жиҳатидан унчалик маҳобатли эмас. Тўрт деворли иморат устида тўққизта гумбаз жойлашган. Қатор устунларга таянадиган тош ёйлар ичкари қисмини кичик-кичик ҳужраларга ажратади. Тарихий манбаларда келтирилишича, бу ерда ҳунармандлар, хусусан, ўтга чидамли қозон таёровчилар яшаган.

Бу гўзал масканлар юртимзинг миллий ифтиҳори сифатида дунё сайёҳларига кўз тутиб тургандай гўё. Мазкур ҳудудларни илмий ўрганиш орқали кенг жамоатчиликка тарғиб қилиб бориш сайёҳлик ишлари билан шуғулланувчи ташкилотлар ва музей ҳодимлари зиммасига улкан вазифалар юклайди. Шу билан бир қаторда шуни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, Навоий вилоятида туризм соҳасини янада ривожлантириш мақсадида ҳукуматимиз томонидан қатор ижобий ишлар амалга оширилмоқда. Вилоят ҳудудида бугунги кунда сайёҳларга хизмат кўрсатувчи 26 та меҳмонхона мавжуд бўлиб, уларнинг 10 таси Навоий шахрида, 8 таси Кармана туманида, 3 таси Нурота туманида, 1 тадан Зарафшон ва Учкудуқ шаҳарларида ташкил этилган. Хусусан, улар орасидан 23 та меҳмонхонада ҳорижий сайёҳларга хизмат кўрсатиш ҳуқукини берувчи лицензиялар мавжуд. Таъкидлаш лозимки, бугунги кунда вилоятимиздаги мавжуд меҳмонхоналар бир вақтнинг ўзида 1500 нафар сайёҳга хизмат кўрсатиш кувватига эга.

Ҳорижий сайёҳларнинг ташрифларини кўпайтириш ва туризмни ривожлантириш учун бу борада ўз ечимини кутиб ётган бир қатор муаммолар мавжуд. Мисол тариқасида, юқорида санаб ўтилган ҳудудлар ва тарихий обьектлар бўйича аниқ маълумотлар берувчи сайёҳлик йўналишлари (маршрутлари) ишлаб чиқилмаганлигини ҳамда тарихий обьектларнинг бир-бири билан масофанинг олислигини кўрсатиб ўтиш мумкин. Бунинг оқибатида шаҳар ҳудудларида жаҳон андозаларига мос келувчи меҳмонхоналарнинг етарли бўлишига қарамаймаҳаллий ва ҳорижий сайёҳларнинг сони кутилганидек даражада эмас. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, вилоят ҳудудидаги маданий меърос обьектларини Республикализ туризм маршрути таркибидаги алоҳида янги ташкил этилиши лозим деб топилган “Навоий тарихий ва табиий музейлари ва обьектлари” маршрутига киритиш лозим. Бу эса Республикализнинг ижтимоий ва иқтисодий салоҳиятига ўзининг қуидагича ижобий таъсирини кўрсатади:

¹ Кандахаров А. Бухоро ҳонлиги ва унда Карманалик шайхлар фаолияти. – Т.: Тафаккур, 2018. – Б.76.

-Навоий вилоятида тарихий-табиий музей қўриқхоналарининг ташкил этилиши вилоятда маҳаллий ва ҳорижий сайёхлик тармоқларини ва туризмни ривожланишига жиддий таъсир кўрсатади;

-вилоятда жойлашган маданий меърос обьектларининг мунтазам жорий ва мукаммал таъмирлашни йўлга қўйиш имкони пайдо бўлади;

-тарихий археологик ёдгорликлар муҳофаза худудлари қатъий назоратга олинади, унинг атрофлари янада ободонлаштирилади. Унинг қаровсизлиги ва эгасизлигига барҳам берилади;

-тарихий худудлар ва зиёратгоҳларга ташриф буюрувчиларга қулайликлар яратилиши натижасида ҳалқаро ва маҳаллий туризм кескин ривожланади ҳамда хорижлик олимлар билан ҳамкорликда вилоятимиз тарихини ўрганишнинг янги йўналишлари пайдо бўлади;

-қўшимча иш ўринлари яратилиб, иқтисодий фаол аҳолининг бандлигини оширишга ва ҳалқимиз фаровонлигини юксалтиришга, худудларнинг ижтимоий-иктисодий ривожланишига кўмаклашади.

Шунингдек ушбу соҳанинг ривожланиши маданий меросларимиздан баҳраманд бўлаётган ёшларда юртимизнинг бой тарихига ҳурмат ва эҳтиром, бадиий эстетик диднинг шаклланишида ҳам ижобий ахамиятга эга.

XIX АСРНИНГ ОХИРИ - XX АСР БОШИДА ТОШКЕНТ ҚИЁФАСИ

Ж.Х.ИСМАИЛОВА

т.ф.д., Ўзбекистон тарихи давлат музейи

Аннотация. Тошкент шаҳри тарихий саҳифаларида бу давр алоҳида ўринга эга бўлиб, шаҳар нафақатгина сиёсий, балки иқтисодий, ижтимоий, маданий соҳаларда ҳам турли салбий ва ижсобий ўзгаришилар палласида ривожланишини давом эттиради. Мақолада айнан эски ва янги шаҳар термини пайдо бўлиши, янги шаҳарга алоҳида эътибор, шаҳар ривожида Россия империясининг муносабати ва ободонлаштириши, алоқа тармоқлари соҳасидаги ўзгаришилар, уларнинг сабаб ва мақсадлари тахлил этилган.

Калим сўзлар. Тошкент шаҳар, темир йўл, каналлар, ариқлар, конка, электростанция, боз, ободонлаштириши, трамвай, ирригация тизими ва х.к.з.

1865 йилда ҳарбий ҳаракатлар даврида, Тошкентни босиб олиш арафасида Черняев фармойиши билан Чирчиқнинг ўнг соҳилидаги Ниёзбек тўғони буздирилиб, шаҳарнинг эски қисми сувдан маҳрум этиб қўйилган эди. Бундан шаҳарнинг янги қисмiga ажратилган ҳудуд ҳам азият чекди. Шу боис 1868-1869 йиллар тўғонни тиклаш бўйича катта

ишилар олиб борилди. Унда 12 минг одам, жумладан туб ахолидан ҳам кўплаб кишилар иштирок этди¹. Шу билан баробар Салор дарёсида ҳам тўғон барпо этилиши билан Шибли ариғига ҳам сув кела бошлади. Булар барчаси Тошкентнинг ҳам янги ҳам эски қисмини сув билан таъминлашда катта аҳамиятга эга эди. Шаҳарнинг асосий сув томири Бўзсув (Анҳор) бўлиб, ундан Салор, Шивли, Қорасув, Гадраган, Кайковуз суғориш каналлари тармоғи ўтиб, умумий узунлиги 210 верстни ташкил этарди. Гадраган шаҳарнинг янги қисмини суғорарди ва Шиблининг чап соҳили билан чегараланар, Саперная кўчасидаги эски мозор охири берк кўчагача борарди. Ундан Косяновская ва Андреевская кўчаларини дала ҳовли қисмигача давом этарди. Фаустовская берк кўча атрофидан генерал-губернатор дала ҳовлисигача ва қалъа худудидаги ерларни Ракат дарёси суғорардиз². Шибли ариғи Духовская кўчаси ва Салор ва Шибли ариғлари ўртасидаги анҳорга, Саперная кўчаси қисмига, Дала ҳовли (Дачная) кўчасига, Мирзаободга, Эскимозор берк кўчасигача бўлган ҳарбий госпитал ва Эскигоспитал кўчасига сув берарди. Оққўрғон ариғи ҳам муҳим сув манбаи ҳисобланарди. У Шибли ўртасидаги ерларни, Пушкин ва Қўйлиқ кўчаларини, қисман Москва кўчаларини суғорардиз.

Бундан ташқари шаҳар “янги” қисми Дархон, Посра, Қорасув, Полвон, Чилдахтурхан ва бошқа ариқлар сувидан фойдаланарди. Улардан турли кўчалар, боғлар, ҳовлилар, хиёбонларга кўплаб катта-кичик ариғлар тармоғланиб кетарди.

Шундай қилиб, шаҳарнинг янги қисмининг марказий минтақалари сув билан яхши таъминланган бўлиб, у ерларни ўзлаштириш ва ободонлаштиришга қулай имконият туғдирди. Бунда шаҳар думаси фаолияти катта роль ўйнаган, у ирригация ишиларига ўз бюджетининг талай қисмини ажратган. Масалан, бу мақсад учун 1909 йилда 46973 руб, 1914 йилда 56000 руб харажат қилинган³. Сув тақсимлашни йўлга қўйиш учун маҳсус катта ва кичик ариқ оқсоқоли лавозими таъсис этилган. Шаҳар ҳокими Н. Маллицкий гувоҳлик беришича, “шаҳар жамоатчилик бошқаруви оқилона ишилатилган урф-одатларни ва маҳаллий ирригациянинг бутун тизимини сақлаб қолди, унга фақат иншоот ва техника ҳисоби ҳамда смета учун гидротехник мутахассислигини қўшди, холос. 1909 йилда гидротехник қидирувлар ёрдамида Бўзсув ариғининг иккинчи боши яратилди. Шундан буён жазира мақсади ёзда сувдан

¹ Добросмыслов А.И. кЎр.асар.181 б

² ЎзР МДА 37 Ф. 1 рўй. 349 иш. 23 б

³ Ўша жойда, 2231 Ф. 1 рўй. 165 иш. 57 б

⁴ Ўша жойда, 204 б

фойдаланиш танаффуси кузатилмайдиган бўлди, илгарилари бу танаффус 1,5-2 ойга чўзиларди.”

Шундай қилиб, сувдан фойдаланишда эски, маҳаллий усуллар асос қилиб олинганди, у янги усуллар билан яхши уйғунлашиб, ўлка сув хўжалигига тараққиётидаги муҳим ҳодиса бўлди.

1868 йилда шаҳар “янги” қисми учун шаҳар ташқарисидан оқиб ўтувчи дарёдан ажралиб чиққан Оққўрғон каналидан сув қувури (водопровод) ётқизиш лойиҳаси тузилган эди. Бу қувур тахмина қиймати 48000 руб эди. Бир верст узунликдаги қувур 6 йил қурилди. 1873 йилда бу ишга бош-қош бўлган Глинка-Янчевский генерал-губернаторга қилинган ишлар смета қийматидан ошиб кетганини айтади. Шундан келиб чиқиб, ҳукумат кўшимча яна 13509 руб пул ажратади². 1875 йилдагина қувур қуриш ниҳоясига етгани ва ундан фойдаланиш мумкинлиги эълон қилинди. Бироқ текширув ҷоғида қувур мустаҳкам қурилмагани, ўз вазифасини бажара олмаслиги ва қурилиш ишлари ўлда-жўлда олиб борилгани маълум бўлдиз. Қувурни мустаҳкамлаш ва ишни охирига етказиш учун яна 100000 рубл керак бўлишини аниқлашгач иш тўхтади. Шаҳар сув қувурисиз қолди. 1882 йилда бу иншоот фойдасизлиги туфайли 745 рублга сотиб юборилди. 1884 йилда қувур қурилиши тўлалигича шаҳарга юклатилди ва кейинчалик батамом йўққа чиқди⁴.

Шаҳар аҳолиси ариқ сувларидан, шунингдек насосли қудук ёки артезан қудуқлар сувидан фойдаланаарди. Сувни бочкаларда сувкашлар ташиган. У челяклаб сотиларди. Головачев булоқларидан 20 минг челяк сув олинарди. Шаҳарнинг “янги” қисмида 1889 йилда 80 қудук бўлиб, шулардан 70 таси хусусий ва 10 таси жамоатники эди. 1909 йилда қудуқлар миқдори 472 тагача ортди. Ўша йилнинг ўзида шаҳарнинг турли жойларида 10 та ёпик қудуқлар қурилиб, уларнинг бир қисми қониқарсиз аҳволда эди.

Сув таъминотининг барча манбалари санитарияга хилоф аҳволда бўлиб, аҳоли ва ҳарбий қўшин орасида ичтерлама (қорин тифи) касали тарқалишига сабаб бўлган. Масалан: 1890 йилда Тошкент гарнizonи орасида 350 касалланиш ҳолати аниқланган бўлиб, шундан 47 таси ўлим билан тугаган⁵. Бу ҳол шаҳар думаси мажлисида сув қувури қуриш масаласини қайта-қайта кўтарилишига сабаб бўлган. Турли вариантлар таклиф этилган. Жумладан, 1910 йилда Н. Маллинцкий сув қувури зарурлигини уқдирган, у оқава қувурсиз (канализациясиз) бунақа сув

¹ Ўша жойда

² Добросмыслов А.И. кЎр.асар. 147-148 бетлар

³ Ўша жойда, 148 б

⁴ Маев Н.А. кЎр.асар. 128 б

⁵ ЎзР МДА. 37 Ф. 1 рўй. 451 иш. 24 б.

қувури қурилишининг ўзиёқ тупроқнинг ифлосланишига, ҳаво ва ер ости сувининг заҳарланишига олиб келишини тушунтирган. Аммо бунга 10-15 млн.рубл маблағсиз эришиб бўлмаслиги, шаҳар бюджети бундай харажатни кўтара олмаслигини айтган. Шу боис шаҳар худудида сув қувури эмас, бир қанча сув тарқатувчи будкалар қуриш таклиф этилган¹.

Шаҳар бошқармаси 1912 йилда Тошкентга москвалик мутахассислар муҳандис И. М. Бирюков, А. В. Кондрашев ва Ф. О. Гольфманни таклиф этишади. Турли манбалардан сув олиб ўрганилади. 1914 йил баҳорида сув қувури ётқизиш масаласи мутахассислардан иборат маҳсус ҳайъат томонидан кўриб чиқилади. Улар таклиф этган лойиҳа 180 минг рубл бўлиб, шундан 5000 рубли тўланган эди, жумладан маслаҳат учун 3000 рубл сарфлашганди. Сув қувури қурилишини 25 йилга мўлжаллангандиз².

Сув қувури билан бирга оқава (сув) қувурлари, қуриш масаласи ҳам муҳокама қилинганди. Бу йўналишда шаҳар бошқармаси яна бир қанча ишлар қилди, бироқ бари муваффақиятсизлик билан тугади. Масалан, дума Тошкентга Москва оқава қувурлар бўйича бош муҳандис ёрдамчиси Н. А. Алексеевни таклиф қилди, у ҳеч бўлмаганда касалхона ва Воскресенский бозори атрофидаги жойларда оқава қувурлари қурилиши бўйича дастлабки хомчўтни қилиши лозим эдиз. Бироқ бу уриниш ҳам зое кетди. Маблағ ва ашё этишмаслиги сабабли шаҳарда канализация ва сув қувури қурилмай қолди.

Дастлабки йилларда шаҳарни ободонлапштириш ишлари ҳам айтарли яхши эмас эди. 1866 йилда ташкил этилган шаҳар қўмитаси асосан ер тақсимлаш ва унинг эвазига пул ундириш ишлари билан шуғулланган. Кўмитанинг ўз молиявий маблағи унча катта эмасди. 1867 йилда кўчаларни тозалашга-25 рубл, 1868-1869 йилларда кўприклар қуришга 559 рубл, 1869 йилда кўча ёқаларига кўчат ўтқазишга 1700 рубл, шаҳар қўмитасини таъминлашга 350 рубл ажратилганини айтиш кифоя⁴. Кўриниб турганидек, бюджетнинг катта қисми шаҳарни кўкаламзорлаштиришга сарфланган.

Шаҳарнинг янги қисмида на тротуарлар, на тош йўл бор эди. Сув сепилиб турилишига қарамай ёзда чанг бўларди, чунки кўча ҳаракатларидан, кўча ва майдонларда бинолар камлигидан чанг тез ҳавога кўтарилиларди. Қишида арава ва отлар лойга ботар эди, бир жойга бориш фоят қийин бўлиб кетарди. Гоҳо тунда аравада меҳмондан уйига

¹ Ўша жойда, 2231 Ф. 1 рўй. 171 иш. 16 б

² ЎзР МДА 37 Ф. 1 рўй. 451 иш. 25 б

³ Ўша жойда

⁴ Добросмыслов А.И. Ўша асар. 110 б

қайтаётган эски шаҳарликлар аравани қолдириб, қоронғида яёв қайтган вақтлари ҳам бўлган¹.

1868 йилда биринчи бўлиб марказий кўчага тош ётқизилди. 70-йиллардан бошлаб кўчаларга тош ётқизиш, йўлкалар ва ўтиш жойлари барпо этиш хийла жонланди. Кўчаларнинг икки-учтасидан ташқари шаҳарнинг барча кўчалари қишида лойлигидан юриб бўлмас, ёзда чанг бўларди.

80-йилларда кўчалар режалаштирилди ва 52 верст узунликдаги кўчага шағал тўшалди². Шағални шундай тўшаб қўяверишининг натижаси яхши бўлмади, йўллар тезда бузилар ва йўлларда чуқурликлар ҳосил бўлар, қишида сув-лойга тўлиб қоларди. Шу боис шаҳар бошқармаси арzonига учиб кўчаларга шағал ётқизмай, тош терилган кўчаларни қура бошлади³.

1884 йилдан 1888 йилгача қўзда тутилган 67 верст ўринга атиги 27 верст кўчага шағал тўшалди. Соборная, Салор проспекти, Константинов хиёбони, Кўқон ва Хива кўчаларининг бир қисми бўйлаб 550 сажен йўл қайтадан тикланди.

1890 йилда кўчаларни таъмирлаш ва қуриш ишлари (шоссе) тўхтатилди. Бироқ Духовская, Махрам, Шайхонтохур кўчаларидан кўнка ўтказилиши муносабати билан тош ётқизилди. Бундан ташқари, Молия (казенная) палатасидан Кауфман кўчасигача бўлган Хива кўчасига ҳамда Романов кўчасининг бир қисмига ҳам тош терилди⁴. 1906 йилда юкли ҳаракат ўсиши ва икки темир йўл линияси очилиши муносабати билан Константинов хиёбони ва Тошкент жанубида кўчаларни қайтадан тартибга солиш ҳақида фикр юритила бошланди. Шундан кейин кўчаларга тош териш шаҳарнинг ҳар иккала қисмида ҳам кенг қулоч ёйди. 1906 йилда 4029, 1907 йилда эса 6224 кв.сажен кўчага тош терилганди.

1907-1908 йилларда шаҳар кўчаларига тош териш бўйича бош режа тузилган. 1908 йилда 10283, 1909 йилда 16.342, 1910 йилда 16.427, 1912 йилда 24.455, 1913 йилда 22.654, 1914 йилда 21.983 квадрат сажен йўлга тош ётқизилган. 1914 йил маълумотларига кўра Тошкентдаги умумий тош ётқизилган ҳудуд тахминан 168.000 кв. саженни ташкил этган⁵.

Шаҳар янги қисмини ҳамма кўчаларини лойиҳаси билан 273 минг кв. сажен йўлга тош териш кўзда тутилган⁶. Шаҳарда йўлкалар умуман йўқ эди. Фақат 1910 ва 1911 йиллардагина йўлкалар қуриш ҳақида

¹ Очерки истории Ташкента... 17 б

² ЎзР МДА. 37. Ф. 1 рўй. 447 иш. 99 б

³ Пален К.К. кЎр.асар. 98 б

⁴ ЎзР МДА 37 Ф. 1 рўй. 451 иш. 7 б

⁵ ЎзР МДА 2231 Ф. 1 рўй. 165 . 201 б

⁶ Россия Марказий харбий тарих архиви. 1396 Ф. 1 рўй. 93 иш. 39 б

мажбурий қарор қабул қилинган эди. Бу қарор ишни ривожлантиришга имкон тұғдирди. Тротуарларга тош териш уй соҳиблари зиммасига юклатилди.

Маълумки, Тошкентнинг янги ва эски қисмида күплаб катта ва кичик ариқлар бўлган. Уларга кўприклар қуриш анча маблағ ажратишни тақозо этган, чунки бусиз кўнгилдагидек йўл қуриш имкони бўлмаганди. Шу йўналишда дума бир қанча ишларни амалга оширди. 1907 йилда шаҳарда 348 кўприк бўлиб, шундан 13 таси бетон, 4 таси тош қўприк эди, 1914 йилда улар сони 450 тага етди².

Шаҳарнинг янги қисмини кўкаламзорлаштириш бўйича айниқса Бўзсув ва Шибли ариқлари оралиғида кўп ишлар қилинган. Тошкент “янги” қисмига асос солинган дастлабки йилдаёқ бу ерларда турли навдаги дарахт кўчатлари ўтқазилган. Бу борада бир муаллиф: “Яйдоқ, қуёшда тандирдай қизиган, янтоқ босган далада дастлабки Тошкент ахолиси уйлар қурав экан, дов-дараҳт ва сояни жуда қадрлар эди, уларнинг қилган биринчи иши дараҳт ўтқазиш бўлди”³. 1867 йилдаёқ шаҳар яшил либосга чулғангандан ва кишида ажойиб таассурот қолдидарди⁴. Кейинчалик маъмурият ва шаҳарликлар ҳам кўчалар, майдонлар, хиёбонларни кўкаламзорлаштиришни кенг қулоч ёйдириб юборганлар. Натижада шаҳар янги қисми ўзининг кўркамлиги ва ҳамма жойда ҳавосининг тозалиги билан шуҳрат қозонди. Гувоҳнинг айтишича, турли навдаги дараҳтлар шаҳарни катта боғга ўхшатиб юбордиз деб тасвирласа, яна бир муаллиф эса Тошкентнинг ихчам ва ғиштли уйларини бағрига олган дараҳтзорлар ҳавони мусаффо қилиб туради⁵, деб ёзган эди.

Мингўрик боғи шаҳарликларнинг ягона сайд қиладиган жойи бўлиб, у XIX асрнинг 20-йилларида вужудга келган. 1843 йилда боғ ўртасида йўл ётқизилди ва аста-секин боғ йўқолиб кетди. Унинг ўрнига бошқа боғ ва хиёбонлар юзага келган.

1882 йилда шаҳар бошқармаси ташаббуси билан янги қисмда шаҳар боғи яратилиб, (ҳозирги Шаҳар ҳокимияти боғи ўрнида) майдони 17.600 кв. саженни ташкил этган.. Боғга асос солишда шаҳарнинг турли вакиллари иштирок этган. “Боғ яратиш, -деб ёзганди бир муаллиф, - тантана билан бошланди ва дастлабки икки дуб дараҳти боғ ичкариси-даги дарвоза олдига боғ яратувчилар И. И. Краузе ва А. С. Введенский

¹ ЎзР МДА. 37 Ф. 1 рўй. 176 иш. 2 б

² ЎзР МДА 2231 Ф. 1 рўй. 165 иш. 10 б

³ Очерки истории Ташкента .. 14 б

⁴ Русский инвалид. 1867 г. № 94

⁵ Костенко Л.Ф. Туркестанский край. Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа. Спб. 1880. 411 б.

⁶ Маев Н.А. кЎр. Асар. 130 б

томонидан ўтқазилди. Улкан мажнунтолларни тантанага таклиф этилган меҳмонлар ўз қўуллари билан ўтқаздилар”².

1883 йили Александровский боғига (хозирги Мовароуннахр кўчаси) асос солиниб, унинга майдони 12.880 кв.сажени ташкил этган. Генерал-губернатор А.Б.Вревский номига қўйилган.

Кауфман хиёбони «янги» шаҳар марказида жойлашган бўлиб, бу хиёбондан радиус йўналишида Кауфман проспекти (Сайилгоҳ), Пушкин (), Кўйлиқ (Й.Охунбобоев) кўчалари тарқалган. Хиёбон марказига Кауфман хайкали қўйилган. Хиёбонда турли нав дараҳтлар, жумладан қайрағо мм члар экилган. Ҳар йили бу ерда турли қизиқарли кўргазмалар ўтқазиб турилган.

1912-1915 йилларда кўпгина боғ ва хиёбонлар зарурӣ маблағлар ва эътибор йўқлигидан ҳувиллаб қолди.

Шаҳар ҳокимияти шаҳарни ёритиш масалалари билан шуғуллана бошлади. 1905 йилда Дума мажлисида шаҳарни ёритиш масаласи бўйича йиғилиш бўлиб ўтди. Йиғилиш қарорига биноан «янги» қисмнинг баъзи бир марказий кўчалари учун керосинли фонуслар (калилқнҳӣ) ўрнатилди. Кейинчалик бошқа кўчаларга ҳам керосинли фонуслар ўрнатилди. 1908 йилги маълумотларга кўра шаҳарда 310 та керосинли фонуслар ва 794 та оддий фонуслар бўлган¹. Кейинчалик улар миқдори ортган. 1912 йилда керосинли фонуслар 515 та, оддийлари 906 (шундан 800 таси эски шаҳарда) бўлган². Ёритишга кетган пул маблағлари 1908 йилда 30-40 минг рублни ташкил этган.

Аста-секин ёритиш воситаларини электр тармоғи билан алмаштириш масаласи ҳам ўз ечимини топа бошлади. Янги шаҳар қисмидаги керосинли фонарларни эски шаҳарга беришга қарор қилинди. з.

1908 йилда электростанция қурилди ва у Николай Константинович уйи ва Романов (Буюк Турон), Кауфман (сайилгоҳ атрофии), Самарқанд ва Воронцов (Х.Сулаймонова) кўчаларини ёритишга хизмат қилди⁴. Шаҳар думаси бутун шаҳарни электр билан ёритишни режалаштирган эди. Шу мақсадда у “Электрёритиш биринчи жамият” и тузилди ва электростанция қуриш бўйича тадбирларни ишлаб чиқди. Бироқ жамиятнинг бу мақсадда 10 минг рубл ажратишни сўраб қилган илтимосига генерал-губернатор рад жавобини бердиз. 1912 йилда тадбиркор В. П. Павлов томонидан электростанция қурилди ва бир қанча саноат корхоналари ва хусусий

¹ Россия марказий давлат тарих архиви, 1396 Ф. 1 рўй. 93 иш. 1 б

² ЎзР МДА. 37 Ф. 1 рўй. 541 иш. 11 б

³ Россия марказий давлат ҳарбий-тарихий архиви. 400 Ф. 1 рўй. 4026 иш. 2 б

⁴ ЎзР МДА. 17 ф. 1 рўй. 27828 иш. 33-45 б.

⁵ Ўша жойда, 1 Ф. 17 рўй. 901 иш. 1 б

хонадонларга хизмат қилди.¹ Электр линиялари узунлиги 30 верстгача бўлиб, 3 мингта электр лампочкаларига қувват берган.

1914 йилда шаҳар думаси шаҳарда электр ёритишни бундан кейин ривожлантириш режасини ишлаб чиқиши бўйича маҳсус ҳайъат тузди, бироқ биринчи жаҳон уруши бошлангач бу масала ўз ечимини топмади.

1896 йилда Белқия жамияти вакили Э. Дени билан 45 йилга кўнка (отлар билан ҳаракатланадиган бир вагонли транспорт воситаси) йўли қуриш ҳақидаги шартнома тузилди. Э.Дени ўз хуқуқини «Тошкент Трамвай» Бельгия аноним жамиятига топширди. Шаҳарда кўнка 13 йил фаолият кўрсатди ва икки йўналиш бўйича ҳаракат қилди. Биринчи линия 1901 йил 30 мартда , иккинчиси 1903 йил 5 апрелда очилди. Унинг умумий узунлиги 9 верст 90 сажен йўл бўлиб, 30 вагон, 170 хизматчи ва 230 оти бор эди². 1900 йилда ташилган йўловчилар 1089 минг нафар одамнiz, 1909 йилда эса 4.843.407³ нафар одамни ташкил этди.

Конка темир йўл вокзалидан эски шаҳардаги бозоргача ва Романовская қўчасидан янги шаҳардаги Сергиев черковигача (ҳозирги X.Олимжон майдони) хизмат қилган.

1907 йил 27 августда шаҳар думаси Тошкентда электр трамвай ўтказишига “Тошкент Трамвай” Бельгиянинг жамияти билан шартнома тузишга қарор қилди⁵. 1908 йил сентябрида мазкур шартнома янги линиялар очишни кўзда тутувчи режалар билан тузилди. Конфессия муддати 45 йил эди. 1926 йилда шаҳар “Тошкент Трамвай” Бельгия жамиятидан трамвай сотиб олиш хуқуқига эга эди.

1910 йил 17 августда Куропаткин (ҳозирги Лохутий) ва Гогол (ҳозирги Я.Фуломов) хиёбонлари оралиғидаги жойда электр станцияси биносига асос солинди. Техник назоратни мухандис В. С. Гейнцельман олиб борди.

Электр трамвайи ҳаракати 1912 йил 29 декабрда очилди. Тез ва қулай транспорт воситаси ҳисобланган трамвайлар кўчани кўнка вақтидаги 230 отга қараганда камроқ ифлослантиради.

Воскресенский бозоридан турли томонларга умумий узунлиги 20 верст бўлган етти трамвай линияси тарқаган.⁶ Агар 1912 йилда жамиятнинг “конка” трамвайдан ялпи тушум 260 минг рублни ташкил этган бўлса, 1913 йилда электр қувватига ўтилгач у 504 минг рублгacha ўсди. Йўловчиларни ташиш ҳам кескин ошди. 1912 йилда у 5323 нафар

¹ Ўша жойда, 37 Ф. 1 рўй. 451 иш. 54 б

² Россия марказий давлат харбий-тариҳий архиви. 400 Ф. 1 рўй. 4026 иш. 22 б

³ ЎзР МДА, 37 Ф. 1 рўй. 451 иш. 9 б

⁴ Россия марказий давлат харбий-тариҳий архиви. 400 Ф. 1 рўй. 4026 иш. 22 б

⁵ Россия марказий тарих архиви. 1396 Ф. 1 рўй. 93 иш. 53 б

⁶ ЎзР МДА 37 Ф. 1 рўй. 451 иш. 9 б

одамни ташкил этган бўлса, 1913 йилда йўловчилар сони 10 млн. нафардан ошиб кетди. Енгил извошлар шаҳар транспортининг энг кенг тарқалган турларидан бири бўлган. 1909 йилда улар 355, 1910 йилда эса 387 нафар извошчи хизмат қилган. Бундан ташқари керосин ташувчи извошлар бўлган. 1909 йилда улар 221 та, 1910 йилда 151 та бўлган. Юк ташийдиган ўзбек арбалари кўп эди. Икки катта-катта ғилдиракли арба 30 пудгача юк кўтарган. Арбакаш отга миниб олган. Шундай от арбалардан шаҳарда 1909 йилда 805 та, 1910 йилда 870 та эди². Яна шаҳарда юк ташиш бўйича бир неча идора ҳам бўлиб, улардан бири Тошкентнинг “эски” қисмида жойлашган.

Темир йўл ётқизилиши шаҳар ривожига сезиларли даражада ҳисса қўшган. У қурилгунча ўлка ва Россия ўртасидаги савдо ва бошқа алоқалар карvon йўли билан амалга оширилган. Масалан: карvonлар Тошкентга Оренбургдан 90-100 кунда етиб келган, қайтишга эса 6 ой керак бўлган. Йўл шароитлари ғоят оғир бўлиб, туя билан юк ташиш жуда қимматга тушган. Шуларни ҳисобга олиб мустамлакачилар ва савдо-саноат вакиллари ҳукуматдан Тошкентга темир йўл қуришни сўраганлар, бу эса ўлканинг ҳукмдор мамлакат учун тайёр хом ашё манбаига айланнишини тезлаштирганз.

70-йиллардаёқ К.П.Кауфман Ҳарбий вазирга қўнфироқ қилганда: “Сиздан Ўрта Осиё темир йўли лойиҳасини тезроқ амалга оширишингизни ўтиниб сўрайман, бу ўлканинг иқтисодий ривожига таъсир қилишини айтмаса ҳам бўлади, у империянинг энг сермаҳсул вилоятларидан бирига айланади, бунга фақат темир йўл етишмайди, холос. Акс ҳолда Ўрта Осиёда қўлга киритган мавқеимизни йўқотишимиш ҳеч гап эмас, сиёсий тангликлар тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади⁴. Худди шундай фикрни Кауфманнинг вориси Колпаковский ўзининг 1881 йилда 2 сентябрдаги “Ўрта Осиё темир йўлини ўтказиш тўғрисида”ги ёзишмаларида: « темир йўл қурилиши на фақат Туркистоннинг маҳаллий манфаатлари, балки “умумдавлат сиёсий, стратегик ва иқтисодий муносабатларда ҳам фойдани тақозо этади»⁵. ” деган эди.

Темир йўл қуриш ҳақидаги масалани муҳокама қилиш чоғида унинг йўналиши бўйича турли вариантлар яъни: Оренбургдан Тошкентга; Уралқсқдан Орол дengизига ва ундан Тошкентга; Челябинскдан Троицк орқали Тошкентга; Петропавловекдан Акмолинск, Туркистон, Чимкент

¹ Ўша жойда, 2231 Ф. 1 рўй. 165 иш. 202 б

² ЎзР МДА 37 Ф 1 рўй. 349 иш. 26 б

³ Ахмеджанова З.К. К истории строительства железных дорог в Средней Азии (1880-1917 гг.). Т. 1963 . 23 б

⁴ Ўша жойда

⁵ Ўша жойда

орқали Тошкентга; Омсқдан Карасалинскка, ундан Авлиёта ва Тошкентга¹ ча йўл қуриш ҳақида фикрлар мавжуд эди.

Олий доираларда Оренбургдан Тошкентгача темир йўл ётқизилиши маъқулланган эди. Бироқ инглизларнинг Афғонистонга тажовузи кучайиши, сиёсий ва ҳарбий-стратегик шароитларни ҳисобга олган ҳолда ҳукумат Каспийорти темир йўли қуриш зарур деб топди ва 1881 уни йилда фойдаланишга топширилди. Каспий темир йўли Ашхобод орқали 1888 йилда Самарқандгача етказилди. Шундан кейин Тошкент линияси билан Самарқанддан Андижонга темир йўли ётқизиш учун Акционерлик жамият тузиш ҳақидаги масала қўтарили. Тошкент шаҳар думаси Фарғона ва Сирдарё вилоятларидан Тошкентгача темир йўл ётқизиш ҳақидаги илтимос билан чиқди. Бу эса шаҳарнинг ушбу жойлар билан узвий алоқа ўрнатишига имкон яратарди.

1898 йилда Самарқанд-Андижон темир йўли (Каспий орти) ва 1901-1906 йилларда эса Оренбург-Тошкент темир йўли битказилди, кейинчалик темир йўллар Фарғона вилояти томон давом эттирилди.

Шаҳарларда темир йўл ётқизилиши билан вокзаллар, темир йўл устахоналари, линияларда эса станциялар, янги манзилгоҳлар пайдо бўлишига олиб келди. Бу ерда асосан руслар посёлкалари ва темир йўл устахоналари вужудга келди. Бу эса ўз навбатида ўлкада рус фуқар-поларининг яна қўпайишига олиб келди.

Хуроса қилиб айтганда Россия империяси Тошкент шаҳрини босиб олгач, бу ерда ўзининг мустамлакачилик мавқеини мустаҳкамлаш ва Кўқон, Бухоро ва Хива хонликларига босқинчилик сиёсатини давом эттириш мақсадида Тошкент шаҳри янги қисмини таянч пунктига айлантириди. Маҳаллий ахолининг қаршилигидан хавсираган чор маъмурияти Тошкент шаҳрининг ёнгинасида, яъни Анхорнинг нариги томонида янги шаҳар қуришга киришди. Кейинчалик бу янги шаҳар Туркистон ўлкасиниг сиёсий, маъмурий ва иқтисодий марказига айланиб қолди.

Хукуматнинг барча ҳарбий ва маъмурий бинолари, майший хизмат кўрсатувчи корхоналар ва х.к. шаҳарнинг айнан янги қисмида жойлашган эди. Тошкент шаҳридаги барча қулайликлар ва янгиликлар фақатгина янги қисмда истиқомат қилувчи рус аҳолиси учун яратилган.

Ахолининг кўпайиб бориши шаҳар майдонининг кенгайишига олиб келди. Шаҳар ривожи радиусли халқа лойихаси бўйича ривожланган. Унда тўғри ва боши берк кўчалар, боғлар, хиёбонлар, майдонлар, маъмурий бинолари, ҳарбий ва жамоат муассасалари, туарар-жой уйлари, телефон, почта, телеграф, транспортнинг янги турлари (трамвай, темир йўл, велосипедлар, электр чироғи, майший хизмат даргоҳлари ва ҳ.к.лар) пайдо бўлди. Хукумат бу ерда ўзи учун барча қулайликлар яратилган ва

¹ Ахмеджанова З.Кўр. асар. 25 б

лойиҳаси билан жуда ўхшаш бўлган кичкина «Петербург»га ўхшаган шаҳар қуришни мўлжаллаган эди.

Ободончилик ишлари ҳам шахарнинг иккала қисми учун бир хилда олиб борилмади. Бу ҳолат маҳаллий аҳоли ва шаҳар Думасидаги туб аҳоли вакилларининг норозилигига сабаб бўлган. Чунки барча солиқ ва тўловларнинг энг кўп қисми эски шаҳар аҳолисидан олинган ва янги шаҳар харажати учун ишлатилган. Шунинг учун ҳам эски ва янги шаҳар ўртасидаги тафовут жуда катта бўлган.

Туркистон ўлқасига темир йўлни кириб келиши уни Россия саноатини арzon хом ашё билан таъминлайдиган манбага айланишига олиб келди. Чор маъмуриятининг темир йўл қуришдан асосий мақсади ўлқада стратегик жиҳатдан ўз мавқени мустаҳкамлаш ва моддий бойликларни ташиб кетишдан иборат эди.

Туркистон ўлқасида темир йўл қурилиши муносабати билан ўлқага кўчириб келтирилган руслар сони янада кўпайиб кетди. Темир йўлларни қурилиши унинг атрофидан янги рус поселкалари ва мастерскойларнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Мухтасар қилиб айтганда. Россия империяси Туркистон ўлқасининг бир неча Тошкент, Самарқанд, Андижон каби шаҳарлари ёнида янги шаҳарларга асос солиб, у ерда ўзининг мустамлакачилик сиёсатини амалга ошириш учун таянч манзилларини яратди.

БИР ОИЛА ҚИСМАТИ

Бахтиёр ҲАСАНОВ

*Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги
Қатагон қурбонлари хотираси давлат музейи директори,
тарих фанлари доктори, профессор*

Ўтган асрнинг 1937–1938 йилларида бўлиб ўтган “Қатта кирғин” собиқ совет давлати ҳудудларида яшаган барча халқлар, жумладан, Ўзбекистон халқининг ҳам ҳаётига мислсиз даражада улкан талофат келтирди. Шу йилларда юз минглаб бегуноҳ кишилар шўро давлатининг жазо органи – НКВД томонидан қириб ташланди. Ана шундай инсонлардан бири, Отажон Ҳошим эди.

Отажон Ҳошим 1905 йил Тошкент шаҳрида дунёга келди. У жадид тараққийпарварлари таъсирида улғайиб, аввал жадид мактабида, сўнг мадраса ва рус-тузем мактабларида таҳсил

олди. 1919–21 йиллар ўқитувчилар тайёрлаш билим юртида ўқиди. 1922 йил “Кўмак” уюшмаси томонидан Москвага юборилиб, Бухарин номидаги ишчилар факультетига ўқишига киради. 1923 йил уни тутатгач, ўқишини Қизил профессорлар институтининг тайёрлов бўлимида давом эттиради. Ўзбек талабалари орасида ўзининг юксак иқтидори билан ажралиб турган Отажон Ҳошим 1924–27 йиллар Қизил профессорлар институтида ўқиш билан бир пайтда Москвадаги ўзбек драма студияси тингловчиларига дарс берди. Бироқ, тўсаттан соғлиги ёмонлашгани боис институтни тутатмай, Ўзбекистонга қайтади.

Отажон Ҳошим 1926–29 йиллар ўзбек ёзувчиларининг биринчи адабий уюшмаси –“Қизил қалам” ташкилотига раҳбарлик қилди. 1928–1929 йилларда унинг ташаббуси билан “Қизил қалам” жамиятининг икки жилдлик мажмуаси нашр этилди. Отажон Ҳошим Фитратнинг ҳаммаслаги эди. У талабаларга маъруза қилиш учун Самарқандга таниқли олим Чўпонзодани таклиф этди. Маориф халқ комиссарлиги ҳузуридаги илмий кенгаш раиси Отажон Ҳошим 1927 йил январда Самарқандда Олий педагогика институти (ҳозирги Самарканд давлат университети)ни ташкил этиш ишига бош-қош бўлди. Ёш олим 1927 йилда ГУСга раис бўлди ва шу йили сингорманизм ҳақида мақоласи билан кўпчиликнинг тилига тушди. Айнан мана шундай ижоди гуллаган даврда, Совет давлати ўзининг мустабид сиёсатини амалга ошириш борасида турли хил ғайриинсоний усулларни қўллай бошлади. Жумладан, шароити оғир ҳудудлардаги “Беломорканал”, “Белбалтлаг”, “Дмитлаг” ва бошқа улкан қурилишларни қисқа муддатларда ниҳоясига етказиш учун маҳбуслар меҳнатидан аёвсиз фойдаланилди. Шу мақсадда минг–минглаб бегуноҳ кишилар, хусусан, Ўзбекистон маориф ходимларининг кўпчилиги “миллатчилик”, “аксилинқилобчилик”, “миллатчиларга оғиши” каби соҳта айибловлар билан турли лагерларга сургун қилинган. Тарихда бу жараён “Халқ маориф комиссарлиги иши” деб аталган. Аслида, бу кейинчалик амалга оширилган катта қатағоннинг муқаддимаси эди, холос.

1929 йил “Халқ маориф комиссарлиги иши” очилиб Отажон Ҳошимнинг дўстлари Боту ва Маннон Рамзийлар қамоқقا олинади. Мазкур вазиятни англаған Ўзбекистон ҳукумати раҳбари Файзулла Хўжаев Отажон Ҳошимни Ленинград шаҳридаги Шарқшунослик институтининг аспирантурасига, Абдулҳай Тожиевни Москвага йўллаб, уларнинг жонини сақлаб қолди.

СССРнинг энг нуфузли илм даргоҳларидан Ленинград Фанлар академияси қошидаги Шарқшунослик институтининг аспирантурасини тутатган Отажон Ҳошим дастлаб, ўша институтнинг ўзида илмий котиб сифатида ишга олиб қолинади. 1933 йил декабрь ойида у

ҳукумат раҳбари Файзулла Хўжаев томонидан Тошкентга чақириб олиниб, Тил ва адабиёт илмий тадқиқотлар институтига директор этиб тайинланади. Отажон Ҳошим 1934 йилдан Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси танқид ва адабиётшунослик шўъбаси раиси, 1937 йилдан янги ташкил этилган Фан комитети раиси вазифаларида қизгин илмий-ташкилий фаолият билан шуғулланади. Мазкур даврда олимнинг ташаббуси билан икки жилди “Ўзбек фольклоридан намуналар”, шунингдек, “Ўзбек халқ эртаклари”, “Алпомиш”, “Маликаи айёр” ва бошқа кўпгина мумтоз ва замонавий ўзбек адабиётига бағишлиланган илмий асарлар, бир қанча терминологик луғатлар нашр этилади.

Отажон Ҳошимнинг адабиётшунос ва жамоат арбоби сифатидаги фаолияти айни қизиган вақтида – 1937 йил 2 июл куни ЎзССР ИИХК Загвоздин уни “капитализм ғояларига мойил”, “Туркия типидаги бир мустақил давлат тузмоқчи”, Ўзбекистонда мавжуд бўлган “Миллий истиқлол” аксилинқилобий ташкилотининг аъзоси каби айловлар билан қамоқقا олишга қарор қиласди. 1937 йил 2 август куни битилган ордер асосида у Тошкент шаҳри, А.Тўқай кўчаси, 1-уйдан “халқ душмани” сифатида қамоқقا олинади. Унинг шахсий анкетасига кўра, турмуш ўртоғи Зайнаб Валиевна (27 ёш) бу пайтда стенография курсида ўқиган.

1937 йил 13 август куни сўроқда “мен ҳеч қачон аксилинқилобий ташкилотда бўлган эмасман” деган Отажон Ҳошим, 1937 йил 16 август куни даҳшатли қийноқлар исканжасида ўзига қўйилган барча айловларни “тан олади”. 1937 йил 5 декабрь куни Агабековнинг Отажон Ҳошимга нисбатан ЎзССР ЖКнинг 57-1, 63, 66-1 моддалари қўллаган қарори пайдо бўлди.

Отажон Ҳошим 1937 йил 7 декабрь куни имзолаган сўроқ баённомасида айборлигимга қисман розиман дейди. 1937 йил 19 декабрь куни эса “бошқа қўшимча қилмайман, ишни ёпинглар!” деб ўтинали. Шундан сўнг Отажон Ҳошим ишига Анқобойнинг 1937 йил 10 август куни, Қаюм Рамазоннинг 1937 йил 29 август куни “имзолаган” сўроқ баённомаларидан кўчирмалар тикилади.

Отажон Ҳошим 1938 йил 30 сентябрь куни Ғози Олим Юнусов билан, 1938 йил 1 октябрда Фитрат билан юзлаштирилди. У ўзига қўйилган барча айловларни тўлиқ рад этди. Бироқ, бу Отажон Ҳошимнинг айлов баённомасида аксини топмади. Аксинча, уни ЎзССР ЖКнинг 58, 64, 63, 67 моддалари билан айблашди. 1938 йил 5 октябрь куни бўлган машъум “учлик” суди соат 16:25 – 16:50 гача давом этди. Суд баённомасида ёзилишича, унинг сўнгги сўзи “мен ҳеч қачон миллатчи бўлмаганман, аксилинқилобчи бўлмаганман” дейиш

бўлган ва ўзига қўйилган барча айбловларни рад этган. Ваҳоланки, у 4 октябрь тунида отиб юборилган эди...

Отажон Ҳошим 1957 йил 9 май куни СССР Олий Суди ҳарбий коллегияси томонидан оқланади ва бу хабар унинг турмуш ўртоғи З.В.Ҳошимовага етказилди. Бунинг эвазига Зайнаб Ҳошимова ўзининг советлар давлатига ҳеч қандай мулкий даъвоси йўқлиги ҳақида ёзиб, имзо чекади... Лекин аслида қандай бўлган эди?

1937 йил 2 августда Отажон Ҳошимов беҳосдан Ўзбекистонда аксилинқилобий миллатчилик ташкилотининг фаол аъзоси сифатида қамоқقا олинади. Орадан бирор ой ўтгач, Зайнаб опа ҳам эрининг миллатчилик ташкилоти аъзоси эканлигини била туриб яшириб келганликда ва шу йўл билан эрининг аксилинқилобий фаолиятига кўмаклашганликда айланиб қамалди. Уйидаги бор мол – мулки НКВД ходимлари томонидан олиб кетилди, унинг ўзидан эса эри Отажон Ҳошимовнинг аксилинқилобий фаолияти ҳақида қўрсатма беришни талаб қилдилар. Зайнаб опа эрининг аксилинқилобий ҳаракати ҳақида ҳеч нарса билмаслиги, унинг олдига келувчи олимларнинг ҳам фақат иш юзасидангина сўзлаганларини айтади. Зайнаб Ҳошимова ҳеч қандай асоссиз Тоштурмада бир ярим йилча қамалиб, азоб чекиб ётди. Гуноҳсизлиги аниқланиб, қамоқдан озод қилинди. Шунга қарамасдан, Зайнаб опа кейин ҳам доимо таъқиб ва тазииклар остида яшади, уй жойи, ишидан четлатилган аёл турли жойларда сарсон саргардорлик билан ҳаёт кечирди. У хатто 1957 йили эри оқланганидан кейин ҳам рўшнолик кўрмади. Отажон Ҳошимовнинг қариндош – уруглариникида яшаб, нафақага чиқди, охири бир хоналик уйга эга бўлиб ёлғизлиқда умр кечирди. Зайнаб опа Отажон Ҳошимовнинг 85 йиллиги муносабати билан унинг 1937 йили тинтуб пайтида олиб кетилган қўлёзмаларини қайтаришни сўраб, Давлат Хавфсизлиги Қўмитасига мурожаат қилди.

1988 йил 15 марта Ўзбекистон орган бўлими ходимларидан бири Зайнаб опани сухбатга чорлаб, Отажон Ҳошимовнинг барча қўлёзмалари ва ҳужжатлари йўқ қилиб ташланганини хабар қилди. Зайнаб опа ушбу қўп йиллик қийноқ ва қувғинлар, тазиик ва таъқиблар оқибатида соғлиғини йўқотди, қўп вақтларини касалхоналарда ўтказди, қўзлари заифлашиб, бир неча бор жарроҳлик амалиётларини бошидан кечирди. Лекин бу охирги юкни кўтара олмади.

Шундай қилиб, унинг охирги орзуси, эри Отажон Ҳошимовнинг олиб кетилган асарларини кўриши, уларни юбилей кунларида элга кўз – кўз қилиб, чоп этиш орзуси ушалмай, ўша йилнинг охирларида оламдан кўз юмди.

ҲУНАРМАНДЧИЛИК РИВОЖИДА МЕҲНАТ ТАҚСИМОТИНИНГ ЎРНИ: НАЗАРИЙ ЖИҲАТЛАРИ ВА РИВОЖЛАНИШ ЙЎЛЛАРИ

Саодат ДАВЛАТОВА

т.ф.д., ЎзР ФА тарих институти катта илмий ходими

Аннотация. Мақолада ҳунарманчиликда меҳнат тақсимотининг ўрни ва уни ривожлантиришининг йўллари назарий услубий ёндашувлар асосида қўрсатиб берилган.

Калим сўзлар: ҳунарманчилик, ҳунарманд, ҳунар турлари, меҳнат тақсимоти, колектив, гурух.

Ҳунарманчилик кишилар ўртасида ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий муносабатлардан иборат бўлиб, улар жамоавий тарзда ишлаб чиқариш қуролларини яратганлар. Ҳунарманчиликнинг ривожи шу муносабатларнинг ўсиши ва такомиллашиши шаклида бўлиб, ўзига турли даврлардаги маданий ўзгаришларни қамраб олади.

Ҳунарманчилик тарихини ўрганишда жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ҳаётида иштирок этувчи, нафақат даромад даражаси, балки даромад манбаи, ҳаёт тарзи, қадриятлар тизими, хулқ-атвор услуги ва мотивлари билан фарқланадиган инсонлар гурухи ўртасидаги муносабатлардан келиб чиқадиган ҳодиса ва жараёнларни ёритиш бугун замонавий этнология фанида долзарб муаммолардан биридир.

Ҳунарманчилик муаммосини ўрганишга оид ёндашувларга кўра, ҳунарманчилик, уй ҳунарманчилиги, ҳунарманчилик-тадбиркорлик, ҳунарманчилик-тижорат фаолияти, ҳалқ амалий санъати, қўлда ҳунарманчилик буюмлари ишлаб чиқариши ва ҳунарманчилик ишлаб чиқариши тушунчалари бир хил маънога эга бўлиб, давлат, жамият ва шаҳарнинг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маданий мухитида ўзига хос кўринишларда намоён бўлади. Бундан ташқари, ҳунарманчилик ҳар қандай ижтимоий тизимда инсон фаолиятининг турли кўринишлари ва таркибий жиҳатларини намоён қиласди[11;27.;9;304.]. Қолаверса, кишиларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш, савдо-сотик, мулк ва меҳнатнинг ижтимоий тақсимланиши ҳунарманчилик ривожида муҳим ўрин тутади. Кишиларнинг қобилиятига қараб меҳнатнинг тақсимланиши натижасида жамиятнинг ижтимоий-синфий структураси, яъни турли касблар билан шуғулланувчи қатор тоифа, гурух, табака, страт, қатлам ва синфлар вужудга келади. Синфлар деганда одамларнинг катта гурухлари тушунилиб, уларнинг ижтимоий ишлаб чиқариш ва меҳнат тақсимотидаги ўрни, ишлаб чиқариш воситаларига муносабати, фойда олиш усули ва ижтимоий бойлиқдаги улуши билан фарқланади[8;20.].

Мехнат тақсимоти – ишлаб чиқариш тизимини ихтисослашган вазифалар ва касбларга тақсимлаш бўлиб, у умуниқтисодий ўзаро боғлиқликка олиб келади. Мехнатнинг ижтимоий тақсимланиши жамият тараққиётида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, айниқса, ҳунармандчилик ишлаб чиқаришида ҳам муҳим ўрин тутади.

Француз файласуфи Огюст Конт (1798–1857) меҳнат тақсимоти ва кооперациялашнинг зарурлигини жамиятни шакллантириш назариясида кўрсатиб беради[4;5.]. Жамият ривожида бу омиллар ижобий аҳамиятга эга бўлиб, шу туфайли воқеиликда ижтимоий ва касб-корлик гурухлари юзага келади, жамиятнинг хилма-хиллиги ўсади ва одамларнинг моддий фаровонлиги кўтарилади. Бу қарашлар жамиятда меҳнат тақсимоти, артель ва кооперацияларнинг вужудга келиши туфайли ҳунармандчилик ривожидаги ўзгаришлар юз берганлигини аниклашда ёрдам беради. *Кооперация* (лот. ҳамкорлик) – бир ёки бир неча ижтимоий гуруҳ вакилларининг ягона мақсадга етишиши учун биргаликда ва ўзаро мувофиқликда ҳаракат қилиш жараёни. Ўзаро олинган фойда эса кооперациянинг асоси ҳисобланади[12; 77.].

Шунингдек, О. Конт ижтимоий воқеиликнинг табиий қонунларини ижтимоий статика ва динамика йўналишида кўради. Ижтимоий статика ҳар қандай жамиятдаги барқарорлик, мувозанат ҳолати, асосий тартиботни ўрганса, ижтимоий динамика жамиятдаги ўзгаришлар, ривожланишнинг изчиллиги ва бирин-кетинлигини очиб беради. Ижтимоий динамикага ҳунармандчиликдаги ўзгаришларнинг ички (эндоген) ва ташқи (экзоген) омиллар таъсирини ифодаловчи категория деб қараш мумкин. Масалан: дехқонлар, чорвадорлар ва ҳунармандлар ўртасидаги меҳнат тақсимоти антик даврда, яъни илк шаҳарларнинг пайдо бўлиши давридан бошлаб кўзга ташлана бошлайди. Шу сабабли, ҳунармандчиликнинг ривожланиши ўзаро мол айирбошлиш кўламининг кенгайишига олиб келди. Ҳунармандлар товар ҳолидаги маҳсулотлар ишлаб чиқара бошлади. Мазкур ҳолат савдо-сотик муносабатлари ривожланиши ва натижада шаҳарларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди.

Давлатларнинг сиёсий яқинлашуви ва улар ўртасида фаол савдо алоқаларининг мавжудлиги муҳим омил ҳисобланганлиги учун ҳунармандчилик жамиятнинг нафақат иқтисодий-ижтимоий, балки сиёсий ҳаётида ҳам муҳим роль ўйнаган. Шунинг учун жамиятни ташкил этувчи социал гурух, индивид, табака ва қатламларнинг ҳаракатларида мобиллик ва ўзгаришлар ижтимоий динамикани ифодалайди[2;48]. Бундай ривожланиш оқибатида жамиятда ижтимоий дифференциация ва интеграция юзага келади.

Ижтимоий дифференциация тушунчаси биринчи бўлиб инглиз социологи Герберт Спенсер (1820–1903) томонидан қўлланилган [10;512.]. У О. Конт назариясини ривожлантириб, “Синтетик фалсафа тизими”(1862–1896) асарида жамиятда ижтимоий эволюция бир вақтнинг ўзида дифференциация ва интеграциянинг мукаммалашувидан иборатлигини кўрсатади[10;42;72.]. *Дифференциация* – бу бир хилликдан кўп хилликка ўтиш; меҳнат тақсимоти, маҳсус социал институтларнинг пайдо бўлиши бўлса, *Интеграция* – органларнинг бир-бирларига тобора мувофиқлашиб бориши, оддийдан мураккабга ўтиш, умумий алоқадорликнинг такомиллашувиdir.

Г. Спенсер ижтимоий эволюция инсонлар эҳтиёжлари билан объектив боғлиқ бўлиб, ҳунармандлар фаолиятини сақлаб туриш, тақсимот ва бошқарув тизимидан иборатлигини таъкидлайди[3].

Илгари инсонларнинг ижтимоий ҳамжиҳатлиги жамият функцияларига мос келмас эди. Ҳозирги замонавий жамиятда меҳнат тақсимоти кишиларни бир бутун ижтимоий организмга бирлашишига олиб келди, яъни ҳунармандларнинг жамият аъзолари сифатида меҳнат фаолияти ва ишлаб чиқариш муносабатлари бир-бирига боғлиқдир. Бу борада француз социологи Э. Дюргейм (1858–1917)нинг ижтимоий ҳамкорлик ғояси ўринлидир. У меҳнат тақсимотининг асосий вазифаси ижтимоий ҳамкорликни қўллаб қувватлаш деб таъкидлайди[1.]. Э.Дюргейм ҳодисаларни бир-бирига мос келиши ижтимоий тизимнинг аниқ эҳтиёжидан келиб чиқади, шунингдек, жамиятдаги дифференциация ва интеграция жараёнларини шахс ҳамда гурӯхлараро мулоқотлар механизмини аниқлашдир, деб кўрсатган[1; 358].

Ўзбек халқи азалдан жамоа бўлиб яшаш, уюшиб меҳнат қилиш, доимо ёнма-ён, жамоавий ҳамкорликда бир-бирига кўмаклашишга одатланган. Шунинг учун ўзбек ҳунармандчилигига маълум соҳа ҳунармандлари ўртасидаги ўзаро алоқалар, муносабатлар ушбу назария асосида таҳлил қилинди. Ўзаро ҳамкорлик бу биринчи навбатда шахсий (индувидуал) фаолиятни сақлаган ҳолда биргаликда жамият учун ҳаракат қилишдир. Қолаверса, ижтимоий бирлашув инсонларнинг ўзаро иқтисодий алоқалари ва меҳнат тақсимоти орқали таъминланади.

Анъанавий ва замонавий жамиятлар ўртасидаги меҳнат тақсимоти жараёнида қарама-қаршиликлар жуда катта. Ҳатто, энг йирик жамиятларда ҳам, одатда, 300–400 га яқин тўлақонли ҳунарлар бўлган бўлса, ҳозирги саноатлашган тизимда минглаб турли мутахассисликлар мавжудлигини кўриш мумкин. Бунга сабаб ҳозирги жамиятнинг асосий хусусиятларидан бири иқтисодий жиҳатдан бир-бирига боғлиқликнинг ўсиб боришидир. Совет даври тарихшунослигига синфий ёндашув ҳукмронлиги боис, ижтимоий тизим ҳунармандчилиги, унинг тараққиёт

даражаси – жамиятнинг қолоқлиги, унинг ривожланиши учун шарт-шароитнинг етишмаслиги деб талқин қилиб келинди. Ҳозирда мафкуравий қолиплардан ҳоли янги концептуал мазмунда ёритиш имконияти мавжудлиги учун масалага бошқача ёндашиш мумкин.

Француз этнологиясининг илмий-назарий асоси Э.Дюргеймнинг «О разделение общественного труда» (1893), «Правила социологического метода» (1895) асарларида коллектив тафаккур диний эътиқодлар, афсоналар, ахлоқ-одоб қоидалари ва нормалари каби коллектив тасаввурларда намоён бўлишини кўрсатади[1.]. Жамоалар ижтимоий ҳаётда илдиз отган ва барча ижтимоий гурухларда бутунича шаклланади. Шу билан бирга ўз ўрнида бу концепциянинг чегаралангандигини ҳам айтиб ўтиш лозим: айниқса, шарҳига кўра бу концепция қандайдир афсонавий (мистик) мазмунга эга бўлиб, худони эслатувчи, одамлар устидан тўлиқ назорат қилувчи, одамларнинг иродаси ва ижодий қобилияти эса худди роботга ўхшаб «коллектив тасаввур»га дастурлангандек гўё. Бироқ, шунга қарамай, хунармандчилик ишлаб чиқариш ривожида ўзаро ҳамкорлик ва жамоавийлик ўзига хос ўрин тутади.

Қадимдан бир хил касб-хунар билан шуғулланувчи кишилар ҳар хил уюшмаларга, корпорацияларга бирлашишган[1]. Бундай корпорациялар Қадимги Римда бўлган. Корпорацияларга уюшишнинг илдизи оиласа бориб тақалади. Лекин оиласадан корпорациянинг фарқи, оила ўз аъзоларини қариндош-урӯчилик асосида иқтисодий ва маънавий жиҳатдан бирлаштиради. Корпорация эса бир хил касб-хунар, қизиқишдаги, аввало моддий қизиқиши доирасида бирлаштиради. Чунки, ҳар қандай хунарманд учун оиласадан ташқари ўз маҳсулотини сотиш учун бозорларда мижоз зарур бўлади. Шунинг учун профессионал уюшмаларнинг замерида нафақат моддий, шунингдек, маънавий, ахлоқий фаолият, қизиқиши ётади. Чунки инсон ўзи яшаётган жамиятда ўз қизиқишлигини ҳимоялаш, умумий ахлоқий ҳаёт тарзида яшашдек мақсад йўлида ҳам бирлашадилар деб кўрсатади Дюргейм.

Корпорациялар иқтисодий асосдан ташқари маънавий жиҳатга ҳам эга. У фақат ишлаб чиқаришни ривожлантириш, малакасини ўстириш учунгина эмас, умумий қизиқишлигини ҳимоялаш учун ҳам бирлашган. Бу эса корпорациянинг фойдали жиҳатларидан бири холос. Дастрлаб корпорациялар диний жамоа ҳисобланган. Ҳар бир жамоанинг ўзининг худоси, культи, пири бўлган. Корпорациялар маънавийдан кўра иқтисодий асосга қўпроқ хизмат қилса, у янада ривожланади. Мехнат тақсимоти жамиятда қандай рол ўйнайди. Бир қарашда унинг роли меҳнат унумдорлигини оширади, ишлаб чиқарувчи кучларни кўпайтиради деб айтиш мумкин. Лекин меҳнат тақсимотининг ҳам маънавий, ахлоқий томони бор[1].

Э.Дюргеймнинг фикрича, ҳозирги ривожланган жамиятда ҳам меҳнат тақсимоти ва корпорацияларнинг ролини ошириш керак. Чунки улар жамият ва миллатнинг тараққиётига хизмат қиласи. Агар корпорациялар ўзида иқтисодий мазмунни ва маънавий муҳитни кенг қамраб олмаса у узок яшамайди. Бунга сабаб, ҳозирда аввалгидай қишлоқ, шаҳар ва ҳудудларнинг роли иккинчи ўринга тушиб қолиб, уларнинг ўрни анча ортиб боради.

Архаик жамият ёки гуруҳ – кишиларнинг индивидуал онги колектив онга тўлиқ қоришган механик бирдамлиги билан характерланади. Масалан, индустрисал жамият – кишиларнинг меҳнат тақсимоти ва фаолият турларининг ихтисослашиши ҳисобига, индивиднинг функционал тобелигини келтириб чиқарадиган хамда ҳамкорликда меҳнат қилиш эҳтиёжи ва заруриятига асоланганди жонли бирдамлиги ҳисобланади.

Жамият қанчалик примитив (оддий) бўлса одамлар шунчалик бир-бирига ўхшаш бўлади, куч ишлатиш ва мажбурлаш даражаси қанчалик юқори бўлса, меҳнат тақсимоти ва индивидларнинг ранг-баранглиги паст даражада бўлади. Жамиятда ранг-баранглик қанчалик кўп бўлса кишиларнинг бир-бирига нисбатан чидамлилиги юқори ва демократиянинг асоси шунчалик кенг бўлади.

Инсон – бу индивидуал ва ижтимоий моҳиятдан иборат, бирга мавжуд бўлувчи, ўзаро муносабатдаги ва қурашувчи икки тарафлама реалликдир. Ижтимоий бирдамлик – жамиятни мустаҳкамлайдиган ва бирлаштирадиган, ижтимоий бутунликни яратувчи асосий кучdir. У ижтимоий меҳнат тақсимотининг, яъни социализация ва кишиларнинг касби бўйича бўлиннишининг мантикий оқибати сифатида пайдо бўлади[1.]. Жамият ҳолатининг нотабиий ҳолати: аномия, ижтимоий тенгсизлик, меҳнатнинг қолоқлиги, ишчи кучининг таназзули, синфий мажаролар. Муаммони ечишнинг асосий йўли – ислоҳот.

Дюргейм қайд этадики, техника ва технологиянинг ривожланиши билан меҳнат тақсимоти кучаяди. Бу эса жамиятни ривожланишига таъсир этади, чунки меҳнат тақсимоти моддий ва интеллектуал тараққиётни таъминлайди ва «у – цивилизациянинг манбаи» ҳисобланади[1.].

Дюргеймнинг ғояларини у ёки бу даражада унинг шогирдлари ва издошлиридан М. Масс, К. Леви-Строс, Л. Леви-Брюль, С. Бугле, М.Гране, Ж. Дави, П. Лапи, П. Фоконне, М. Хальбвакслар ривожлантиради.

XX аср бошларида Дюргейм атрофида этнологияда «социалистик мактаб»ни вужудга келтирган шогирдларидан бири Л. Леви-Брюль (1857-1939) ўзининг «Первобытное мышление» (1922), «Сверхественное и природа в первобытном мышлении» (1931), «Первобытная мифология» (1935) асарларида ибтидоий тафаккур муаммоси ишлаб

чиқилган. Леви-Брюоль тадқиқотларининг *коллектив тасаввур* асосий бошлангич гояси тўғрисидаги назария тарафдори эканлигидадир[6.; 7.]. Бу назарияда у бундай тасаввурни инсоннинг шахсий ҳаётий тажрибалари асосида эмас, балки ижтимоий муҳит, тарбия, ижтимоий фикр, урф-одат ва маросимлар орқали пайдо бўлади дейди. Бу гояни ривожлантирган ҳолда Леви-Брюоль ушбу коллектив тасаввурларни бошқарувчи қонунлар тўғрисидаги муаммолар билан қизиқади. Дюргеймнинг қарашларидан четлашган ҳолда у ўзининг ибтидоий халқларнинг мантиққа таянмаган (мантиқсиз, мантиққача) тафаккур назариясини бериб ўтади.

Ижтимоий фактларнинг каттагина қисми – эътиқод, интилиш, гурӯҳлар маросими, коллектив томонидан қабул қилинган қоидалар, коллектив ҳолатни қамраб оладиган урф-одам ва маросимлар, индивидлар томонидан берилган фактлардир. Ижтимоий фактларга нарса ва ҳодиса сифатида ҳам қараш лозим. Шунингдек, ижтимоий фактлар – ҳаракат ва тафаккур усулидан иборат бўлиб, улар алоҳида кишилар тафаккурига таъсир эта олади ва ҳаракатларда намоён бўлади. Орттирилган ёки наслдан наслга ўтадиган қўникма(одат)ларга инсонлар амал қиласи. Лекин бу уларнинг ички томонидан ҳаракатга келтиради. Улар эса инсонларга ташки томондан таъсир қиласи. Ҳар бир жамиятда «коллектив тасаввур» мажмуи мавжуд бўлиб, жамиятнинг мустаҳкамлигини таъминлайди;

- маданиятнинг вазифаси жамиятни бирдамлигини ошириш, инсонларни яқинлаштириш;
- ҳар бир жамиятда ўзининг ахлоқ-одоб нормалари (маънавияти) мавжуд ҳамда у ўзгарувчан ва ўзгаришларга бой (динамик)дир;
- бир жамиятдан иккинчи жамиятга ўтиш мураккаб жараён бўлиб, сокин эмас балки жўшқин кечади.

Хунармандчилик ривожланиши жараёнида турли ҳунар соҳаларининг йўқолиши ва янги турларининг пайдо бўлишига олиб келган. Бу, ўз навбатида ижтимоий муассасалар ва нормаларнинг ўзгаришига, кейинчалик жамиятнинг тубдан ўзгаришига олиб келди. Бундай ўзгаришлар йўналишига қараб вертикал (кўтарилиш ва пасайиш) ва горизонтал бўлиб, ўз ўрнида ҳунармандчилик ривожининг динамикасига тўғри келади. Ижтимоий ўзгарувчанлик–мобиллик, барқарорлик–стабиллик индекси сифатида турли хил имкониятларнинг мавжудлигидан келиб чиқиб, жамиятни *анъанавий*, *замонавий*, *индустриал*, *постиндустриал* ва бошқа шаклларда кўриш мумкин.

Хулоса қилсак, бугунги кунда мустақил давлатда ҳунармандчилик ишлаб чиқаришининг ривожланиши меҳнат тақсимотининг турли ҳил кўринишлардаги фаолияти тарзида олиб борилмоқда. Мустақиллик

йилларида Ўзбекистонда жамиятни янгилашнинг ўзига хос тараққиёт йўли бозор иқтисодиётига ижтимоий йўналтирилган, шунингдек, халқнинг турмуш тарзи, анъана ва урф-одатлари, тарихий қадриятлари конституцион асосга эга бўлган, республика аҳолисининг манфаатларига тўла мос тушадиган тараққиёт йўлидир. Ва ушбу услубий-назарий қарашлар жамиятда хунармандчилик ривожига бевосита ва билвосита таъсир этишини яна бир бор исботлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Дюргейм Эмиль. О разделении общественного труда: Метод социологии / пер. с фр. – М., 1991. – 572 с.
2. История социологии. – М, 1998. – С. 48.
3. Ковалевский М.М. Социология Герберта Спенсера. – Т. I. – Спб: "Алетейя", 1997.
4. Конт О. Курс позитивной философии Антология мировой философии. – Т. 3. – М., 1971. –С. 384-386.
5. Конт О. Дух позитивной философии. – Спб, 1910.
6. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. – М.: изд. Республика, 1990. – 385 с.
7. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. – М.: Педогогика-Пресс, 1994. – С.354.
8. Маҳкамова Н.Р. Социальная структура общества на территории Узбекистана: традиции и трансформации (конец XIX в. – 30-е годы XX в.): Автореф. дисс... док. ист. наук. – Ташкент, 2009. – 20 с.
9. Рэдклифф-Браун А.Р.Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции. Пер. с англ. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. – 304 с.
10. Спенсер Г. Синтетическая философия: пер. с англ.: серия «Познание». – Вып. 2. – Киев: Ника-центр, 1997. – С. 512.
11. Структурно-функциональный подход. – М., Наука, 1987. – С.27.
12. Холбеков А., Идиров У. Социология. (изохли лугат- маълумотнома). – Ташкент, 1999. – Б. 77.

ХИВА ХОНЛИГИНИНГ РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ БИЛАН ЎЗАРО МУНОСАБАТЛАРИ (XX аср бошлари)

Шавкат САЙДОВ
т.ф.н, МОХТ ва М кафедраси доценти

Маълумки, 1873 йилда Хива хонлиги Россия империяси томонидан босиб олингач, сиёсий мустақиллигидан бутунлай маҳрум қилинган эди. Бундан ҳам қониқмаган рус маъмурлари хонликнинг ички ишларига ҳам араласиб, у ерда ўзига хос назорат тартибини ҳам ўрнатганлар. Бундай кучайтирилган назорат, айниқса биринча жаҳон уруши йилларида яққол намоён бўлган. Уруш туфайли ҳалқнинг яшаш шароити оғирлашади ва Хивадаги ижтимоий-сиёсий вазият ниҳоятда кескинлашади, оқибатда, 1915-1916 йилларда хонликни ҳалқ қўзғолонлари қамраб олади. Мазкур вазиятдан қаттиқ ташвишланган Хивадаги рус ҳарбийлари Туркистон Генерал-губернатори ва Россия Ҳарбий вазирига таҳлилий маълумотлар тақдим қилиб туришган. Россия империясининг Ҳарбий вазири ўз навбатида 1916 йилнинг 17 июль куни Россия императори Николай – II(1894-1917ий)га юборган маҳсус маълумотномасида Хива хонлигига вазият батафсил баён қилинган.¹ Россия ҳарбий маъмурлари, Хивадаги норозилик исёнларини бостириш ва келажакда вужудга келиши мумкин бўлган бундай ҳолатларга йўл қўймаслик мақсадида, шунингдек, Хива хонлигини итоат ва назоратда ушлаб туриш учун Хива шаҳрида, катта ҳарбий-маъмурий ва сиёсий ваколатларга эга бўлган, **Россия ҳарбий комиссари** лавозимини таъсис этиш тўғрисидаги таклиф беришади. Мазкур тадбир, император Николай-II-чи томонидан маъқулланади.² Туркистоннинг сўнгги генерал-губернатори, генерал-адъютант Куропаткиннинг фикрича: "...Хива хонлигидаги нотинч ҳолат, исёнкорлик руҳи, империянинг хонлик билан қўшни бўлган вилоятлар ахолисининг кайфиятига салбий таъсир этиши мумкин".³ Айнан, мазкур ҳолат, **Хива хонлигига алоҳида** бошқариш тартибини, Россия империясининг Хива хонлигидаги маҳсус вакили Ҳарбий комиссар лавозимини жорий қилишни талаб қилган.

Аммо, уруш туфайли иқтисодий ночор аҳволда бўлган Россия империясида етарли маблағ бўлмаган. Шунинг учун ҳам, Ҳарбий комиссар лавозимини тезроқ таъсис этилишидан манфаатдор бўлган Хива хони Асфандиёрхон(1910-1918ий), зарур молиявий муаммони ҳал қилишни ўз зиммасига олади ва шу мақсадлар учун ҳар ойда 13000 рубль

¹ ЎзР МДА, жамғарма-И-1, рўйхат-27, иш-1794, варағ-1(орқа тараф)

² ЎзР МДА, жамғарма-И-1, рўйхат-27, иш-1794, варағ-1(орқа тараф)

³ Ўша жойда, варағ-2

маблағ ажратишига рози бўлади.¹ Натижада, Туркистон генерал-губернатори Куропаткин ва Хива хони Асфандиёрхон ўртасида 1917 йилнинг 29–январь куни битим имзоланади, шу асосда Хива хонлигига империянинг Махсус вакили, Россия Ҳарбий комиссари лавозими таъсис этилади.² Шу билан Россия томонидан Хива хонлигини тўғридан–тўғри бошқариш тартиби жорий қилинади. Чунки, ушбу вақтга келиб, Хоразм минтақаси империянинг энг исёнкор худудларидан бирига айланган эди.

Хива хонлигига фаолият олиб борувчи Россия Ҳарбий Комиссарининг ваколатлари ва вазифалари алоҳида “Низом” билан тасдиқланади. ³ “Низом”нинг биринчи бандида шундай деб ёзилган: “Хива хонлигига тинчлик ва осойишталикни таъминлашга ёрдам бериш ва Рус ҳукумати билан Хива хони ўртасида доимий мустаҳкам алоқаларни йўлга қўйиш ва **назорат қилиб бориш** мақсадида Хива шахрида, бевосита Туркистон Генерал-губернаторига бўйсунадиган **Россия Ҳарбий Комиссари** лавозими жорий этилади”.⁴ Россия империясининг олий раҳбарлари ушбу лавозимга шу даражада катта аҳамият беришганки, Ҳарбий комиссар, Россия Ҳарбий вазирлиги штатида ишлайдиган зобитлардан Туркистон Генерал-губернаторининг тавсияси билан бевосита Император томонидан шахсан тайинланган.⁵

Шулардан келиб чиқиб, Ҳарбий Комиссарга жуда катта ваколатлар берилган бўлиб, улар қуидагилардан иборат бўлган:

“1. Хива хонлиги худудидаги мавжуд, энди пайдо бўлиши мумкин бўлган барча рус манзилгоҳларига раҳбарлик қилиш:

2. Хива хонлигига Россия ҳукумати, рус кархоналари ва рус фуқораларининг манфаатларини ҳимоя қилиш, зарур ҳолларда муаммоларни ҳал қилишга амалий ёрдам бериш:

3. Хонлиқда истиқомат қилаётган чет эллик фуқораларни рўйхатдан ўтказиш, уларнинг фаолиятини назорат қилиш:

4. Россия империяси худудига ва ҳорижий мамлакатларга чиқадиган хива фуқораларига паспортлар бериш:

5. Хива хонлиги худудида Россия Судлари чиқарган қарор ва ҳукмларни бажарилишини таъминлаш бўйича тадбирларни амалга ошириш, худди шундай ҳаракатларни хиваликларга ва ҳорижий фуқораларга нисбатан қўллаганда Хива Ҳукумати билан мулоқат ўрнатишни йўлга қўйиш.”⁶

¹ Ўша жойда, варағ-2(орқа тараф)

² Ўша жойда

³ ЎзР МДА,жамғарма-1, рўйхат-27, иш-436,варағ-7

⁴ Ўша жойда

⁵ Ўша жойда

⁶ ЎзР МДА,жамғарма-1, рўйхат-27, иш-436,варағ-7

Умуман, мазкур “Низом”бўйича Ҳарбий Комиссарга Туркистондаги виолятларга раҳбарлик қилувчи ҳарбий губернаторларга тенглаштирилган ваколатларнинг берилганлигининг ўзиёқ, Хива хонлиги, амалда, Россиянинг “провинцияси”даражасига тушиб қолганлигини кўрсатади. 1912 йилдан Хива хонлиги ҳудудини Россия юрисдикцияси амал қиласидан ҳуқукий маконга тенглаштирилиши, 1917 йилдан, яъни, февраль воқеаларидан кейин эса, Хива хонлигига нисбатан Амударё бўлими бошлиғи томонидан қўлланилиб келинган дипломатик вазифаларнинг бекор қилиниши, эндиликда, хонликнинг нафақат ташки сиёсати, балки ички ҳаёти ҳам тўлиқлигача Ҳарбий Комиссар ҳоҳиш иродасига бўйсундирилиши, Хива хонини амалда “қўғирчоқ” ҳукмдорга айланиб қолганлигини, мамлакатни эса барча ҳуқуқлардан бутунлай маҳрум қилинганлигини билдирад эди.

Биринчи жаҳон уруш туфайли юзага келган вайронагарчиликлар, иқтисодий бўхронлар, ҳалқнинг оммавий қашшоқланишуви, империяда кескин сиёсий ўзгаришларни келтириб чиқарди. 1917 йил воқеалари, нафақат, Хива хонлигини, балки, Туркистон, Россия империяси, айтиш мумкинки, бутун дунё тараққиёти йўлини тубдан ўзгартириб юборди.

Хива хони Асфандиёрхон (1910-1918й) ҳукмронлиги йилларида ҳалқнинг аҳволи ниҳоятда оғирлашади. Мавжуд мустабид тузумни ўзгартиришни мақсад қилиб қўйган, ислоҳатлар йўли билан жамиятни ўзгартириш ва янгилаш тарафдори бўлган Хоразм маърифатпарварлари “Ёш хиваликлар” харакатига асос соладилар. Унинг сафларида ахолининг турли тоифа вакилларини, яъни зиёлилар, хунармандлар, савдо-тижорат аҳлини, илфор фикрли руҳонийларни учратиш мумкин эди. Шундай бир шароитда, Хивадаги хонлик тузумининг таянчи ҳисобланган Романовлар сулоласининг сўнгги вакили Николай-II (1894-1917й) ҳам таҳтдан воз кечади. Россияда ташкил қилинган Муваққат Ҳукумати бошқарувнинг монархия шаклидан воз кечиб, мамлакатни Республика деб эълон қиласиди.

Бу пайтда, Асфандиёрхон Кримда, Ялта сиҳатгоҳида дам олаётган бўлиб, мазкур воқеалардан кейин Тошкентга келади ва Туркистондаги Муваққат Ҳукумат вакили, Хива хонлигига Ҳарбий комиссар қилиб тайинланган генерал Мирбадалов ҳамроҳлигига Хивага қайтади. Асфандиёрхон ўз ҳокимиятини сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш мақсадида Россия Ҳарбий комиссарига таяниб иш юритган. Шу билан биргаликда, 1917 йилда Россияда юз берган демократик жараёнлар рус армиясига ҳам ўз таъсирини кўрсатган бўлиб, рус ҳарбий қисмларида аскарлар томонидан сайланган инқилобий қўмиталар ҳам фаолият олиб борган. Ҳарбий қисм бошлиқлари эса улар билан ҳисоблашишга мажбур бўлишган. Шунинг учун ҳам Хиванинг ислоҳатчи кучлари хонликда

хизмат қилаётган, инқилобий кайфиятдаги рус аскарлари билан доимий мулоқат ўрнатишган.

1917 йилнинг 4 апрель куни маҳаллий демократик кучларнинг Хива шаҳрида кўпминг кишилик намойиши бўлиб ўтади.¹ “Ёш хиваликлар”нинг етакчилари Муваққат Ҳукумат аскарларининг вакиллари Шокир Тенисов ва Абдушукур Латипов иштрокида Хивада демократик ўзгаришларни зълон қилувчи талабнома, Манифест матнини ишлаб чиқишиди ва ушбу ҳужжатни тасдиқлаш учун Хива хони Асфандиёрхон ҳузурига Нуруллобой саройига ташриф буюришади.² Айнан уларнинг тазиики билан Хива хони Асфандиёрхон 5 апрель куни демократик ва сиёсий эркинликлар берувчи ҳужжат, Манифестга имзо чекишига мажбур бўлади.³ Мазкур ҳужжат, мамлакатда фуқораларга муаян эркинликларни амалга оширишига рухсат берган. Манифестга мувофиқ Хивада конституцион монархия тузуми шаклидаги бошқарув тартиби ўрнатилади. Ҳалқ томонидан сайланадиган Миллий мажлис, “Идораи машвират” тузишга рухсат берилади. Тез орада сайловлар ўтказилади, натижада, 1917 йилнинг 26 апрель куни Хивада, демократик асосда сайланган, 49 ҳалқ вакилидан иборат Туркистанда ilk парламент, Миллий мажлис (“Идораи машвират”) ўз фаолиятини бошлади. Жадидларнинг кўзга кўринган раҳномаларидан, Хиванинг собиқ қозикалони Бобоохун Салимов Мажлисга раис қилиб сайланади. Мажлис қарорига кўра Ҳусайнбой Матмуродов бошчилигида “Ёш хиваликлар”дан иборат Хива Ҳукумати ташкил қилинади.

Шундай қилиб, бу вақтга келиб Хива хонлигига бири-бирига қарама-қарши икки сиёсий куч шаклланади. Мавжуд тузумни жон - жаҳди билан сақлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган, консерватив йўналишдаги диний уламолар ва бой савдо-тижорат вакиллари, ер эгаларини бирлаштирган Асфандиёрхон бошчилигида **биринчи гурӯҳ**. Уларнинг таянчи, Ҳарбий комиссар, генерал Мирбадалов бошчилигидаги рус ҳарбийлари бўлган. “Ёш хиваликлар” бошчилигидаги демократик кайфиятдаги, ҳалқ томонидан сайланган Мажлис аъзолари ва Ҳукумат **иккинчи сиёсий кучни** ташкил этган. Мазкур Ҳукуматнинг ташаббуси ва топшириғи билан Россияда ташкил қилинган Муваққат Ҳукуматнинг Тошкентдаги ваколатли органи Тўркистон Кўмитаси

¹Туркестан в начала XX века:к истории истоков национальной независимости. Т-2000г,бет, 288

² Кўшжонов О. Полвонов Н.Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар.Т,2007 й,бет,287

³Туркестан в начала XX века:к истории истоков национальной независимости. Т-2000г,бет, 289: Кўшжонов О. Полвонов Н.Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар.Т,2007 й,бетлар,287,288

раҳбарлари билан учрашиш, музокаралар олиб бориш мақсадида Худайберган Деванов, Отажон Маҳрам Сапаев, Бобожонбой Ёқубовлардан иборат “Ёш хиваликлар”нинг Ҳукумат делегацияси Тошкентга юборилади.¹

Хива хони Асфандиёрхон(1910-1918йй) ўзининг шахсий ҳокимиятини асраб қолиши ва ислоҳатчи кучларга қарши туриш мақсадида Россия Муваққат Ҳукуматининг минтақадаги ваколатли органи, Тўркистон Қўмитасининг Хивадаги Ҳарбий комиссари, генерал Мирбадалов билан тил бириктириб Хива жадидлари томонидан ташкил қилинган илк демократик парламент Миллат мажлиси ва “Ёш хиваликлар” Ҳукуматига қарши яширинча кураш бошлайди. “Ёш хиваликлар”да уларга қарши туриши учун ҳарбий куч ва айниқса, қурол-яроқ йўқ эди. Вазиятни ҳисобга олиб Миллат Мажлиси аъзолари ўзаро маслаҳатлашиб, 1917 йилнинг май ойида Полвонниёз Ҳожа Юсупов бошчилигига, ўзбек Юсуфбой Курбонбой ўғли, қорақалпоқлардан Кутлимурод бекларбеки, туркманлардан Мулла Шукурлардан иборат иккинчи ҳайъатни Тошкентга жўнатишиади. Ҳайъат Тошкентга етиб келиб, ўша вақтда Гоголь кўчасида жойлашган, “Ёш хиваликлар” Ҳукуматининг раҳбари, Хусанбек Матмуродовга тегишли хонодонда, олдин жўнатилган ҳайъат аъзолари Худайберган Деванов, Отажон Маҳрам Сапаев, Бобожонбой Ёқубовлар билан учрашадилар ва бундан кейин қандай ҳаракат қилишиликлари тўғрисида маслаҳатлашиб оладилар.

“Ёш хиваликлар” Тошкентда бўлганларида Қозондан келган, Бошқиристон Мусулмонлар ҳайъати вакиллари Исмоил Обудий, Абул Бори, Хабиб Хорис Сайфул Мулуковлар билан учрашадилар. Муваққат Ҳукумат вакиллари билан бўлажак учрашувда таржимонлик қилиш учун Сайфул Мулуков “Ёш хиваликлар” ҳайъати таркибиға киритилади. Хива Ҳукуматининг вакиллари Тошкентдаги Туркистон қўмитаси аъзолари билан ўзаро ҳамкорлик қилиш, иқтисодий – ҳарбий ёрдам олиш масалалари бўйича музокаралар олиб боришган. Аммо, Муваққат Ҳукумати вакиллари Хива Ҳукуматига аниқ ёрдам беришишни режалашиб тирмаган эдилар. Шунинг учун ҳам Хоразм вакиллари Туркистондаги Муваққат Ҳукумат вакилларидан ҳеч қандай ёрдам ололмагач, Туркистонда фаолият олиб бораётган, миллий маърифатпарварларни бирлаштирган “Шўрои ислом” ташкилоти вакиллари Абдулвоҳид Эшон Қориев, Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Карим Қори Ниёзийлар билан учрашадилар. Улар ҳам “Ёш хиваликлар”га ёрдам беришга ваъда беради. “Ёш хиваликлар” бу билан ҳам чекланмай Туркистоннинг етакчи жадид раҳномаларидан бири бўлган Мустафо Чўқаев билан ҳам учрашиб

¹ Полвонниёз Ҳожи Юсупов. «Ёш хиваликлар» тарихи (“Эсдаликлар”). - Урганч, 2000, бет, 90

уларнинг манфаатларини ҳимоя қилишни сўрашади.¹ Полвонниёз Ҳожи Юсупов Тошкентда “Ёш бухороликлар”нинг вакиллари Мухураддин Махсум, Фатхулло Комиловлар билан ҳам учрашади. Бундан ташқари, “Ёш хиваликлар” ҳукумати номидан ёрдам сўраб, музокаралар олиб бориш учун Назар Шоликовов Москвага жунатилади.

Полвонниёз Ҳожи Юсупов бошчилигидаги Хива вакилларининг қаттий талабларидан кейин Мувакқат Ҳукуматнинг Туркистон қўмитасии вакиллари полковник Тарезна, пропорщик Ҳорис Жумақуловдан иборат ҳайъатни “Ёш хиваликлар” Ҳукуматига халқ милициясини ташкил қилишда ёрдам бериш учун Хоразмга юбоишади.² Полвонниёз Ҳожи Юсупов ва “Ёш хиваликлар” Мувакқат Ҳукумат вакиллари билан 1917 йилнинг ёзида Тошкентдан Хивага етиб келишади. Аммо, Асфандиёрхон Россиянинг Хивадаги вакили генерал Мирбадалов билан тил бириктириб, турли нопок йўллар билан полковник Тарезнани ҳам ўз томонига оғдириб олади. Хоннинг иғвогорона ҳаракатлари туфайли, реакцион кайфиятдаги руҳонийлар ва уларнинг таъсиридаги оламон “Ёш хиваликлар”га қарши ҳаракатларни авж олдирдилар. Шундай бир шароитда Мувакқат Ҳукумат 4-чи Исет-Ставрополь казак қўшинлари бошлиғи, полковник, И.М.Зайцевни 1917 йилнинг 25 июль куни Хива ҳонлигидаги Ҳарбий комиссар лавозимига тайинлайди.³ Асфандиёрхон ҳокимиятини қўллаб-қувватлаш, ислоҳатчи кучларга қарши курашиш учун Хивага, Россия қўшинларининг янги қисмлари, қўшимча қурол-яроғ келтирилади.⁴ Бу билан чекланмаган Асфандиёрхон туркман уруғлари сардори Жунаидхонни ҳам ўз тарафига ағдаришга муваффақ бўлгади. Ушбу вазиятдан унумли фойдаланган Зайцев ва Асфандиёрхон “Ёш хиваликлар” Ҳукуматига қарши босимни янада кучайтирадилар. Асфандиёр, тараққийпарварларни диндан қайтган шаккоклар деб эълон қилиш тўғрисида диний уламоларнинг фатвосини чиқаришга муваффақ бўлади. Миллат Мажлиси раиси Бобоохун Салимохун ўғли уз лавозимидан истеъфо беришга мажбур қилинади. Мажлис раислигига хон тарафдори Ортиқохун сайланади.⁵ Натижада, 1917 йилнинг ёзига келиб, Асфандиёр жадидларни ҳокимиятдан четлаштиришга муваффақ бўлади.

¹ Полвонниёз Ҳожи Юсупов. «Ёш хиваликлар» тарихи (“Эсдаликлар”). - Урганч, 2000й, бет, 93

² Полвонниёз Ҳожи Юсупов. «Ёш хиваликлар» тарихи (“Эсдаликлар”). - Урганч, 2000й, бет, 94

³ Туркестан в начала XX века: к истории истоков национальной независимости. Т-2000г, бет, 290

⁴ Ўша жойда ,бетлар, 290,291

⁵ Кўшжонов О. Полвонов Н.Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар. Т,2007 й,бетлар,289, 290

Тез орада эса “Ёш хиваликлар”га қарши қатағон бошланади. Уларнинг айрим раҳбарлари, Хусайнбек Матмуродов, Девонбеги Солий Юсуп ўғли, Мухаммадали Эшон ўғли, Эшон Қори ва жами Зодан ортиқ “Ёш хиваликлар”лар қамоқقا олинадилар. Раимберган Ёқуб ўғли, Отажон Чоймаҳрам, Қурбонбой Қалантар ўғли, Жуманиёз Ҳожи Бобониёз ўғли каби бир гурух “Ёш хиваликлар” Тўрткўлга қочадилар. Полвонниёз Ҳожи Юсупов, Назар Шоликоровлар эса узоқ саргардонликлардан сўнг 1917 йил декабрида Тошкентга етиб келадилар.

Бу вақтда Тошкентда Мувакқат Ҳукумати ағдарилиб, большевиклар бошчилигига Туркистон Ҳалқ Комиссарлар Совети иш бошлаган эди. Туркистонда Совет Ҳукуматининг раиси Колесов бўлиб, “Ёш хиваликлар”, мавжуд вазиятда, қамоқقا олинганларни кутқаришини сўраб унга мурожаат қилишади. Полвонниёз Ҳожи Юсупов, Хива хони Асфандиёрхон қўлида бўлган ўз сафдошлари тақдирини ўйлаб, уларни озод қилишга амалий ёрдам беришларини сўраб, ҳатто, 1918 йил 10 январкуни Кўқон шаҳрига келади ва Кўқон Мухторияти раҳбарларидан Ризооддин Шокиров, Низомиддин Хўжаевлар билан ҳам учрашади. Аммо, Кўқон муҳториятига қарши Советлар томонидан яқинлашиб келаётган уруш таҳди迪 туфайли Мухторият раҳбарияти “Ёш хиваликлар”га ёрдам бера олмайдилар. Фақат, Асфандиёрхонга ва Хивадаги рус қўшинлари кўмондони Полковник Зайцевга “Ёш хиваликлар”ни ҳибсдан озод қилишни сўраб телеграмма жўнатишади, холос.¹ Охир—оқибатда тутқинликда бўлган “Ёш хиваликлар”нинг барчаси Асфандиёрхон ва Жунаидхон томонидан қатл қилинадилар. Айнан шу ҳолат “Ёш хиваликлар”нинг сиёсий қарашларига жуда таъсир қиласди. Улар, Хивадаги мустабид тузумни фақат қурол кучи билан, четдан ёрдам билангина ағдариб ташлаш мумкин деган хулосага келишади ва кейинги барча ижтимоий-сиёсий ҳаракатларини мана шу мақсад асосида олиб боришади.

Шундай қилиб:

1.Биринчи жаҳон урушида иштроки туфайли Россия империясида ижтимоий-иктисодий аҳвол ниҳоятда оғирлашади, ҳалқнинг қашшоқланиши кучаяди. Бу эса ўз навбатида мамлакатда сиёсий инқирозни келтириб чиқарди. Оқибатида 1917 йилнинг бошларида Россияда инқилобий вазият вужудга келди ва февраль ойида Романовларнинг уч асрдан ортиқроқ давом этган ҳукмронлигига чек қўйилади.

2.1917 йилнинг март ойида Россияда Мувакқат Ҳукумат ташкил қилинади. Ҳалққа сиёсий, иқтисодий ва бошқа демократик эркинликлар

¹ Полвонниёз Ҳожи Юсупов. «Ёш хиваликлар»тарихи(“Эсдаликлар”). Урганч, 2000й, бет,9

берилиши маълум қилинади. Ушбу ўзгаришлар Россиянинг протекторати ҳисобланган Хива хонлигига ҳам кучли таъсир кўрсатган. Хивадаги миллий- маърифатпарвар қучлар демократик ислоҳатларни амалга оширишга киришдилар.Хива Конституцион монархия деб эълон қилинади.

3.Аммо, бу вактда Хива хонлигини бошқариш Муваққат Ҳукумат томонидан тайинланган Россиянинг Хивадаги Ҳарбий комиссарининг тўлиқ ваколатига берилган эди. Ҳарбий комиссарнинг Хива хони Асфандиёрхон билан ўзаро ҳамкорлиги туфайли хонликдаги ижобий ўзгаришларга чек қўйилади.Демократик оқим намоёндалари қатағон ва қувғин қилинади. Муваққат Ҳукуматнинг сиёсати туфайли хонликда яна мустабид тузум қарор топади. Қатағондан омон қолган миллатпарварларнинг айrim вакиллари Туркистанда, совет ҳокимияти ўрнатилган ҳудудларда, асосан, Тошкент шаҳрида паноҳ топишади. Хива хонлигини ҳам “жаҳон инқилоби” оловига тортишни мақсад қилган большевиклар учун бу айни муддао бўлади. Натижада, Хоразм жадидларининг большевиклар билан яқинлашуви рўй беради. “Ёш хиваликлар” ва большевиклар Хива хонлигини ағдаришда иттифоқчилар сифатида ҳаракат қилишган.

ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИДАН КЕЙИНГИ ЙИЛЛАРДА ЎЗБЕКИСТОН САНОАТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ МУАММОЛАР ХУСУСИДА

И.М. ҲАЙДАРОВ

*ТДШУ, “Марказий Осиё ҳалқлари тарихи
ва манбашунослиги” кафедраси дотценти, т.ф.н.*

Иккинчи жаҳон уруши СССРнинг ғалабаси билан тугаган бўлса-да, ундан кейинги ўн йилликларда мамлакатдаги ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий вазият анча мураккаб эди. Айнан шу даврда социалистик жамиятнинг деформацияси авж олиб, Сталин шахсига сифиниш мафкураси тўла намоён бўлди: социализм ғоясидан коммунизм ғоясига ўтказиш мафкураси пайдо бўлди: бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик усули кучайиб, жамиятнинг тўлақонли илгарилаб боришига халал берувчи тўсиқлар пайдо бўлди. Қайд этилган ҳолатлар иттифоқ таркибида бўлган бошқа миллий республикалар каби Ўзбекистонда ҳам ўз аксини топган эди. Бироқ мамлакат фуқаролари ўз кучлари ва меҳнатларини аямасдан уруш келтирган вайронагарчиликларни тиклашга киришди. Ўзбекистон эса тинч ҳаётга ишлашга мослашаётган саноат учун, аҳолини озиқ-овқат ва кенг ҳалқ истеъмоли моллари билан таъминлаш учун ёқилғига, электр қувватига, хом ашёга катта эҳтиёж сезарди, шунингдек, малакали ишчилар ва мұхандис-техник кадрлар етишмасди. Бошқа ҳалқлар қатори

Ўзбекистон мәҳнаткашлари фидокорона мәҳнат қилиб, уруш келтирган жароҳатни даволадилар, келажакка ишонч ва умид билан интилдилар.

Иккинчи жаҳон уруши даврида республиканинг индустряси уруш даври шароитлари талаб қилган босқичи бошланиб, саноат ва бутун иқтисодиёт ҳарбий изга солинган эди. Бу даврда Иттифоқнинг Ғарбий ва Марказий ҳудудларидан 104 та фабрика ва заводлар (булар орасида Ленинград тўқимачилик машиналари заводи, “Россельмаш”, “Қизил Оқсой”, Сумук компрессор ва Днепропетровск корборунд заводлари, Москвадаги “Электокабель, ва “Подёмник” заводлари, Темир йўллари халқ комиссарлигининг машинасозлик заводлари, Киевдаги “Транссигнал” заводи, Сталинград кимё комбинати ва бошқалар бор эди) ининг кўчириб келтирилиши ҳисобига оғир индустря салмоғи ўсади. 280 та янги саноат корхонаси ишга туширилди. Машинасозлик саноатининг турли тармоқлари вужудга келтирилди. 14 та йирик машинасозлик ва металл ишлаш заводлари ишга туширилди, моторсозлик, авиация ва бошқа саноат тармоқлари барпо этилди². Кўчирилган саноат корхоналари билан биргаликда кўчириб келтирилган ўн мингдан ортиқ ишчилар, инженерлар, техниклар ва уларнинг оиласлари Ўзбекистонда иссиқ уй-жой билан таъминландиз. Уруш йиллари ичida фабрика-завод таълими ва ҳунар мактаблари саноатга бир неча ўн минг ёш ишчи тайёлаб берган. Шунингдек шаҳар ва қишлоқларда жамоат иши билан машғул бўлмаган ишга яроқсиз аҳоли ҳам саноатга жалб қилинган. Республика саноатидаги ишчиларнинг сони уруш йиллари ичida 14,7%га қўпайган бўлса⁴, машинасозлик саноат корхоналарида ишловчи ишчиларнинг сони 6,9 марта ошдиз.

Урушдан кейин саноат ишлаб чиқаришида приципиал силжишлар рўй берди. Тинчлик мақсадларида ишлатиладиган маҳсулотларни ишлаб чиқаришга, пахтачиликни ривожлантиришга ўтиш республика иқтисодиётини ривожлантиришнинг урушдан кейинги иттифоқнинг ягона халқ жўжалиги комплексидаги асосий вазифалари бўлди. Бу вазифаларни саноатни янада ривожлантириш ва унинг тармоқ тузилмаларини ўзгартириш базасидагина ҳал қилиш мумкин эди.

Пахтачилик ва қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқларида комплекс механизациялашни кенг жорий қилиш, ирригация қурилишини

¹ Бу ҳақда батафсил қаранг: Бабаджанов Х.Б. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистон иқтисодиётидаги трансформацион жараёнлар. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Тошкент, 2018. – Б. 14.

² Ўзбекистон саноати структурасидаги прогрессив силжишлар. – Т.: Фан, 1974. – Б. 43.

³ Зиёдуллаев С., Манохин И. Совет Ўзбекистонининг социалистик саноати. – Т.: Ўздавнашр, 1949. – Б. 67.

⁴ Ўша жойда. – Б. 75.

⁵ Азимов О. СССР халқлари қардошлиқ оиласида совет Ўзбекистонининг социал-иқтисодий тараққиёти. – Самарқанд, 1985. – Б. 15.

яхшилаш, шунингдек хўжаликни комплекс ривожлантиришни таъминлаш мақсадида энергетика ва ёқилғи саноатини, машинасозликни, бинокорлик материаллари ишлаб чиқариш, енгил саноатни ва бошқа тармоқларни юксалтиришга қаратилган тадбирлар амалга оширилди.

Ўзбекистон халқ хўжалиги тинч қурилиш йўлига ўтиб, аҳолига кенг истеъмол моллари беришида ҳам республика саноат корхоналарининг роли катта эди. Уруш йилларида мамлакатнинг ғарбий районларидан кўчириб келтирилган завод ва фабрикаларнинг ҳарбий ишлаб чиқаришдан тинч мақсадда ишлаб чиқаришга ўтиши катта аҳамиятга эга бўлиб, бу корхоналар қайтадан реконструкция қилиниб, уларни халқ истеъмол моллари ишлаб чиқаришга йўналтириш талаб этиларди.

Урушдан кейинги халқ хўжалиги қурилишининг ўзига хос хусусияти узоқ муддатли режалаштиришни беш йиллик режа билан қўшиб олиб боришдан иборат бўлди.

1946-1950 йиллар мобайнида СССР халқ хўжалигини тиклаш ва ривожлантириш беш йиллик режаси тўғрисида СССР Олий Советининг биринчи сессияси томонидан қабул қилинган Конунга асосан Ўзбекистон халқ хўжалигини 1946-1950 йилларда тиклаш вазифалари Ўзбекистон Олий Советининг 1946 йил 30 августда бўлиб ўтган 8-сессиясида қабул қилинди. Беш йиллик режада кўрсатилишича, бутун СССРда саноат маҳсулоти 1940 йил даражасига нисбатан умуман 48% кўпайиши лозим бўлса, Ўзбекистонда саноат маҳсулоти 89%га кўпайиши керак эди². Тарихда тўртинчи беш йиллик номини олган бу йилларда республика хукумати олдида турган асосий вазифа, пахтачиликни юкори даражада тараққий эттириш эди. Бу тараққиёт гўё халқ хўжалигининг бошқа тармоқлари тараққиёт йўли ва ҳажмини ҳам белгиларди.

Қишлоқ хўжалик хом ашё ресурсларининг кўпайиши тўқимачилик, енгил ва озиқ-овқат саноатининг ҳам шунга мос ўсишини талаб этарди. Шунинг учун урушдан кейинги дастлабки беш йилликда республика саноати ва маҳаллий саноатнинг умумий маҳсулот ишлаб чиқариш режаси 2,75 миллиард рубль миқдорида ёки 1950 йилга бориб, маҳсулот ишлаб чиқариш кўрсаткичлари 1940 йилдагига нисбатан 53 фоизга ўсиши мўлжалландиз.

Бу беш йиллик режа республика саноати олдига оғир вазифаларни қўйди. Ўзбекистон халқи олдидаги асосий вазифалар: пахта ва Марказ белгилаган бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етказиб беришни кескин кўпайтириш, шунингдек, уларни қайта ишловчи тармоқларни

¹ “Правда Востока”, 2 сентября 1946 г.

² Ўзбекистон РПДА. 58-фонд, 22-рўйхат, 127-иш, 6-варақ.

³ 1946-1950 йиллар мобайнида Ўзбекистон ССР халқ хўжалигини тиклаш ва ривожлантириш беш йиллик плани тўғрисида Конун. – Т., 1946. – Б. 16.

ривожлантириш, қайта жиҳозлаш, ишчи кадрларни тайёрлашдан иборат эди. Республикада, бундан ташқари, айни йилларда қишлоқ хўжалиги, саноат учун оғир саноат тармоғига ҳам катта эътибор берилди.

Режага мувофиқ оғир саноат ишлаб чиқарадиган ялпи маҳсулот 1950 йилда урушдан аввалги 1940 йилга нисбатан 256 %га кўпайиши керак бўлса, енгил саноат тармоқлари ишлаб чиқарадиган ялпи маҳсулот 53%га кўпайиши лозим эди¹.

Бироқ мазкур беш йилликда (1946-1950 й.) Ўзбекистонда капитал маблағларнинг ўсиш суръатлари умуман иттифоқдагига нисбатан анча паст бўлди. Бу партия раҳбариятининг урушдан зарап кўрган районларни тез тиклаш ва иқтисодини ривожлантириш мақсадида катта капитал маблағларни ана шу ерларга ажратгани билан боғлиқ эди². Бир мисол, 1946 йил учун район-شاҳар саноатининг айланма маблағи 11 миллион рублга, республикага бўйсунувчи саноатники эса, 2,2 миллион рублга қисқартирилган эди³.

Совет давлати иқтисодий сиёсатининг яқин йилларга мўлжалланган асосий йўналиши, масалан, урушдан олдинги даражага нисбатан саноати ишлаб чиқаришини уч бараварга оширишни, озиқ-овқат ва хом ашё ресурсларининг мўл-кўллигини таъминлашни назарда тутган эди. Бу лойиҳада, яна илгаригидек, Ўзбекистон ССРга пахта мустақиллигининг гаранти сифатидаги ўрин ажратилди.

Шу билан бирга, Марказнинг улкан режаларида Ўзбекистон пахта етказиб берувчи ёрдамчи вазифанигина бажарди. Бироқ бу жараён тугалланмаган технологияга асосланганлиги учун иқтисодиётни фақат бир томонлама ривожлантириб, республикадаги бой хом ашё ресурсларини тайёр маҳсулотга айлантириш имконини бермасди. Бу ҳол миллий ижтимоий дастурларнинг ривожланишини орқага сурарди, чунки бундай шароитда аҳолининг бандлиги⁴ муаммосини амалда тўлиқ ҳал қилиш, уни иш билан таъминлаш, одамлар учун муносиб турмуш ва меҳнат шароитларини яратиб бериш мумкин эмас эди.

Коммунистик раҳбарият фикрига кўра, Ўзбекистон иқтисодиётини тубдан қайта қуриш ва уни аҳоли эҳтиёжлари учун маҳсулотлар ишлаб чиқаришга қайта йўналтириш учун, биринчи навбатда, саноат ишлаб чиқаришини ривожлантиришга эътибор қаратилган бўлиши, бунда республиканинг давлатнинг асосий пахта базаси сифатидаги анъанавий ўрни ҳақидаги қатъий қарор ҳисобга олиниши зарур эди.

¹ Зиёдуллаев С, Махонин И. Совет Ўзбекистонининг социалистик саноати. – Т.: Ўздавнашр, 1949. – Б. 84.

² Ўзбекистон саноати структурасидаги прогрессив силжишлар. – Т.: Фан, 1974. – Б. 69.

³ Ўзбекистон РПДА, 58-фонд, 22-рўйхат, 445-иш, 2-варақ.

⁴ Бу ҳақда тадқиқотнинг 4-боб 1- параграфига қаранг.

Иқтисодиётда катта моддий воситалар, омилкор малакали кадрлар ва ҳоказолар етарли бўлмаган бир шароитда, аввалгидек совет тузуми манфаатларини қўзлаб Ўзбекистон олдига амалга ошириш қийин бўлган вазифалар, жумладан, қисқа муддатларда пахтачиликни, айниқса, пахтани йиғиб-териб олишни комплекс механизациялашни тугаллаш вазифаси қўйилди¹.

Ўзбекистондан бир нечта саноат корхоналарини реэвакуация қилиниши ва уруш вақтида келган ишчиларнинг ўз юртларига қайтиши натижасида саноат корхоналарида ишчи кадрларга нисбатан тақчиллик мажуд эди. 1945 йилда республика халқ хўжалигига жами 689,1 минг ишчи ва хизматчилар фаолият олиб борар эди². Ишчилар сони кам бўлишига қарамасдан республика 1948-1950 йилларда иттифоқнинг бошқа республикалари саноат корхоналари ва қурилишларга 22 минг кўпроқ, шу жумладан РСФСРга 19 минг ишчи кадрлар юборган эдиз.

Республика саноатини, халқ хўжалигининг бошқа тармоқларини ривожлантириш пахтачилик манфаатларига бевосита боғлиқ қилиб қўйилди ва у “пахта учун кураш”нинг таркибий қисмига айлантирилди. Бундай шароитда пахтачилик ва ирригация қурилиши учун машиналар, шу жумладан, культиваторлар, ўғитлагичлар, чигит экиш сеялкалари, пахта ва кўрак териш машиналари, экскаваторлар, бульдозерлар ва бошқаларни ишлаб чиқарадиган машинасозлик заводларини қайта қуриш ва янги заводларни яратиш юзасидан катта ишларни авж олдириб юбориш кўзда тутилди.

“Тошқишлоқмаш” заводига пахтага бирламчи ишлов бериш ва пахта териш машиналарини ишлаб бериш, “Тоштўқимачиликмаш” заводига – тараш машиналарини ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш топширилди.

Пахтачиликни янада ривожлантириш мақсадида бир қатор машинасозлик заводлари (“Тошқишлоқмаш”, “Ўзбекқишлоқмаш”, “Красный двигатель”, “Подъёмник” ва бошқалар) тракторлар учун тиркама механизмлар ва эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқаришга қайта ихтисослаштирилди, қишлоқ хўжалик хом ашёсини қайта ишлайдиган корхоналарга айлантирилди, шунингдек, ёғ ишлаб чиқариш корхоналари, тўқимачилик ва бошқа корхоналар ташкил этилди. Пахтачиликни ривожлантириш даражасини ошириш мақсадида Чирчиқ элекр кимё комбинати ҳарбий буюртмаларни бажаришдан қисқа муддатларда минерал ўғитлар ишлаб чиқаришга ўтказилди. Енгил ва маҳаллий саноат корхоналари кенг

¹ Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Т. 2. – Т.: Ўзбекистон, 1988. – С. 364

² Ўзбекистон ишчилар синфининг тарихи. – Т.: Фан, 1974. – Б. 138

³ Шаповаленко В. Ўзбекистон Коммунистик партиясининг республикада саноатни ривожлантириш учун кураши // Партия турмуши. №8. 1958. – Б. 17.

миқёсда хилма-хил буюмлар (землесослар, бороналар, куч трансформаторлари ва ҳоказолар) ишлаб чиқаришга йўналтирилди.

Кўлланилган бу усуулар ҳам кутилган натижани бермади, қўзланган маррага эришилмади. Масалан, Ўзбекистоннинг иқтисодий кўрсаткичлари барча мезонлари (миллий даромади, меҳнат унумдорлиги ва ҳоказолар) бўйича умумиттифоқ даражасидан кўп марта пастлигича қолаверди. Бунга ишлаб чиқариш воситаларининг бевосита ишлаб чиқарувчилардан бегоналаштирилиши, ўз меҳнати натижаларидан манфаатдорликнинг йўқлиги, ажратилган маблағлардан самарасиз фойдаланилиши сабаб бўлди, натижада, капитал қурилиш режаларининг мунтазам барбод бўлишига олиб келди. Республика саноати одатда “ялпи” маҳсулот учун ишларди, миқдор кўрсаткичлари сифат кўрсаткичларидан, иккинчи даражали маҳсулот чиқаришдан устунлик қиласди. Саноат ишлаб чиқариши суръатларининг мунтазам қисқариб боришидек барқарор тамойил одат тусига айланди¹. Ишлаб чиқариш техникаларини ва технологияларини ривожлантириш эътибордан четда қолди, унинг даражаси талабга жавоб бермай қўйди. Кўл меҳнатининг улуши бир қатор саноат тармоқларида асосий ишлар бўйича 40-70%ни ташкил қиласди. Ҳатто енгил индустриянинг Тошкент ва Фарғона тўқимачилик комбинатлари каби гигантларининг ҳам техника билан таъмин этилиши 50%дан ошмасди².

Мазкур йиллардаги саноат аҳволини вилоятлар мисолида кўриладиган бўлса, аҳвол янада аниқроқ намоён бўлади. Мисол учун Қашқадарё вилоятида янги саноат корхоналарини қуриш ишлари режада белгилangan муддат ичida амалга оширилмади, маҳаллий саноат корхоналарини хом ашё билан таъминлаш, етук мутахассис кадрларни етиштириш масалалари муаммолигича қолди. Масалан, 1946-1950 йилларда Ўзбекистон халқ хўжалигини тиклаш ва ривожлантириш режасида Қашқадарё вилояти бўйича 1948-1950 йилларда Қарши станциясида қиймати 9,5 млн рубллик 5 жин кувватига эга пахта заводини, 1946-1948 йилларда қиймати 3 млн рубллик 1360 тонна гўштни қайта ишловчи, 6 млн банка консерва ишлаб чиқариш қувватига эга бўлган музлаткичили гўшт-консерва комбинатини қуриш каби вазифалар белгилangan эди. Аммо бу соҳада ҳам бирорта амалий иш қилинмади.

Саноатни ривожлантиришдаги муайян натижалар эса жуда катта куч-ғайрат сарфлаш ва маҳрумликлар, халқнинг оғир меҳнати эвазига кўлга киритилди.

Тўртинчи беш йиллиқда оғир индустриянинг машинасозлик, металлургия, электроэнергия, кимё, нефть ва кўмир саноатлари корхоналари қурилди. Айни шу саноат тармоқлари ягона халқ хўжалиги

¹ Народное хозяйство Узбекской ССР. Статистический сборник. – Т., 1959. – С. 26.

² Ўзбекистон РПДА, 58-фонд, 22-рўйхат, 918-иш, 29-варақ.

комплексига кирган бўлиб, улар бошқарув жиҳатдан тўғридан-тўғри Иттифоққа бўйсунарди. Санаб ўтилган саноат тармоқларига сарфланган маблағнинг салмоғи – 1950 йилда бутун саноат учун сарфланган маблағнинг 67 %ини ташкил этган. Бу даврда Ўзбекистонда 150 дан ортиқ янги саноат корхоналари ишга туширилди. Йирик саноат корхоналарининг умумий сони 1946 йилда 1425 та бўлса, бу рақам 1950 йилга келиб 1648 тага етди¹.

Улар орасида Бекобод металлургия, Кўқон ва Самарқанд суперфосфат заводлари ва бошқа корхоналар бор эди. Янги нефтни қайта ишлаш корхоналари қурилди, Олмалиқ мис эритиш комбинатининг қурилиши бошлаб юборилди. Республика учун янги бўлган – газ, олтин, уран қазиб чиқариш ва бошқа тармоқлар вужудга келди. Ўзбекистонда урушдан кейинги қурилишнинг муҳим обьектларидан бири бўлган Фарҳод гидроэлектростанцияси қуриб тугатилди. Бу даврда 1 ва 2-сон Оққовоқ ва 3-Бўзсув, 6-сон Шаҳрихон ГЭСлари ҳамда бошқа ўнлаб электростанциялар ишга туширилди. Шулар қатори 1946 йилда республикада кимё саноатининг янги тармоқларини яратиш, сульфат кислота ва суперфосфат ишлаб чиқариш имконияти пайдо бўлди².

Энергетика базасини тараққий эттирилиши натижасида 1946-1950 йилларда электр станцияларининг қуввати 325 минг квтдан ошди, яъни 1940 йилга нисбатан 3 марта кўпайди. Шу вақт ичида электр энергияси ишлаб чиқариш 5,5 марта, ишчиларни электр асбоблари билан таъминлаш даражаси эса 6,3 марта ортди.

Бекобод ва Кувасой цемент заводлари кенгайтирилди, Оҳангаронда янги цемент заводи, асбошифер заводи қуриб тугатилди, Чирчик ойна заводи қурилди, шунингдек, жуда кўп янги фишт заводлари ишга туширилди. Тўқимачилик саноатида Тошкент ва Фарғона тўқимачилик комбинатларининг қуввати оширилди. Пахта тозалаш саноатида янги пахта заводлари ишлай бошлади, ишлаб турган ўнлаб пахта заводлари қайта қурилди ва уларнинг ишлаб чиқариш қуввати оширилди.

Енгил саноатда Тошкент трикотаж фабрикаси, Намангандаги сунъий тола ишлаб чиқарувчи фабрика ишга туширилди, Хонободда тери ошлаш-экстракт заводи ва Тошкентда турли фабрикалар қурилди.

Тикув саноатида Янгийўл фабрикаси қурилди, Чирчик ва бошқа бир қатор шаҳарларда тикув фабрикалари кенгайтирилди. Пойабзал саноатида 1 ва 2-сон пойабзал фабрикалари ва бошқа корхоналар қайта қурилди.

Ёғ саноатида Фарғона заводининг гидрогенизация цехи ишлай бошлади. Чимбойда ёғ заводи қурилди, Қаршида, Учқўрғонда, Бухорода янги ёғ заводлари, шунингдек, Тошкентда ёғ-мой комбинати қурилиши

¹ Совет Ўзбекистони экономикаси ва маданиятининг ривожланиши. – Т., 1958. – Б. 123.

² Гаффоров Я. Ўзбекистон ССР индустрияси юксалишда. – Т.: Ўзбекистон, 1985. – Б. 15.

бошланди. Новвойлик саноатида Оҳангаронда нон заводи қурилди ва Фарғонадаги нон заводи ишга туширишга тайёрланди.

Гўшт-сут саноатида Тошкент, Самарқанд, Андижон гўшт комбинатлари қайта қурилди, Андижон ва Янгийўл музхоналари ишга туширилди, Қаршида музхона, Хўжайлида музхонали қушхона ишга тушириш учун тайёрланди.

Консерва саноатида Китоб шаҳрида завод ишга туширилди ва Наманганда йирик завод қуриш иши бошланди. Ишлаб турган консерва заводларининг қайта қурилиши натижасида уларнинг қуввати 1945 йилга нисбатан анча ортди: Фарғона консерва заводининг қуввати 2,5 марта, Тошкент консерва заводининг қуввати 2,3 марта ва Янгийўл заводиники деярли 5 марта ошли.

Вино тайёрлаш заводи фаолияти кенгайтирилди, янги асбобускуналар ўрнатилди, шунингдек, Янгийўл вино-коњяқ заводининг биринчи навбати ишга туширилди. Бироқ улар чиқарган маҳсулотнинг сифати ёмон ва истеъмол учун яроқсиз эди.

Урушдан кейинги беш йилликда маҳаллий кооператив саноатининг янги корхоналарини қуриш учун 100 миллион рубль ажратилди. Маҳаллий саноатда йирик механик завод, кровать ясадиган завод, Фарғона ва Кўқондаги мебель ҳамда тўқимачилик фабрикалари, Тошкент ва Самарқанддаги трикотаж фабрикалари кенгайтирилди, шунингдек, Тошкентда чинни заводи ишга туширилди.

Саноат кооперацияларида янги йигириув фабрикалари (Бухоро, Самарқанд ва Наманганда) қурилди. Тошкентда томга ёпиладиган бемит ишлаб чиқарувчи цех ташкил этилди. Бундан ташқари, ўнлаб корхоналар қайта қурилди ва кенгайтирилди. Натижада республика маҳаллий саноати беш йиллик режани 105,4 %га бажарган эди¹.

1940-1950 йилларда республика саноатининг бутун ялпи маҳсулоти 83%га ошиди,² ишчиларнинг сони 29,7%, бир ишчининг ишлаб чиқарган маҳсулот ҳажми 41%га ошиди. Шу давр ичидаги бутун СССР саноатида ишлаб чиқариш унуми 37%га ошиди. Мехнат унуми Ўзбекистон саноатининг янги тармоқларида нисбатан тез ўсади, яъни металл ишлаш соҳасида – 3 марта, кўмур қазиш соҳасида – 3,2 марта, нефть чиқаришда – 2,2 марта ва кимё саноатида 3,1 марта ўсади.

Қора ва рангли металлургия, машинасозлик ва металлга ишлов бериш ва кимё саноати жадал суръатлар билан ривожлантирилди.

Шу билан бирга, совет давлати маблағларини Ўзбекистон учун ноанъанавий бўлган тармоқларга (аввало, оғир саноатга – унинг салмоғи

¹ Ўзбекистон РПДА, 58-фонд, 187-рўйхат, 199-иш, 8-варак.

² Мусаев М. Ўзбекистон ССР. – Т., 1960. – Б. 107.

1950 йилда 1940 йилга нисбатан 13,5% ўрнига 47,2%га етди)¹ йўналтирилиши, уларни ривожлантириш суръатларини кескин ошириш, республика ва унинг ижтимоий соҳалари манфаатларидан ажралиб қолишига олиб келди. Натижада, халқ хўжалигининг бир қатор кўрсаткичлари (аввало, аграр сектор кўрсаткичлари) бўйича маҳсулдорликнинг қисқариши ва жиддий равишда орқада қолишига олиб келди, бу эса мустабид тузумга хос бўлган салбий ҳодисалар учун субъектив шартшароитлар билан бир қаторда объектив шартшароитлар ҳам яратдики, улар иқтисодиётни ривожлантиришнинг кенг миқёслилиги ва сунъий равишда жадаллаштирилиши билан, шунингдек, кадрларнинг кескин тарзда етишмаслиги билан боғлиқ эди. Бироқ, шунга қарамасдан, урушдан кейинги дастлабки йилларда республика олдига қўйилган тинч ҳаётга ўтиш вазифалари асосан бажарилди: корхоналарнинг асосий қисми тинчлик даври учун маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ўтди, жамият ҳаётининг тинчлик шароитига ўтиши билан боғлиқ бўлган масалалари қисман ҳал қилинди. Натижада, республика саноати ялпи маҳсулотининг ҳажми беш йиллик мобайнида 1,71 баравар кўпайди. Оғир индустря тармоқлари бошқа соҳаларга нисбатан сезиларли даражада ривожландиз.

Бироқ урушнинг оғир оқибатлари ва бунга кўшимча Марказ яккаҳукмронлигининг тобора кучайиб бориши халқ хўжалигининг бошқа тармоқларига салбий таъсир кўрсата бошлади. Бу ҳол, биринчи навбатда, саноат учун хом ашё, аҳоли учун озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган муҳим тармоқ – асосан пахта етиштирадиган қишлоқ хўжалигига тааллуқли эди.

Бироқ ҳаёт давом этаверди, Ўзбекистон халқи жуда катта куч-ғайрат сарфлаш ва муҳтоҷликларга қарамасдан, урушдан кейинги қийинчиликларга барҳам берди ва сиёсий раҳбариятнинг янги-янги катта миқёсдаги “йўл-йўриқлари”ни амалга оширишда фидокорона меҳнат қилишдан тўхтамади.

Бу даврда республика аҳолиси халқ хўжалигини қайта тиклаш йўлида қишлоқ хўжалигига, фабрика ва заводларда жонбозлик кўрсатиб меҳнат қилди. Бу йилларда республика аҳолисининг халқ истеъмол молларига бўлган талаби ошиб кетганига қарамасдан, уларни ишлаб чиқариш етарли даражада эмасди. Буни халқ хўжалиги оғир саноатининг асосий фонdlари 10,8 фоиз ўсгани ҳолда (1940 йилда у 2,3 фоиз эди), тўқимачилик саноати асосий фонди 2 марта, ип-газлама саноати асосий фонди 2 марта, тери пойафзал саноати фонdlари 1,5 марта камайганида ҳам кўриш мумкин эдиз.

¹ Экономическая история советского Узбекистана (1917-1965 гг.). – Т., 1966. – С. 236.

² Бахриев А. Ўзбекистоннинг индустириал тараққиёти // Ўзбекистон коммунисти. №8. 1973. – Б. 59.

³ Народное хозяйство Узбекистана 1958 г. Статистический сборник. – Т., 1959. – С. 27, 31.

Ўзбекистон саноатининг ўсиши унинг иттифоқ саноатида тутган салмоини ўсиб боришини таъминлади. Республика пахта толаси, ипак, ўсимлик мойи, минерал ўғитлар ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалик машиналари ишлаб чиқриш бўйича мамлакатда илгор ўринларни эгаллади. Шулар билан бирга Ўзбекистон иттифоқдош республикаларга эксковаторлар, кўтариш кранлари, электротехника, ва қурилиш ускуналари, сим, электр лампалари ва радио лампалари, йигириув машиналари ва бошқа қишлоқ хўжалик машиналари ишлаб чиқарди¹.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда урушдан кейинги дастлабки беш йиллик мобайнида 33 та йирик саноат корхонаси ишга туширилди. Чунки бу тўртинчи беш йилликда саноатнинг етакчи тармоқларини ривожлантириш кўзда тутилган эди. Электр энергетика юқори суръатлар билан ривожланди. Кимё саноати саноат тузилмасида сезиларли ўрин эгаллай бошлади, машинасозлик, қурилиш материаллари саноти ривожлана борди. Халқ истеъмоли буюмлари ишлаб чиқарувчи тармоқларга ҳам эътибор берила бошланди. Бу даврда қурилиш материаллари ишлаб чиқаришни индустрлаштириш ва унинг тузилмасини такомиллаштириш йўли белгиланди.

TURK XOQONLIGI DAVRIDAGI ETNIK JARAYONLAR XUSUSIDA

I.M. HAYDAROV

*TDSHU, “Markaziy Osiyo xalqlari tarixi
va manbashunosligi” kafedrasi dotsenti*

Nafosat NIZOMOVA

*TDSHU “Markaziy Osiyo xalqlari tarixi
va manbashunosligi” yo’nalishi talabasi*

Turkiylar jahondagi eng qadimgi va yirik etnoslardan biridir. So’nggi davrda jahon olimlari, jumladan, o’zbek olimlari tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar natijasida va qadimgi Xitoy manbalariga ko’ra, turk atamasi bundan taxminan 4000 yil muqaddam rasmsimon ieroglyphlar bilan yozilgan bitiklarda tiek va tiauk shaklida uchraydi. Turk so’zi kuchli, mustahkam, baquvvat, barkamol, odillik kabi ma’nolarni anglatadi, degan fikrlar mavjud. Tarixchi olim Abdulahad Xo’jaevning yozishicha, qadimgi Xitoy manbalarida turklar qiyofasi chuqur ko’zli, qirra burunli, basavlat va sersoch, deb ko’rsatiladi. Bir necha ming yilliklar davomida turkiy qabilalar ko’p marta birlashgan va parchalanganligi tufayli ularning qabilaviy tarkibi ham o’zgarib turgan[1:640].

¹ Зиёдуллаев С. Совет Ўзбекистони саноатининг ривожланиши // Ўзбекистон коммунисти. №1. 1954. – Б. 30

Tog'li Oltuoyning sharqiy qismida hozir telengitlar yashashadi. Ularning tarkibiga bir suyak (urug' xili) sifatida qadimiy nom bilan "tolos" ham kiradi. Telengitlar qora tatarlar (yish kiji) bilan shimolda, tuvalar bilan sharqda, qozoqlar bilan janubda, g'arbda esa asl oltoyliklar (oltoy kiji) bilan qo'shnidirlar. O'tish qiyin dovonlari bo'lган baland tog' tizmalari telengitlar yashaydigan joyning tabiiy chegaralari bo'lib, bu muayan darajada ularning tilida aks etgan (Oltoy tilining telengit lahjasida ko'p miqdorda mo'g'ul tilining unsurlari bor) hamda o'zini boshqa Oltoy qabilalariga zid qo'yishi kabi o'ziga xosliklar saqlanib qolishiga imkon bergen.

Chulishman, Boshkaus va Ulagan vodiysida yashaydigan shimoliy telengitlar o'zlarini tele deb ataydi. Bu mintaqaga janubiy qismidan balandlikdagi yaylovlari hamda o'zaro kesishadigan Kubadru va Chubitsu tog' soyliklari bilan ham ajralib turadi. Janubiy telengitlar Chuy daryosining quyi oqimida, to u Katunga quyiladigan joyigacha bo'lган yerlarda yashaydilar hamda ularini "chuy kiji" (chuy kishi (si)) deb ataydilar.

"Telengit" atamasi ma'nosi tolos atamasi ma'nosidan keng bo'lib, o'zlarini tolos deb atamaydigan kishilar jamoasini ham o'z ichiga qamrab oladi. XII asrda tele qabilalaridan biri hisoblanmish telengitlar (xitoychasi: dolang) Ordos g'arbidagi Xangayning juda keng maydoniga tarqalganlar[2:248].

G'arb sharqshunoslari Tomsen, Xirt va Shavannlar toloslarni xitoy voqeandomalaridagi tele bilan bir deb hisoblasalar, rus olimlaridan Bartold, Melioranskiy, Aristov va Grumm-Grjimaylolar toloslarni asl turkiy qabilalardan bo'lib, "telelardan farqlanadi" deb aytganlar. G'arbiy Yevropa olimlari o'zlarining nuqtai nazarini xaq deb hisoblab, buning isboti uchun dalillar izlashga, isbotlashga qo'l urishmadidi. Aristov etnonimika asosida tadqiqotlar olib borib, telelarning avlodlari telelar emas, balki teleutlar ekanligini aniqladi. Grumm-Grjimaylo esa tarixiy materiallar asosida aynan shunday xulosaga keldi.

Toloslar bilan telengtlarning birlashishi faqat XVIII asrning o'rtalarida, ya'ni oyratlarning tobeleri bo'lган telengitlar imperator Syan lun oyratlarni bitta qo'ymay qirish buyrug'ini bergan chog'ida manchjurlardan qochib, Oltoy va G'arbiy Mo'g'ulistonga kelib qolganida sodir bo'ldi. Telengitlar bu o'lkaga VII asr o'rtalarida turkut sha'ni va mustaqilligining oxirgi himoyachisi bo'lган chebixon bilan kelib qolgan va asta-sekin telelar bilan chatishib ketganlar.

Xitoyning "adolatli urushi" vaqtida bosib olingan janubda Tan imperiya-sining yagona halqasini yorib yuboraman, degudek shiddatli tiklanish ishlari ketardi. Gobi sahrosining ikki tomonida turmush tarzi yaqin bo'lган, intilishlari va madaniyatida o'ziga xos bo'lган ikki xalq – ko'kturklar va uyg'ular shakllanmoqda edi.

Dasht - hayot kechirish uchun mumkin bo'lган yer. Dashtning o'rtasini o'rmon bilan qoplangan tog' tizmasi kesib o'tgan, bu ajoyib bir manzara hosil qilish bilan birga xo'jalik yuritish uchun keng imkoniyatlar yaratgan edi. Bu

“qutb oldi” qabilalarining yashash maskani hamdir. Cho’l qo’ltiq bo’lib shimol tomon kirib boradi, ana shundaylardan eng ahamiyatlisi VII-VIII asrlarda Yeniseyning yuqorigi mintaqasi bo’lgan. Ana o’sha yerda na turklar va na uyg’urlarnikiga o’xshamagan qirg’izlarning chekka madaniyati yaratilgan. Tildagi va yozuvdagagi o’xshashlikka qaramay, ba’zi bir xususiyatlari bilan qirg’izlar turk va uyg’urlardan uzoq edi. Qirg’izlar shimol va shimoli g’arb tomonida Markaziy Osiyo bilan hech qanday aloqasi bo’lmagan xalqlar, aniqrog’i qabilalar bilan qo’shni edilar. Bular eng qadimgi sibirliklar bo’lib, qo’shnilariga o’zini qarama-qarshi qo’ya oladigan yoki bir-biri bilan til topishadigan darajada uyusha olmagan edilar. XVIII asrga nisbatan VII asrda Sibir etnik jihatidan turli-tuman edi. Xuddi Kavkazda ko’p xalqlarning qoldiqlari makon topgani kabi Sibir taygasida ham bundan 2000 yil oldin shiddatli taraqqiyot yo’liga tushgan qabilalar qoldiqlari yashar edilar.[3:56] Qirg’izlar hududining Sibir taygasi qabilalariga bevosita yaqinligi tabiiy muhit bilan birga qirg’iz saltanatining imkoniyatlari va rivojlanish yo’nalishini belgilab berdi. S.V. Kiselev talqiqotlariga muvofiq Qirg’iz xonligi boshida qog’on (qoon) turuvchi bir necha qabilalar birlashmasidir.

Manbalarda qirg’iz xonligining shimoliy chegaralari: “Janubi-g’arbda to Gelolugacha”, ya’ni qorluklargacha (demak, qirg’izlar Tom va Biy yuqori oqimida, to Salair tizmasigacha egalik qilishgan); sharqda Guligangacha (ya’ni yuqori Angarada yashaydigan kurikanlargacha); shimolda ular boma yoki yelochji bo’lib, ular ko’p sonli xalq, qirg’izlardan atigi uch karra kam.

Bomalar ot boqishgan, otni qo’shga qo’shib yer haydagan, yog’ochdan uylar qurishgan, biroq davlatga uyushmagan va har bir qabila o’z yo’lboshchisi tomonidan boshqarilgan. Bomalar qiyofasi qirg’izlar bilan o’xshash bo’lgan-u, lekin boshqa tilda gaplashganlar. Bu sirli xalqning manzili Angaraning quyi oqimidagi vodiy bo’lib, bu yerda Alakchin mamlakati ham bo’lgan. Demak, qirg’iz xonligining Shimoliy chegarasi Krasnoyarskdan biroz shimolroqdan o’tgan.

V.V. Bartold boma Yenisey ostyaklari, ya’ni ketlar bo’lsa kerak, deb taxmin qiladi, ularga janubdan qudratli “kilik” xalqi hujum qilganligi haqida rivoyat ham saqlanib qolgan[4:19]. Sharqiy chegara masalasiga kelsak, ular ikki yo’nalishga bo’lingan: birinchisi, asosiysi bo’lib, Sharqiy Sayan etaklari bo’ylab o’tgan, ikkinchisi esa Oka (Angara irmog’i) va Angara suv ayirg’ichi bo’ylab o’tgan. Mana shu ikki chegara chiziqlari oralig’ida: dubo, ya’ni tuvaliklar, milige, ya’ni merkitlar va echji - kosogol uryanxaylaridan achjenlar yashaganlar[5:254]. Ushbu o’rmon qabilalariga qirg’izlar hamla qilib turishgan, asirlarni qullarga aylantirishgan. O’rmon xalqi tungi hamlalar bilan javob bergenlar-u, biroq zolimlarga qarshi uyushib qarshilik ko’rsatishning uddasidan chiqa olmaganlar. Qirg’izlar yetarli darajada qarshilikni Angarada yashovchi kurikanlardan ko’rishgan. Kurikanlar yuqori sifatli temir eritib ishlatganlar, qal’alar qurishgan, ayrim kentlar hamon saqlanib qolgan, ajoyib

ot uyurlari bo'lgan, loydan idishlar yasaganlar. San'ati qirg'izlarnikini eslatsa, kiyim va yozuvi turklarniki kabi bo'lgan[6:318].

Tele qabilalari o'z tarixi davomida bir necha bor manzillarini o'zgartirishgan. VII asr o'rtalarida ular joylashgan makonni shunday tasavvur etish mumkin:

G'arbda Szabxan daryosi va sharqda O'rxun irmoqlari oralig'idagi Xangay tog'larida dolange-telengitlar; Selenga daryosi yuqorisida sigeizgillar; Selenga bilan O'rxun oralig'ida - tunlo-to'ngra; Selenga va O'rxun quyisida pugu — bug'ular; Toloy va O'rxun orasidagi cho'lida – uyg'ular; Kerulenden shimolda – Xeney va Xingan oralig'ida bayegu – bayirqular; Selenga vodiy-sida, pug'ulardan g'arbda - sige; bayirqudan janubda - baysi; Baykalortida — guligan-kurikanlar; Alashan tog'larida- ade- edizlar; Ordosdan g'arbdagi cho'lida xun va kibilar yashaganlar. Tele qabilalari shimolida, yuqori Yenisey havzasida qirg'izlar, sharqiy Baykal ortida bizga noma'lum bo'lgan gyuylobo qabilasi makon topganlar.

Qora Irtish va O'rung'u havzalarida qorluqlar, Ili bo'yisi Markaziy Tyan-Shanida turgashlar, ularning g'arbida shunishlar; janubi-g'arbiy Jung'oriyada neshetilar; Manas daryosi va undan sharqda xulushlar, janubiy Jungoriyaning sharqiy qismida basimlar (basmallar), xuddi shu yerda O'rta Osiyo xunlarining qoldiqlari - shatolar yashaganlar.

Berilgan ma'lumotlarga qo'shimcha tarzda O'rxun bitiklari 710-711-yillarda turgashlar bilan urush olib borgan kengeres xalqi haqida darak beradi. Bular pecheneglardan boshqa qavm bo'lishi mumkin emas, chunki ular o'zlarini "kangar" deb ataganlar. Ularning yashash joyi Sirdaryoning o'rta va quyi oqimi bo'lgan.

Qora Irtishdagi qorluqlar bilan Sirdaryo bo'yalaridagi pecheneg - kangarlar oralig'i bepoyon dasht bo'lib, o'sha vaqtga kelib bunda qipchoqlar egalik qila boshlagan. Hozirgi Qozog'iston cho'l mintaqasini Dashti qipchoq deb atalishi ana shundandir. Bu yerda qipchoqlar kangarlar (Kangli) bilan aralashib Sharqda qipchoq, Yevropada koman va Rossiyada - polovsi deb atalgan xalqqa asos soldi. Amudaryo va Sirdaryoning quyi oqimi janubida turklashgan oriyalar, parfiyanlarning yaqin qondoshlari - turkmanlar yoki o'g'uzlar makon tutgan. Shu bilan Markaziy Osiyoning yirik qabila ittifoqlari ro'yhati tamom bo'ladi. Ulardan ba'zi maydalarining nomlarinigina bilamiz: masalan, azlar, chiklar, abarlar va boshqalar. Qabilalar aholisi soni nihoyatda kam bo'lgan. 688-yilda uyg'ular turklarga qarshi o'z mustaqilligi uchun kurashga chiqqanlarida 6 ming nafargina jangchi bera olgan. Shuni ham hisobga olmoq kerakki, bunday mas'uliyatli damlarda jangga yaroqli barcha erkak qo'zg'algan, ya'ni butun aholining yigirma foizi. Demak, aholining umumiy soni 30 ming atrofida bo'lgan. Ammo uyg'ular eng katta qabilalardan edi, boshqalari undan ancha mayda hisoblanardi. Demak, bir necha mingli qabilalar bilan birga bir necha yuz aholisi bo'lgan qabilalar ham bo'lgan.

Turklarning 630-yilda “xonavayron bo’lgan bir necha yuz o’tov” sifatida asir olinib, 631-yilda Alashanga joylashtirilgan guruhiga e’tibor beraylik. Bundan keyin xitoy tarixchisining fikricha, ular shu darajada “ko’payib ketadiki, Simo xon 641-yilda “100000 xalq, shu jumladan 40000 nizomli askarga va 90000 bosh otga ega bo’ladi, 679-yilda esa turklar qo’z’olon ko’taradi va imperiya bilan kurasha oladigan qudratga ega bo’ladi[5:262]. Statistikadan ma’lumki, inson bu tezlikda ko’paya olmaydi, manbada biror joyi tushib qolgan bo’lishi mumkin, biroq “Selenga toshi” dagi bir ibora aholining bunday tez o’sish sababini ochadi. 80-yillarda xoqonlikni tiklagan turklarni bu toshda “turk-qipchoq” deb nomlaydi.

Qadimda qipchoqlar Oltorda, xitoylar Chjelyan deb ataydigan ya’ni shubhasiz, turkcha “jilon” - ilonning xitoycha berilishi, (mana shundan Zmeyinaya gora va Zmeinogorsk shahri) vohada yashaganlar. Grumm-Grjimaylo bularni dinlin qabilalaridan bomaning bir tarmog’i deb hisoblaydi. Ular turklarga tobe xalqlar qatorida bo’lib, 630-yilda mag’lubiyat azoblarini birgalikda baham ko’rib, o’z xo’jalari bilan birgalikda Alashanga surilgan bo’lsalar kerak. Bulardan tashqari Ordos va Alashanda janubiy xunlarning, boshqa turkiy tilli qabilalarning qolganlari yashar edilar. Ular ham Ashina beklari O’rdasini ko’paytirishdi. Yurishlar jangchilarni yaqinlashtiradi, ya’ni o’lim qarshisida o’zganining qo’llashini his etish yashab qolishning garovidir. Ularni endi turk deb bo’lmazı, bu “turk qara qamu budun” - “butun turk xalqi” bo’lib, o’z ajdodlaridan ko’p narsalar meros qilib oldi.

Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, turk xoqonligi davri qabilalar o’rtasidagi o’zaro etnik munosabatlар va ma’lum ziddiyatlar ham bo’lganligini ko’rishi-miz mumkin. Ikkinci turk xoqonligi egallagan sarhadlarning har birida turli xil qabilalar joylashgan va ularning o’ziga xos urf-odat va an’analari bo’lganligini yuqorida ko’rib o’tdik. Aynan shu qabilalar turkiy elatlar ajdodlari hisoblanadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Xo’jaev A. Turk // O’zbekiston milliy entsiklopediyasi. 8-jild. – T., 2006. – 640 b.
2. Грумм-Гржумайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. – В., 3 т. – 548 с.
3. Окладников А.П. Неолит и бронзовый век Прибайкалья: Глазковское время. Ч. III. / Материалы и исследования по археологии СССР. № 43. - М., Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – 374 с.
4. В.В. Бартольд, Киргизы. (Исторический очерк), – Фрунзе, 1927, – 57 с.
5. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1950. – 381 с.
6. Окладников А.П. История Якутской АССР Т.1 Якутия до присоединения к русскому государству. – М.: 6.Изд-во Акад. наук СССР, 1955. – 432 с.

ТУРКИСТОН ТИББИЁТИ ТАРИХИДАН: ТЕМИР ЙЎЛЛАР ТИЗИМИДА ТИББИЙ ХИЗМАТ КЎРСАТИШ МАСАЛАЛАРИ

*Анора ТОҒАЕВА
т.ф.н., ФА Тарих институти, катта илмий ходим*

Туркистон тарихига оид манбалар жуда кенг кўламли ва турли хил бўлиб, улар орасида расмий-статистик маълумотлар, архив хужжатлари, даврий матбуот нашрлари муҳим аҳамият касб этади. Ушбу манбаларда, жумладан, ўлкадаги тиббий аҳвол борасидаги маълумотлар ҳам кенг ёритилган. Улар орасида ўз даврида Туркистон саноати ва алоқа тизими ning энг илғор, муҳим бўғини бўлган темир йўл транспорти соҳасида тиббий хизматнинг ташкил этилиши билан боғлиқ манбалар тиббиёт тарихига оид қимматли маълумотлар олишга хизмат қиласди.

Туркистон ўлкасида илк темир йўл тармоқлари XIX асрнинг сўнгги чорагида вужудга келган бўлиб, кейинги аср бошларигача минтақада Ўрта Осиё, Тошкент-Оренбург, Фарғона, Бухоро темир йўллари фаолият олиб борган. Кўплаб манбаларда келтирилишича, темир йўлда тиббий хизмат кўрсатиш қониқарсиз аҳвolda бўлган. Хусусан, бу ҳақда темир йўл фаолиятини текширган турли давлат тафтиш комисияларининг хulosаларида муҳим маълумотлар акс этган ва бунга асосан соҳанинг молиявий жиҳатдан таъминланмаганлиги сабаб бўлганлиги таъкидланган. Ҳақиқатан ҳам, темир йўл индустряси жуда катта ҳудудларни ва минглаб ишчи-хизматчиларни қамраб олганига қарамай, соҳага тегишли тиббий муассасалар ва тиббиёт ходимлари сони кам, тиббий хизмат паст даражада ташкил этилган эди.

Масалан, Тошкент-Оренбург темир йўли ҳозирги Ўзбекистон, Қозоғистон республикалари ҳамда Россия Федерациясининг қатор вилоятлари ҳудудини кесиб ўтган. 1905-1907 йилларда Тошкент-Оренбург темир йўлида бор-йўғи 185 кишига мўлжалланган 6 та касалхона мавжуд эди¹. Ваҳоланки, бу даврда ушбу темир йўл магистралида 14 мингдан ортиқ ишчи-хизматчи ишлаган. Бундан ташқари, темир йўл ўтган ҳудудларнинг аҳолиси ҳам зарур бўлганда соҳага тегишли тиббий муассасаларга ёрдам сўраб мурожаат қилганлар.

1914 йилга оид маълумотларга кўра, бутун Тошкент темир йўлида 304 кишига хизмат кўрсата оладиган 9 та касалхона бор эди, холос. Темир йўлнинг Туркистон ўлкаси ҳудудидан ўтган жанубий қисмида бор-йўғи 3 та касалхона бўлиб, унинг қурби 100 кишига хизмат қилишга етар эди².

¹ Асылбеков М.Х. Железнодорожники Казахстана в первой русской революции (1905–1907 гг.) Алма-ата: Наука, 1965. С. 73.

² Кунавина Г.С. Формирование железнодорожного пролетариата в Туркестане (1881-1914 гг.). Т.: Фан, 1967. С. 109.

Тошкент-Оренбург темир йўлида 1906-1908 йилларда 24 та врач, 60 та фельдшер, 18 та акушер иш олиб борган. Бутун йўл давомида 14 та врачлик ва 18 та акушерлик пунктлари, 23 та фельдшерлик муассасалари фаолият кўрсатган¹.

Тошкент-Оренбург темир йўли ишчи-хизматчиларига тиббий хизмат кўрсатиш ишлари врачлик-санитария бўлими томонидан амалга оширилган. Ўзи ўтган 1800 кмдан ортиқ масофа давомида ушбу йўл борйўғи 14 та тиббий врачлик участкаларига бўлинган. Участкаларда жами 20 та қабул пункти бўлиб, унинг 7 тасини фельдшерлик қабулхоналари ташкил этган. Уларда касаллар амбулатор шароитда қабул қилинган ва касалхонага жўнатилиши қийин бўлган айrim касалларгина қисқа муддатда стационар шароитда даволангандар. Темир йўл бўйлаб учта тиш шифокорлари доимий иш олиб борган ва улар Тошкент, Казалинск, Оренбург шаҳарларида фаолият кўрсатгандар².

Худди шунингдек, Ўрта Осиё, Тошкент-Оренбург, Фарғона, Бухоро темир йўлларининг ҳар бири тиббий участкаларга бўлинган. Тиббий участкалар жуда катта ҳудудни қамраб олган бўлиб, ҳар бир участканинг ўз тиббий муассасаси мавжуд эди. Темир йўл шифохоналарида врачлар сони кам бўлиб, асосан фельдшерлар хизмат қилган. Участка касалхоналарининг маҳсус биноси бўлмаган, кўпинча улар карvonсарой, ертўла ёки вагонларда жойлашган. Ҳар ойда бир марта участка врачи ўзига тегишли улкан ҳудудни айланиб, текшириб чиқкан. Битта участка шифокори 200-350 кмгача масофадаги ишчи-хизматчилар ва аҳолига тиббий хизмат кўрсатишга мажбур бўлган.

Пассажир поездлари таркибида битта санитар вагон ҳам бўлиб, ҳар бир станцияда уни касаллар кутиб турган. Аммо, одатда бундай вагонларга юқумли касалликка чалинган беморларгина жойлаштирилган. Манбаларга кўра, темир йўлдаги хизмат жараёнида меҳнат қобилиятини бутунлай ёки қисман йўқотиш ҳоллари кўп учраган. Бироқ, бундай ишчи-хизматчилар даволаниш ва соғлигини тиклаш учун таътил олиш имкониятидан маҳрум бўлганлар. Уларни касалхона ёки санаторийларга жўнатишга қарор қилган шифокор темир йўл маъмурияти томонидан жазолангандар, айrim ҳолларда ишдан бўшатилган. Худди шундай ҳолат беморнинг чиндан ҳам касаллигини асослашга уринган доктор В. Юргалис билан юз берганз.

Юқорида келтирилган далил ва хужжатлар шундан далолат берадики, ўрганилаётган даврда Тошкент-Оренбург темир йўлида

¹ Асылбеков М.Х. Железнодорожники Казахстана ... С. 73.

² Отчет по эксплуатации Ташкентской железной дороги за 1913 год. СПб, 1914.

³ Ахмаджанова З.К. Железнодорожное строительство в Средней Азии и Казахстане (конец XIX – начало XX вв.). Т.: Фан, 1984. С. 58.

тиббий хизмат кўрсатиш ҳолати паст даражада бўлиб, Тошкент темир йўли империянинг темир йўллари орасида бу жиҳатдан охирги ўринлардан бирини эгаллаган. Ваҳоланки, темир йўлнинг вабо, ўлат каби юқумли касалликлар ўчоғи бўлган ҳудудлардан ўтганлиги тиббий хизматни яхшилашни тақозо этар эди.

Манбалар Ўрта Осиё темир йўлида ҳам тиббий хизмат кўрсатишнинг ахволи қониқарли бўлмаганлигидан далолат беради. Мазкур темир йўл магистрали (дастлаб Каспийорти темир йўли деб ном олган, кейинчалик ўзгартирилган) Каспий денгизининг Михайловск қўлтиғидан бошланиб, Ашхобод, Чоржўй орқали Бухоро ва Самарқандга, кейинчалик Тошкент ва Андижонгача келган. Темир йўл ўтган ҳудудларнинг оғир ва иссиқ иқлим шароити, сув етишмовчилиги, турмуш шароитларининг йўқлиги ва моддий қийинчиликлар темир йўл ишчи-хизматчиларининг саломатлигига жиддий салбий таъсир қўрсатган. Улар турли дардлар, жумладан, юқумли ва сурункали касалликлар, касб касалликлари, эпидемиялардан қийналганлар. Ўрта Осиё темир йўли бош врачи бу ҳақда тўхталиб: “... ишчилар орасида тўлақонли соғлом кишини учраиш амримаҳол...”, – деган фикрларни қайд этган. Худди шундай фикрни 1892 йилда ҳарбий, молия, алоқа йўллари вазирликлари ва давлат комитети иштирокида Каспийорти темир йўлида уюштирилган тафтиш комиссияси аъзолари ҳам таъкидлаган эдилар¹.

Туркистаннинг турли ҳудудларида, шунингдек Каспийорти вилоятida ҳам эпидемиялар тез-тез учраб турган. Профилактика ишларининг йўқлиги сабабли улар кенг ҳудудларга тарқалиб, оммавий тус олган. Манбага кўра, 1900 йилда Қозонжиқда тарқалган безгак эпидемияси тез орада бутун темир йўл магистрали бўйлаб ёйилган ва деярли барча аҳоли шу касалликка чалинган. Бу ҳолат темир йўл фаолиятига ҳам салбий таъсир қўрсатган².

Бошқа бир манбага кўра, 1902 йилда Ўрта Осиё темир йўли бўйлаб вабо тарқалиб, кўпгина аҳолининг ўлимига сабаб бўлган. Тиббий ходимлар кўчаларда, деворлар тагида мурдалар билан ёнма-ён ётган беморларни йифиб олишга улгура олмаганларз. 1906 йилда Ўрта Осиё темир йўлида куйдирги (сибирская язва – А. Т.) касали авж олиб, сон-саноқсиз маҳаллий аҳоли ва темир йўл ишчиларининг ўлимига сабаб бўлган.

1908 йилга келиб Ўрта Осиё темир йўли ўтган ҳудудда яна вабо эпидемияси бошланган ва йўлнинг катта қисмига тарқалган. Бунинг натижасида маҳаллий аҳолининг катта қисми қирилиб кетган. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, ҳукумат ва темир йўл раҳбарияти

¹ Кунавина Г.С. Формирование железнодорожного пролетариата ... С. 108.

² Ўз МА. И-33 жамғарма, 1-рўйхат, 454-йиғмажилд, 9-варақ.

³ Ўз МА. И-854 жамғарма, 1-рўйхат, 3-йиғмажилд, 218, 327-330 варақлар.

ушбу касалликларнинг олдини олиш, тарқалишини тўхтатиш ёки даволашга етарлича эътибор бермаган ва маблағ ажратмаган. Натижада, профилактика ва даволаш ишлари етарли даражада олиб борилмаган, тиббий хизматчилар сони етишмаган. Бундай омиллар натижасида темир йўл ўтган ҳудудларда қайта-қайта турли эпидемиялар тарқалган.

1906 йилда Ўрта Осиё темир йўли тиббий муассасаларида жами 53 137 bemor ambulator tekshiruv xizmatiga murojaat қилган. 1914 йилга келиб, Ўрта Осиё темир йўлига tegishli 13 ta kosalxona faoliyat olib borgan, ulardagi ўринлар 376 kishiha режалаштирилган. Vaҳolanki, 1900 йилларда Ўрта Осиё темир йўлиda 10 mingta яқин доимий va muvaққat iшчи-hizmatchilar iшlagan эди.

Манбаларга кўра, темир йўл iшчи-hizmatchilari ўлкадаги бошқа kасалларга мўлжалланган тиббий муассасаларда ҳам даволанишга мажбур бўлганлар. Тошкент шаҳар kасалxонаси бошлиғи давлат маслаҳатчиси N. Mallickijning 1909 йил 5 dekabrda Rossия molisia vaziriiga ёзган raportida шаҳarda tери-tano sil kасалliklарini даволайдиган kасалxona йўқлигини, бундай kасалxonani kуриш заруrigi aйтиб ўтилган. Uning maъlumotlariiga kўra, 85 ўринга режалаштирилган, ўtkir юқумli kасалларга мўлжалланган mазкур kасалxonada 140dan ortiq bemorlar даволанганд. Ular tери-tano sil kасалliklari bilan kасалланган bemorlarни қабул қilmaganligi туфайли ушбу turdagи kасаллар soni шаҳarda keskin kўpайган, xususan, Toшkent garnizoni askarlarini orasiда ularning soni oshib borgan. Toшkent шаҳar kасалxonasida даволанаётgan bemorlarning 17%ini toшkentliklar tashkil этган. Ularning 67%ini Rossияning Evropa қисми va Сибирдан kelgan aҳоли, 13%ini Turkistonning turli шаҳarlari va uezdlariidan kelgan bemorlar, 2%ini четдан kelgan (acosan Buxoro amirligi) aҳоли, 1 %ini Toшkent va Ўрта Осиё temir йўllari hizmatchilari tashkil этган².

Умумan, kўrib чиқилган maъlumotlar shundan dalolat beradiki, Turkiston ўлkasining ichki va tashqi ikhtisodiy aloқalariida, mintaқanining Rossия imperiyasi markaziy ҳудудlari bilan munosabatlariida temir йўl транспорti катта aҳamiyat kасб этган va metropolianing mustamlaka ўлкадаги manfaatlarini учун hizmat қилган. Biroq, temir йўlda tiбbий aҳvol ўta ofir bўlib, statistika maъlumotlari iшchi-hizmatchilar soninining kўpligi, temir йўllar ikhtisodiy жиҳatdan катта foida kелтиргanligiga қaramay, tiбbий hizmat kўrsatiш соҳasiga еtarliche

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. 4 томлик. / P.X. Аминова va бошқ. Т.: Fan, 1971. Т. 2. 63-бет.

² Dokladnaya zapiska Tashkentskogo gorodskogo головы statskogo советnika N. Mallickogo. SPb, 1909. / В kn: Arxivnye istochniki po osvoeniu Orenburgsko-Tashkentskoy i Turkestano-Sibirskoy железных дорог / M. Aliyev, U. Abdiramjan, I. Shubaev, S. Sarsekeev, K. Shaysultanov. Almati, 2007. C. 112-113.

маблағ ажратилмаганлиги сабабли тиббий муассасалар ва тиббий ходимлар сонининг етишмаслигини кўрсатади. Буларнинг барчаси, охир-оқибатда, темир йўл соҳаси ишчи-хизматчилари ҳамда темир йўллар ўтган ҳудуд аҳолиси саломатлигининг қониқарсиз бўлишига олиб келган.

ТУРК ХОҚОНЛИГИ ДАВРИДА МАРКАЗИЙ ОСИЁДАГИ ЯРИМ МУСТАҚИЛ ДАВЛАТЛАРНИНГ ИЖТИМОИЙ- СИЁСИЙ ҲОЛАТИ

З.И.ЗИНАТУЛЛАЕВ

*ЎзХИА Ислом тарихи ва
манбашунослиги кафедраси ўқитувчиси*

VII асрнинг иккинчи ярми – VIII асрнинг бошларида, яъни арабларнинг Марказий Осиёга кириб келиши арафасида мазкур минтақа Ғарбий Турк хоқонлиги таркибида бўлган. Марказий Осиё Ғарбий турк хоқонлиги таркибида бўлсада, туркийлар, ҳамма жойда бўлгани каби, бу ерда ҳам маҳаллий аҳоли ҳаётига унча аралашмайдилар. Маҳаллий сулолаларнинг бошқарувдаги иштирокидан кўзланган мақсад – ўтроқ аҳоли яшайдиган ўлкаларда сиёсий барқарорлик ва иқтисодий тараққиётни таъминлаш ҳамда ҳарбий эҳтиёжларни қондириш бўлган. Марказий Осиё Ғарбий Турк хоқонлиги вассали бўлса-да, муайян даражада ички мустақиллик имтиёзига эга эди. Бу ерда марказлашган кучли ҳокимият йўқ бўлиб, ўлка бир неча “салтанат”лардан ташкил топган конфедерация шаклида ривожланар эди.

Марказий Осиёнинг ўша даврдаги яrim мустақил давлатлари таркибига Жайхун (Амударё) дарёси яқинида жойлашган Бухоро вилояти, Самарқанд ва унга қарашли бўлган Суғд вилояти, Ушрусана (Уструшона), Шош, Фарғона, Илок, Кеш, Насаф, Добусия, Сағониён (Чағониён), Термиз, Қуводиён, Ахсисақ, Хуттал (Хутталон), Буттам ва Хоразм ноҳиялари кирган¹. Тарихий манбаларга кўра, жумладан, Беруний асарлари², VI–VII асрларда тузилган Хитой солномалариз маълумотлари

¹ Ибн Ҳавқал. Мовароуннахр/Ибн Ҳавқал; араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, – 2011. 30-б.

² Абу Райҳон Беруний. Осор ул-боқия ан ал-қурун ал-ҳолия. (Қадимги ҳалқлардан қолган ёдгорликлар)

³ Бей шу (Шимолий сулолалар тарихи). Йирик тарихчи Ли Ян-шоу қаламига мансуб. Марказий Осиё, Хоразм ва Шарқий туркистоннинг VI аср иккинчи ярмидаги тарихи ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд. Суй шу (Суй хонадонининг тарихи). Хитой тарихчилари жамоаси томонидан ёзилган. Асарнинг 83-бобида Марказий Осиё ҳақида маълумотлар мавжуд. Қаранг: Мадраимов А. Фузаилова Г. Манбашунослик. Т.: Ўзбекистон файласуфлари илмий нашриёти. 2008. 138-б,

бўйича VIII асрнинг бошларида Марказий Осиёда 15 яқин ана шундай “мустақил” давлатчалар бўлган¹. Улар ўз худуди, маъмурий-бошқарув тизими, ички сиёсати, иқтисоди ва хўжалигига эга бўлиб, маҳаллий ҳукмдорлар томонидан бошқарилган. Куйида ушбу давлатчаларнинг худуди, хўжалиги ва ижтимоий ҳолатининг манбаларда берилган тавсифларни кўриб чиқамиз.

Бухоро. Ибн Ҳавқалнинг “Мовароуннахр”асарида келтирилишича, Бухоро Мовароуннахр вилоятларига олиб борувчи катта йўл бошида жойлашган. Бухоро шаҳрининг энг эски номи Навакметан бўлиб, қадимги эроний тилида “янги қишлоқ” деган маънони англатади. “Бухоро” номи VI асрда вужудга келган бўлиб, санскритча *vihara* яъни “буддавий ибодатхона” сўзининг туркча *buxar* шаклидир². Бухоронинг кўп сонли рустоқлари, бой ва гуллаб-яшнаган ноҳиялари, катта вилоятлари ва қишлоқлари бўлиб, унга қарашли ерлар Искажкатда савдо-сотик, Ал-Буттам вилоятида кончилик: шиша, темир, симоб, мис, олтин, кумуш, нефт, қорасақич қазиб олиш, Зандана қишлоғида бўзчилик, Бойканда ҳунармандчилик ва савдо ривожланган³. Бухоро аҳли ўша даврда асосан суғд тилида, қисман форс тилида ҳам сўзлашган. Бухорога қарашли шаҳар ва қишлоқлар асосан сераҳоли бўлган. Ибн Ҳавқал шундай ёзади: “Агар дунёдаги бирор-бир ноҳия ёки худудда бошқаларникига ўхшаш фазилатлар бўлса, шунда ҳам улар мўл-кўлликда ва тўкин-сочинликда Бухородек бўла олмайди. Бухоро мевалари Мовароуннахрнинг энг яхши меваларидир, таъми ҳам энг ширинидир. Бухоро шу қадар тўкин-сочин бўлсада, унинг шаҳарлари ва аҳолиси кўплиги сабабли, мамлакатда ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар уларга етмайди, зеро уларнинг эҳтиёжи ердан олинадиган ҳосил миқдоридан икки баробар кўпdir. Шунинг учун уларга озиқ-овқат маҳсулотлари ва керакли бўлган бошқа нарсалар бутун Мовароуннахрдан келтирилади”⁴.

Самарқанд. Суғд дарёсидан жанубда жойлашган Самарқанд шахри Суғднинг пойтахти бўлган. Суғд тарихий маданий вилояти ўрта асрларда асосан Зарафшон ва Қашқадарё водийлари ичида жойлашган ерларни ва уларга туташган тоғли ўлкани ўз ичига олган. Исломдан олдин Суғд тўрт қисмга – Шимолий Суғд (Самарқанд вилояти), Ғарбий Суғд (Бухоро

¹ Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Т.: “Ўқитувчи” нашриёти. – 1994. 154-б.

² Ибн Ҳавқал. Мовароуннахр/Ибн Ҳавқал; араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, – 2011. 196-б.

³ Абу Бакр Муҳаммад ибн Жафар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. Тошкент, “Камалак” 1991, 97-98-б.

⁴ Ибн Ҳавқал. Мовароуннахр/Ибн Ҳавқал; араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, – 2011. 44-47-б.

вилояти), Жанубий Суғд (Қашқадарё вилояти) ва Шарқий Суғдга (Панжикент вилояти) бўлинган. Гарчи Бухоро, Кеш ва Насаф Суғд таркибига кирса ҳам, девонда алоҳида вилоятлар сифатида мустақил бошқарувга эга бўлган. Самарқанд шаҳри Мовароуннаҳрнинг асосий савдо маркази бўлган. Шаҳарни бошқарувчи подшоҳ – ихшид¹ деб аталган. Самарқанд Мовароуннаҳрдаги энг обод шаҳарлардан бири бўлган. Шаҳарнинг деярли ҳамма йўллари, кўчалари ва бозорларига тошлар ётқизилган. Самарқанд билан унга энг яқин тоғлар орасидаги масофа бир енгил марҳала² ни ташкил қиласди. Самарқандга яқин жойлашган Күҳак тоғидан (Чўпонота) бино қурилиши учун тош, шиша идишлар ясаш усун ишлатиладиган лой ва оҳак қазиб олинган. Самарқанднинг русторларида дехқончилик, боғдорчилик, чорвачилик, хунармадчилик ва савдо кенг ривожланганз. 627-647 йиллар оралиғида Самарқанддан Хитойга тўққизта савдо элчилиги юборилган. Баъзи ҳолларда бир қанча ҳокимлар бирлашиб, карvon жўнатганлар. Масалан, Бухоро, Самарқанд, Иштихон, Паркана ва Уструшонадан юборилган элчилар 627 йилда Хитойга етиб борган⁴. Ўрта асрлар даврида бутун “Буюк ипак йўли” бўйлаб суғд савдогарларининг мавқеи баланд бўлган.

Хоразм. Бу вилоят Амударёнинг қуий оқимида жойлашган бўлиб, унинг пойтахти Кот (баъзи манбаларда Кат) шаҳри бўлган. Хоразм воҳасида ислом кириб келишидан аввал бир қанча туркийзабон қабилаларнинг айрим қисмлари яшар эди. Шунингдек, воҳада қолиб кетган хунларнинг айрим гуруҳлари, қанғар ва печенег қабилалари ҳам яшаган⁵. Хоразмда на олтин, на кумуш ва бошқа ер ости бойликлари мавжуд. Уларнинг ҳамма бойликлари савдо-сотик ва чорва боқиши туфайли келган⁶. VI-VII асрларда Хоразмда катта-катта оилалар яшайдиган қаср-қўрғонлар мавжуд бўлиб, ҳар бир қўрғоннинг атрофи девор билан ўралган ва унинг марказида аҳоли яшайдиган кўшклар бўлган⁷.

¹ ал-ихшидийя – ихшид бу “подшоҳ”. Самарқанднинг исломдан олдинги подшоҳлари, келиб чиқиши туркий бўлган ихшидлар сулоласи, VII-VIII асрларда Самарқандда ҳукм чурганлар. Фарғона подшоҳлари ҳам шу унвонга эга бўлганлар. Ибн Ҳавқал. Мовароуннаҳр/Ибн Ҳавқал; араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, – 2011. 208-б. 2 марҳала – араб., “босқич”, яъни карvonларнинг биркунда босиб ўтадиган йўли. Юқоридаги манба. 170-б.

³ Ибн Ҳавқал. Мовароуннаҳр/Ибн Ҳавқал; араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, – 2011. 52-57-б.

⁴ Ўзбекистон ССР тарихи. II том. Бош таҳрир ҳайъати: Р.Х.Аминова ва бошқ. (Масъул муҳаррир Я.Ф.Ғуломов). Т., “Фан”, 1970. 178-б.

⁵ Шониёзов К. Узбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент. “Шарқ”, 2001. 149-б

⁶ Ибн Ҳавқал. Мовароуннаҳр/Ибн Ҳавқал; араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, – 2011. 39-б.

⁷ Ўзбекистон ССР тарихи. II том. Бош таҳрир ҳайъати: Р.Х.Аминова ва бошқ. (Масъул муҳаррир Я.Ф.Ғуломов). Т., “Фан”, 1970. 177-б.

Кеш. Қашқадарё водийсининг шарқий қисмида Кеш вилояти жойлашган. Унинг пойтахти Киш ёки Кеш шаҳри ҳозирги Китоб шаҳрининг ўрнида бўлган. Дехқончилик ва боғдорчилик ривожланган бўлиб, иқлими қолган ҳудудларга қараганда бирмунча иссиқ бўлганлиги сабабли, мевалари анча эрта пишган. Шунингдек, Кеш туз конларига ниҳоятта бой бўлган. Кеш рустоқлари ичиди Насаф, Самарқанд ва Сағониён вилоятларидаги ерлар ҳам қайд этилган. Ибн Ҳавқал асарида исломдан аввалги Кеш вилоятининг бўлиниши акс этган. У даврда Кеш ҳукмдорлари кучли бўлиб, бир вақтлар ҳатто бутун Суғд устидан ҳукмронлик қилганлар. Кеш вилоятининг ҳудудлари эса, бутун Қашқадарё водийси ва ундан ташқаридаги айрим ерларни ҳам ўз ичига олган. VIII асрда Кеш аҳолиси арабларга қарши Муқанна бошчилигидаги қўзғолонда фаол қатнашганлиги учун Араб халифалиги даврида Кеш таназзулга юз тутган ва кейинги даврларда маъмурий жиҳатдан жуда кичик ҳудудни эгаллаган¹.

Фарғона. Мовароуннаҳрда қишлоқларининг кўплиги бўйича Фарғонага етадигани йўқ. Бунинг сабаби чорвалари ва яйловларининг кўплигидандир. Ахсикат Фарғона вилоятининг пойтахти бўлган. Водийдаги катталиги жиҳатдан иккинчи ўринда турувчи шаҳар Кубо бўлган. Исломдан олдин бу шаҳар Фарғона водийсининг иккинчи пойтахти бўлган. VII-VIII асрларда бу ерда валиаҳд, яъни Фарғона олий ҳкумдорининг вориси истиқомат қилган. Кубо аҳолиси бутпараст бўлиб, шаҳарда катта буддавийлик ибодатхонаси ҳам бўлган. Фарғона тоғларидан олтин, кумуш, мис, қўрошин, аммиак, симоб, феруза тоши², рух купоросиз қазиб олинган. Фарғона вилоятида оқар сувлари кўплиги сабабли дехқончилик, боғдорчилик, чорвачилик учун жуда кулай бўлган. Фарғона водийсига туркийзабон аҳоли кушонлар давридаёқ келиб ўрнашган бўлиб, VI-VIII асрларда бу воҳада уларнинг сони кўпаяди. Бу даврда Фарғона водийсига келиб ўрнашган туркий қабилаларнинг кўпчилигини қарлуқлар ташкил қилган³.

Шош. Чирчиқ дарёси ҳавzasидаги тарихий вилоят. Исломдан аввалги даврда унинг пойтахти Қанқа (ҳозирги Оққўргон тумани ўрнида) бўлган. Илоқ (ҳозирги Оҳангарон вилояти) ҳам Шошга қарашли бўлган. Илоқ тоғларидан олтин ва кумуш қазиб олинган. “Худуд ул-олам”

¹ Ибн Ҳавқал. Мовароуннаҳр/Ибн Ҳавқал; араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, – 2011. 212-218-б.

² Ибн Ҳавқал. Мовароуннаҳр/Ибн Ҳавқал; араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, – 2011. 282-296-б.

³Худуд ул-олам. Форс тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар ва жой номлари кўрсаткичи муаллифи Омонулла Бўриев. – Тошкент. “Ўзбекистон”, 2008. 11-б.

⁴ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент. “Шарқ”, 2001. 145-б.

асариди Чоч, яъни Шош ҳақида қуйидаги маълумотлар келтирилади. “Чоч – катта ва обод нохия; одамлари ботир, урушга шай ва бадавлат; ноз-неъматлари мўл. У ерда камон, камон ўқи ва халанж чўпи¹ кўп тайёрланади”². Ал-Муқаддисийга кўра, Мовароуннаҳр аҳолиси ичида энг чиройлиси Шош ва Фарғона аҳолисидир. Шошда дехқончилик, боғдорчилик, йилқичилик, савдо-сотиқ кенг ривожланган. Шошда шаҳарлар кўп бўлиб, бир-бирига яқин масофада жойлашган. Илоқдан Шошгача қалин дараҳтзорлар, кўкаламзорлар, яйловлар ва боғлар билан ўралган қасрлар кўп бўлган³. Шош ва Илоқда яшаган аҳоли этник жиҳатдан қайси халқقا (турк, тоҷик) мансублиги ҳақида манбаларда аниқ маълумот йўқ. Лекин Сирдарёning ўрта оқимларида қадимдан (қанғар-қанғлилар, хунлар, усуналар ва бошқ.) туркий халқлар яшаб келганлиги эътиборга олинса, Шош ва Илоқ воҳаларидағи аҳолининг катта қисми туркийзабон бўлган⁴.

Насаф. Ўрта асрларда Қашқадарё воҳасининг ғарбий қисмida жойлашган катта шаҳар. Исломга қадар бу шаҳар Нахшаб деб аталган. Насаф номи Нахшабнинг арабчалаштирилган шаклидир. Насаф – Бухородан Балхга ўтадиган карвон йўлида жойлашган бўлиб, ўз даврининг муҳим иқтисодий, маданий ва сиёсий марказларидан ҳисобланган. Аҳолининг кўп қисми чорвадор бўлиб, ярим ўтрок ва ярим кўчманчи ҳаёт кечирган. Насафга қарашли ҳудудларда туркийзабон аҳоли билан бир вақтда тоҷиклар ҳам яшаган⁵.

Сағониён. Сағониён ўрта асрларда Чағонруд (Сурхондарё) водийсида жойлашган Чағониён вилояти номининг арабча шакли. Шимолда унинг ҳудудлари Бойсун тоғлари, жанубда Амударёгача чўзилган. Ғарбда Термиз, шарқда эса Хутталон вилояти билан чегарадош бўлган. Шаҳар тоғ ёнбағрида жойлашган, оқар сувлари кўп, ҳавоси ёқимли бўлган. Унда турли ноз-неъматлар кўп бўлган, лекин аҳолиси камбағал яшаган. Исломдан олдин Чағониёнда ҳукм сурган туркий ҳукмдорлар сулоласи чағон-худот ва туркий шод унвонига эга бўлганлар⁶. Муаллифи

¹ Халанж чўпи – “халанж” сўзи илмий адабиётларда арчагул (вереск) деб изоҳланади. Бироқ мазкур матнда “хананж чўпи” деганда тол новдаси назарда тутилган, ундан одатда сават тўқилган. Ҳудуд ул-олам. Форс тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар ва жой номлари кўрсаткичи муаллифи Омонулла Бўриев. – Тошкент. “Ўзбекистон”, 2008. 32-б.

² Ҳудуд ул-олам. Форс тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар ва жой номлари кўрсаткичи муаллифи Омонулла Бўриев. – Тошкент. “Ўзбекистон”, 2008. 18-б.

³ Ибн Ҳавқал. Мовароуннаҳр/Ибн Ҳавқал; араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, – 2011. 75-203-б.

⁴ Џониёзов К. Ўзбек ҳалқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент. “Шарқ”, 2001. 221-б.

⁵ Ўша асар. 209-б.

⁶ Ибн Ҳавқал. Мовароуннаҳр/Ибн Ҳавқал; араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, – 2011. 167-168-б.

номаълум бўлган “Худуд ул-олам” асарида келтирилишича, Чағониён дехқонлари нўнокроқ, лекин одамлари жанговар ва ботир бўлган. У ерда қисман йилқи ҳам боқилган, шунингдек, ҳунармандчиликда чакмон, гилам-палос ва кўплаб махсулотлар ишлаб чиқарилган¹.

Термиз. Исломдан олдин Термиз алоҳида вилоят бўлиб, унинг подшоҳлари “термизшоҳ” деб аталган. Термиз аҳолиси асосан, буддийлик динига эътиқод қилган бўлиб, VII асрда 10 та буддавий ибодатхона ва 1000 га яқин роҳиб, шунингдек, Будда ҳайкаллари бўлган. VI аср охирларидан VIII аср бошларигача Термизда туркий ҳукмдорлар томонидан мис ва қумуш тангалар зарб этилган бўлиб, уларда туркий қиёфадаги ҳукмдор сурати ва унинг лангар шаклидаги тамғаси тасвирангланган. Термиз шахри уч қисмдан иборат бўлган ва VII асрда уларнинг ҳар бири алоҳида мудофаа деворлари билан ўралган². Термиз шахри Тоҳаристоннинг иқтисодий ва маданий тараққиётида муҳим ўрин эгаллаган. Хусусан, Термиздан ўтган Буюк ипак йўлининг тармоғи орқали Марказий Осиё халқлари Афғонистон, Эрон ва Ҳиндистоннинг барча шаҳар ва вилоятлари билан савдо ва маданий алоқада бўлиб келганлар³. Шунингдек, худудда ҳунармандчилик ва савдо яхши ривожланган бўлиб, унда яхши совун, яшил бўйра ва сифатли елтиғич ишлаб чиқарилган⁴.

Усрусана ёки Усрушана – Самарқанд ва Шош ўртасидаги тарихий вилоят. Ҳозирги Жиззах ва Сирдарё вилоятларига тўғри келади. Исломдан олдинги даврда Усрушана маҳаллий ҳукмдорларининг унвони афшин бўлган. Усрушана рустоқларининг сони 17 та бўлганлиги манбаларда етиб келган. Усрушона ҳукмдорлари томонидан VII – VIII асрларда зарб эттирилган тангаларда тасвирангланган подшоҳларнинг суратлари уларнинг тукий бўлганлигини тасдиқлайдиз.

Хуттал. Амударёнинг юқори оқими ҳавзасида Помир-Олой тоғлари этакларида жойлашган тарихий вилоят. VI асрда Хуттал эфталийларнинг мамлакати бўлиб, у ерда шоҳаншоҳ Хисрав I Анушервон уларнинг Ахшунвар исмли подшоҳида унинг Феруз исмли бобосини қатл этган. VIII асрда Хуттал аҳолисининг ярми турклар бўлган. Маҳаллий ҳукмдорлар ҳам турк бўлган. Ҳукмдор, аслзодалар ва оддий халқ

¹ Худуд ул-олам. Форс тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар ва жой номлари кўрсаткичи муаллифи Омонулла Бўриев. – Тошкент. “Ўзбекистон”, 2008. 13-б.

² Ибн Ҳавқал. Мовароуннаҳр/Ибн Ҳавқал; араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, – 2011. 166-167-б.

³ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент. “Шарқ”, 2001. 212-б.

⁴ Худуд ул-олам. Форс тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар ва жой номлари кўрсаткичи муаллифи Омонулла Бўриев. – Тошкент. “Ўзбекистон”, 2008. 13-б.

⁵ Ибн Ҳавқал. Мовароуннаҳр/Ибн Ҳавқал; араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, – 2011. 224-б.

буддавийлик динининг Хинайана мазҳабига эътиқод қилган. У ерда исломдан аввал буддавий ибодатхоналар ва роҳиблар кўп бўлган. Хуттал ниҳоятда серҳосил ва бой ўлка бўлиб, унда кўплабот ва бошқа чорва моллари ҳам боқилган¹. Маҳаллий подшоҳи муҳторият ҳуқуқига эга подшоҳлардан бўлган. Хутталнинг аҳолиси кўп, одамлари жанговар бўлиб, чўллари ва тоғларида олтин конлари бўлган².

Юқорида ислом кириб келиши арафасида Марказий Осиёдаги ярим мустақил давлатларнинг географик жойлашуви, хўжалиги, иқтисоди ва маъмурӣ бошқаруви ҳақида маълумот бериб ўтганимизнинг сабаби, араблар келгунга қадар Марказий Осиё давлатларидаги аҳвол, уларнинг ички имкониятлари, сиёсий доирадаги обрўлари қай даражада бўлганлигини қисман бўлсада очиб беришдан иборат.

ЯНГИ ИНТЕГРАЦИЯ ШАРОИТИДА ЎЗБЕКИСТОН ВА МАРКАЗИЙ ОСИЁ ДАВЛАТЛАРИ ҲАМКОРЛИГИ ВА ҲАВФСИЗЛИГИ

Я.Х. ФАФФОРОВ

*т.ф.н., доцент ЧДПИ, “Тарих ва тиллар”
факультети “Тарих” кафедраси*

**“Бизнинг минтақамиз ҳалқларини минг йиллик
қардошлиқ ва яхши қўшничилик ришталари
боғлаб туради. Бизни тарих, дин, умумий
маданият ва анъаналар бирлаштиради”³.**
Ш.М.Мирзиёев

Марказий Осиё давлатларининг ҳар бирида ўзига хос муаммолар бўлсада, бироқ уларда умумий ривожланиш тамойили мавжуд. Бу давлатчилик асосларини мустаҳкамлаш, инсон ҳуқуқларнинг тенглик асосида таъминлаш, ислом динининг ридикализациялашуви, оммавий қирғин қуролларининг тарқалишини олдини олиш, ижтимоий таъминлаш билан боғлиқ демографик муаммолар, бозор иқтисодига ўтиш жараёнидаги тўсиқлар, бизнес инвестиция муҳитининг заифлиги, ривожланиб бораётган номутаносиб ижтимоий табақаланиш ва кам таъминланганлик каби муаммолар шулар жумласидандир.

¹ Ибн Ҳавқал. Мовароуннаҳр/Ибн Ҳавқал; араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, – 2011. 32-154-б

² Ҳудуд ул-олам. Форс тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар ва жой номлари кўрсаткичи муаллифи Омонулла Бўриев. – Тошкент. “Ўзбекистон”, 2008. 20-б.

³ Ш.Мирзиёев. Марказий Осиёда ўзаро дўстлик ва ҳамкорликни таъминлаш барқарор ривожланиш кафолатидир. –Т.: “Ўзбекистон”, 2018. 2-жилд. 264-бет.

Шу билан бирга минтақавий хавфсизлик масалалари, жумладан, уюшган жиноятчиликка қарши кураш, давлатлараро чегараларда бошқарувни яхшилаш, иқтисодий юксалишга эришиши минтақалараро савдони йўлга қўйиш, жаҳон бозорларига чиқиш ва табиий ресурслардан янада оқилона фойдаланиш Марказий Осиё Ҳамкорлиги ташкилотининг минтақа давлатлари билан муносабатларини шакллантирувчи омиллар сирасига киради.

Марказий Осиё давлатлари ўртасида тузилган битимлар, давлат раҳбарларининг расмий ўзаро ташрифлари чоғида ҳамда Марказий Осиё ҳамкорлиги доирасидаги учрашувларда имзоланган сиёсий ҳужжатлар Марказий Осиё давлатлари ҳамкорлигини йўлга қўйиш учун меъёрий хуқуқий асос бўлиб хизмат қиласди.

Марказий Осиёдаги минтақавий иқтисодий-сиёсий интеграция жарёни расман 90 йилларнинг биринчи ярминдан бошланди. 1994 йил Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистон Ягона иқтисодий макон шартномаси тузишди. 1998 йил Тожикистон ҳам бу шартномага қўшилди. Юзага келган хуқуқий асосни ташкилий ва молиявий жихатидан таъминлаш учун Давлатлараро кенгаш ва Марказий Осиё ҳамкорлик ва ривожланиш банки барпо этилди. Ушбу шартномага мувофиқ 1995-2000 йилларга мўлжалланган иқтисодий интеграция Дастури қабул қилинди. Бу Дастур доирасида қўшма корхоналар тузулиб, ишлаб чиқариш кооперацияси “Куртак ота” бошлади.¹

Сув-энергетика, ёнилғи ресурсларидан фойдаланиш соҳасида ҳамкорлик йўлга қўйилиб, давлатлараро газ қувурлар ётқизилди. Натижада газ-нефть захираларини ва сув ресурсларини бир-бирига етказиб бериш инфраструктураси юзага келди. Бу эса ўз навбатида собиқ Иттифоқ-парчалангандан кейин бузилган бутун иттифоқ иқтисодий тизимдан кўрилган заарларни олдини олишга олиб келди. 1999 йил Бишкек саммитида 25 та катта хажмдаги лойиҳа маъқулланди. Томонлар минтақа давлатлари энергетика тизимларини ёнма-ён ишлашни таъминлаш ва Сирдарё ҳавзаси сув-энергетик ресурсларидан тенглик принципи асосида фойдаланишга келишиб олинди. Оқибатда минтақадаги интеграцион жараён Марказий Осиё иқтисодий ҳамжамияти деган номни олди.

XXI аср нафақат ўзбек халқи тақдирида, балки Ер юзи аҳолиси ҳаётида тубдан бурилишлар даври бўлишини олдиндан башорат қилмоқда. Дунёвий муаммолар, уруш ва тинчлик масалалари ва тазиик ўтказиши сиёсати давлатлараро худбинлик сингари иллатларни кескин фарқ қилиш, уларни юксак маданий ва умуминсоний қадрияларга таянган сиёсатини қарор топтириш йўли билан бартараф этиш Ўзбекистон халқаро сиёсатининг бош йўлидир. У ижтимоий тузум ғояси ва тараққиёти

¹Жуков Р., Резникова О. Россия-Центральная Азия: новая модель взаимодействия. “Россия и юг: возможности и пределы взаимодействия. – Москва: Финстатинформ, 1996. – С. 203-206.

йўлидан қатъи назар тинч-тотув яшаш, ўзаро манфаатли ҳамкорлик тарафдоридир. Шу йўл билан ер юзи хавфсизлигини таъминлаш, миллати, ирқи яшаб турган мамлакати, фуқаролиги ва бошқа жихатларидан қатъи назар инсон ҳаётини ҳимоя қилишга эътибор билан қарайди.

1995 йил 5 майда Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси сессиясида “Туркистон умумий уйимиз” шиорини илгари суримиши, унинг мазмунидан кўзланган мақсад минтақавий барқарорликни таъминлашдир.

Марказий Осиё минтақаси мамлакатлари жаҳоннинг бошқа иттифоқдош ва минтақавий ҳамкорлик мамлакатларидан фарқли ўлароқ маънавий ва маданий ҳамкорликка қўпроқ асосланади. Ўзбекистон Марказий Осиёда ҳудудий жойлашиши жиҳатидан ҳам ер ости ва ер усти бойликлариға эгалиги, хуллас, иқтисодий кўлам ва маданий даражаси жиҳатидан ҳам алоҳида мавқега эга. Республикамизнинг ташқи сиёсий йўли аниқ. Бу йўл минтақада яхлит иқтисодий ҳудудини вужудга келтириш ва ривожлантиришдан иборат:

Марказий Осиё давлатлари билан ҳар томонлама ўзаро ҳамкорлик миллий хавфсизликнинг асосий шартларидан биридир. Халқларимиз тарихи, маданияти, анъаналари, диний эътиқоднинг муштараклиги мамлакатларимиз ўртасидаги амалий ҳамкорлик ва ҳамжихатликнинг муҳим пойдевори хисобланади. Бизнинг мақсадларимиз бир, тақдиримиз бир. Бизда миллий муносабатларда кескинликлар йўқ, хал қилиб бўлмайдиган воқеалар ҳамйўқ.¹

2001 йилнинг 11 сентябр воқеаларидан сўнг Марказий Осиё давлатлари дархол Евро-Атлантика ҳамкорлик Кенгаши аъзолари билан биргалиқда терроризм балосини бартараф этиш бўйича барча чораларни ишга солиш масаласини муҳокама қилди. Жумладан, Ўзбекистон халқаро терроризмга қарши кураш бошланган биринчи кунларданоқ бу курашнинг муҳим ҳаётий аҳамиятини англаған холда халқаро каолцияга ёрдам кўрсатиши маълум қилди. 2001 йилнинг 5 октябрида Ўзбекистон ҳукумати ўз ҳаво ҳудудини Америка қўшма Штатлари самолётлари учун очишни, мамлакат ҳудудидан кутқарув-қидирув ва гуманитар мақсадларда фойдаланишга рухсат беришни баён этди. Маълумки, Марказий Осиё давлатларида асосан ислом динига эътиқод қилувчи аҳоли яшайди. Шу маънода олиб қараганда, уларнинг коалиция миссияларини қўллаб-куватлаши терроризмга қарши бошланган халқаро кураш исломга қарши салиб юриши ёхуд цивилизациялар тўқнашуви эмас, балки террорчилар ва уларнинг раҳнамоси Усама Бин Ладенга қарши эканлигини намойиш этди. Қолаверса, терроризм Шимолий Америка, Европа ёки Марказий Осиёда жойлашвидан қатъий назар, барча давлатларга бир хил таҳдид солиб тургани маълум бўлди. Ва яна айни ҳуружлар ва терроризмга

¹“Халқ сўзи” газетаси, 2002 йил, 23 ноябрь.

қарши умумхарақат Евро-Атлантика хавфсизлиги учун нақадар зарурлигини ва бунга НАТОнинг Марказий Осиё давлатлари билан яқин ҳамкорлик қилиши нафақат бугунги мураккаб вазиятда, балки ундан кейин ҳам зарурлигини кўрсатди.

Дарҳақиқат, тинчликни сақлаш, уни мустаҳкамлаш кундалик ишимиз, муқаддас бурчимиз экан, ҳар қайси фуқаро аввало ўз вазифасини вижданан адо этиши, шу билан бирга ғаразли мақсадда қилинаётган информацион ҳуружларга, уйдирма ва миш-мишларга берилмасдан, содир бўлаётган воқеаларга очик кўз билан қараши, ўз уйи, маҳалласи, шаҳар, қишлоғида осойишталик барқарор бўлиши учун жон куйдириши, мана шу ҳақиқатни чуқур англаб, огоҳлик ва хушёрликни ўз ҳаётининг мезонига айлантириши зарур.

Кейинги йилларда бутун дунё миқёсида ва минтақаларда вужудга келган кескин муносабатларни, зиддиятларни жуда қўп сабаблари борлигини ва бу сабаблар танқидий таҳлилга мухтоҷ эканлигини Биринчи Президент Ислом Каримов ўзининг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари,” асарида кўрсатиб берган эди. Булар: “Бир қанча мамлакатларда кескин сиёсий қураш бораётган бир вақтда демократия асосларининг баъзан қийинчилик билан қарор топиш жараёнларини таҳлил қилиш;

-Миллий ўзликни англашнинг фаол жонланиши ҳамда миллатлар ва айримэлатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилашга интилиши;

-Этник ва миллатлараро зиддиятларнинг сақланиб қолаётганлиги;

-Қотиб қолган мафкуравий ақидаларнинг қадрсизланиши ҳамда сиёсий ва диний экстремизмнинг турли шакллари кучайиб бораётганлиги;

-Мамлакатлар, халқлар ўртасида, бир мамлакат ичида эса айрим ижтимоий гурухлар ўртасида иқтисодий ва ижтимоий табақаланиш кучайиб бораётганлиги буларнинг барчаси дунё ҳали ҳам аввалгидек мўрт бўлиб турганлиги ва авайлаб муносабатда бўлиш талаб қилаётганлигидан далолат беради. Бизни қуршаб турган олам мураккаб ва муаммоли бўлиб келди, шундай бўлиб қолмоқда ва яқин истиқболда ҳам шундай бўлиб қолажак.”¹

Шундай қилиб, МО давлатлари нафақат бутун жаҳонда барча умумбашарий муаммоларни тинч йўл билан ҳал этиш, катта ва кичик урушларга барҳам бериш, террорчилик, қўпорувчилик гиёҳвандликка қарши фаол қурашни мақсад қилиб қўймоқда. Бу мақсадларни амалга ошириш учун мустақил Республикалар ўзининг ички ва ташқи имкониятларидан унумли фойдаланишга ҳаракат қилмоқда. Халқаро хавфсизлик ва барқарорлик муаммоси янги аср бўсағасида ҳамон жаҳон

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т. “Ўзбекистон”, 1997. – Б. 6.

ҳамжамияти олдида турган энг асосий муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Жумладан халқаро хавфсизликни бир қисми бўлган минтақавий хавфсизлик муаммоси ҳам. Минтақавий хавфсизлик бу минтақани мавжуд яхлитлигини таъминлаш, уни иқтисодий муносабатларда, табиатни муҳофаза қилишда, дунё ҳамжамияти билан шу минтақа учун қулай шароит яратиш ва чегаралар дахлсизлигини таъминлаш ҳисобланади. Минтақавий хавфсизликни макон нуқтаи-назаридан икки гурухга ажратиш мумкин. Ташқи минтақавий хавфсизлик ва ички минтақавий хавфсизлик.

Марказий Осиёда ташқи минтақавий хавфсизликка таҳдид соладиган омилларга: Афғонистондаги нотинч вазият, минтақа атрофидаги давлатларо қуролланиш пойгасини кучаяётганлиги ва Покистон ва Хиндистонда ядро синовлари ўтказилиши, Марказий Осиёнинг геополитик марказларидан бири ҳисоблиниши, дунёда энергияга талабни ошиб бораётганлиги ва бошқаларни киритиши мумкин.

1. Афғонистонда тинчлик ўрнатмай туриб, бу катта минтақада хавфсизликни таъминлаб ва узоқ муддатли барқарорлик ўрнатиб бўлмайди. Афғонистонда 6 млн.га яқин тожиклар, 1 млн.га яқин туркманлар, 2 млн.дан ортиқ ўзбеклар яшайди.¹ Бу мамлакат худуди халқаро террорнинг таянч маркази, ўта жангари ва бузғунчи кучларнинг машқ майдони, жаҳон бозорига наркотик моддаларни етказиб берадиган асосий макон бўлиб қолди.

2. Маълумки, Марказий Осиё ядро қуролидан холи худуд ҳисобланади. Бу 1995 йилда ядро қуролини тарқатмаслик тўғрисидаги шартномаларни узайтиришга бағишлиланган халқаро конференцияда расмий равишда қайд этилган. 1997 йилда Алмата декларациясида Марказий Осиёдаги барча давлатлар уни қўллаб-куватлаганлар. Лекин Марказий Осиёга қўшни давлатлар ядро қуролига эга бўлишга ҳаракат қилиши худуд хавфсизлигига таҳдид солмоқда.

3. Марказий Осиё геосиёсий марказлардан бири ҳисобланади. Таниқли сиёsatшунос ва давлат арбоби З. Бжезинский минтақаларни, давлатларни геосиёсий нуқтаи-назаридан таҳлил қилиб икки гурухга бўлади. Геосиёсий марказлар; геостратегик ҳаракатлантирувчи куч Марказий Осиё геостратегик ҳаракатлантирувчи кучларга Россия, Хитой, АҚШ, Эрон давлатларини киртиш мумкин.

Ички минтақавий хавфсизликка келадиган бўлсак асосий таҳдид этувчиомиллар этник муносабатлар, давлатлар ўртасидаги чегара масалаларини ҳал қилинмаганлиги сув ресурслари билан боғлик муаммолар терроризм, диний экстремизм ва бошқалар.

1993 йилнинг январида Биринчи Президент Ислом Каримов ташаббуси билан Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг Тошкент учрашуви

¹Ю.Морозов. Перестройка политической карты. Азия и Африка сегодня. 2002 – №7. – С. 9-14.

ташкыл этилди. Олий даражадаги бу учрашувда Марказий Осиё Ҳамдўстлигига асос солинди. Беш давлат Қирғизистон, Қозоғистон, Ўзбекистон, Тожикистон, Туркманистон раҳбарлари дўстлик ҳақидаги битимга имзо чекиши. Буни минтақа халқлари зўр мамнуният билан қарши олдилар ва қўллаб-қувватладилар. Шу тариқа жаҳон сиёсий сўзлигига “Марказий Осиё” деган янги атама пайдо бўлди. Албатта, бу ҳодисага турли тоифа ва қаращдаги сиёсатчилар, хукуқшунослар, иқтисадчилар турлича баҳо бердилар. “Марказий Осиё давлатлари билан ҳар томонлама ўзаро ҳамкорлик миллий хавфсизликнинг асосий шартларидан биридир. Халқимиз тарихи, маданияти анъаналари, диний эътиқоднинг муштараклиги мамлакатларимиз ўртасидаги амалий ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликнинг муҳим пойдевори ҳисобланади. Бизнинг мақсадларимиз бир, тақдиримиз бир. Бизда миллий муносабатларда кескинликлар йўқ, хал қилиб бўлмайдиган воқеалар ҳам йўқ”.¹ 1994 йил 30 апрелида Чўлпонота шахрида Ўзбекистон, Қирғизистон ўртасида ягона иқтисодий макон тузиш тўғрисида уч томонлама шартнома имзоланди. Уч қардош мамлакатлар ўртасидаги ҳамкорлик янги поғона кўтарилди. 1994 йил июнъ ойи бошида Алмати шахрида бўлиб ўтган учрашуви ҳам бу уч қардош мамлакатлар халқлари ўртасидаги муносабатларни мустаҳкамлашда яна бир янги қадам бўлди. Унда ўзаро интеграцияни кучайтириш бўйича Марказий Осиё ҳамкорлик ва тараққиёт банки тузиш тўғрисида битимлар имзоланганди. Томонлар давлатлараро кенгаш ҳамда унинг доимий ижроия органини, шунингдек Бош Вазирлар Кенгаши, ташқи ишлар вазирлари кенгаши, Мудофаа вазирлари кенгашини таъсис этдилар, бундай ягона мувофиқлаштирувчи бошқарув органларининг пайдо бўлиши Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистон ўртасида интеграция учун хукуқий заминни янада мустаҳкамлади. Марказий Осиё ҳамкорлик ва тараққиёт банки ташкил этилди. Шу тариқа Марказий Осиё иқтисодий ҳамжамияти (МОИХ) ташкил топди.

1995 йил 3 марта Тошховузда, 1995 14 апрел куни Чимкентда, 1997 йил 9-10 январь кунлари Бишкекда, 1997 йил декабрида Остонада, 2000 йил, 20-21 апрел кунлари Тошкентда Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг учрашувлари бўлиб ўтди. 2001 йил 28 декабрь куни Тошкентда Марказий Осиё иқтисодий ҳамкорлик давлатлари бошлиқларининг навбатдаги кенгаши бўлиб ўтди.

Мазкур кенгашда Марказий Осиё иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти фаолиятини тўхтатишига қарор қилинди. МОИХ негизида Марказий Осиё Ҳамкорлиги (МОҲ) ташкилотини тузишга келишиб олинди.²

¹ “Халқ сўзи” газетаси, 1995, 24 февраль.

² Ҳамкорлик ва ўзаро англашув-умумий муаммоларни ечишнинг ягона йўли. “Ўзбекистон овози” газетаси, 2002 йил, 8 октябрь.

Бизга маълумки Марказий Осиёдаги барча давлатлар ўта мураккаб ва кўп қиррали ислом дунёсининг ажralmas қисми ҳисобланади. Шу боис ҳам улар ислом динини сиёсий мақсадларда фойдаланишга харакат қилувчи, ислом динининг мумтозлиги ғоясини тарғиб қилувчи бошқа динларга нисбатан адоват руҳида муносабатда бўлиш сиёсатини юритувчи, ислом ақидаларидан тор миллий манфаатларини қондириш учун фойдаланиш ниятида бўлган турли салбий оқимларга қарши курашиш борасида куч ва имкониятларини бирлаштиришлари лозим. Сўнгти пайтларда диний экстеремизм, фанатизм ва халқаро терроризмнинг таҳди迪 тобора кучайиб бораётганлиги сабабли Марказий Осиёда тинчлик ва барқарорликни сақлаш, хавфсизликни таъминлаш алоҳида аҳамият касб этади.

Халқаро тажриба шуни кўрсатадики, давлатлараро интеграция жуда мураккаб ижтимоий-сиёсий жараён ҳисобланади. Унда иштирок этган давлатлар умумий манфаатлар тизимини яратиш орқали халқ ҳўяликларининг ўйғунлашуви ва жаҳон бозорида рақобатбардошликка эришиши мумкин.

Интеграция тушунчасини илмий-таҳлил қилинганда гина унинг асл моҳиятини англаб етиш мумкин бўлади. Интеграция назарияси-халқаро муносабатлар фанининг ажralmas қисми сифатида маълум минтақалардаги интеграцион жараёнлар тўғрисида илмий мулоҳазага юритишда ва уларнинг амалий моҳиятини кенг ёритишда муҳим аҳамият касб этади.

Халқаро сиёсий интеграция деганда, мустақил давлатларнинг ҳамжамият тарзида бирлашувга олиб келувчи жараён назарда тутилади. Сиёсий интеграция бир вақтнинг ўзида иқтисодий интеграциясиз келмайди.

Иқтисодий интеграция ўз навбтида икки босқичда намоён бўлади:

1) Интеграциялашувчи давлатлар ўртасида халқаро меҳнат тақсимоти ва умумий бозорнинг шаклланиши;

2) Халқ ҳўялиги фаолиятини тартибга солувчи умумий қонун-қоидалар ва супранационал даражадаги иқтисодий ташкилотларнинг барпо этилиши. Сиёсий ва иқтисодий интеграциялашув замирида эса ҳукуқий интеграция мавжуд.

Интеграциянинг ушбу шакли концептуал қарама-қаршиликларга бой бўлиб, эришиладиган умумий ҳукуқий тизимда интеграциялашувчи барча давлатларнинг фуқаролари, жамият ва давлат манфаатлари ўйғунлашуви асосида юзага келади.

Биз Марказий Осиёда минтақавий интеграция жараёнларини ривожлантиришда иштирок этишни амалда интилаётган давлатлар билан ҳамкорлик алоқаларининг механизмини ишлаб чиқишини тавсия этамиз.

Умуман олганда Марказий Осиё Ҳамкорлиги нафақат бугунги ўтиш даври маҳсули, балки жуғрофий, тарихий, этник ва ижтимоий-иктисодий эҳтиёждир.

Чунончи, бу мамлакатлар жуғрофий жиҳатидан бир-бирига яқин ва зич жойлашган. Сув, электр энергетикаси ва бошқа табиий омиллар ҳам уларни боғлаб туради. Қарийб 50 миллионли аҳоли тарихан ягона үйғунлашиб кетган дунёқарааш ва анъаналарга эга. Уларнинг ҳар қандай сиёсий ва иқтисодий ҳамдўстликдан ҳам баланд турадиган қадимий қадриятлари бор.

Минг йиллклар мобайнида шаклланган маънавий, маданий ахлоқий, диний ва исоний муштарақлиги ҳам мавжуд. Марказий Осиё минтақаси мамлакатлари ўртасидаги сиёсий ҳамкорликнинг ривожланиши ва мустаҳкамланиши ҳақида гапирилар экан, бу борада Ўзбекистоннинг алоҳида ўрин тутишини таъкидламоқ керак. Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ушбу минтақада ривожланган, катта ва бой маънавий ва маданий потнешеналга эга мамлакат ҳисобланади, шунинг учун ҳам у Қозогистон, Қирғизистон, Тоҷикистон, Туркманистон ўртасида, шунингдек, бутун Марказий Осиё минтақасида ҳамкорликнинг ўрнатилишида боғловчи бўғин вазифасини бажариши мумкин.

Агар Марказий Осиё минтақаси ҳақида гапириладиган бўлса, бу худудда яшовчи жами 50 миллион аҳолининг teng ярми Ўзбекистонда истиқомат қиласди. Шу боис, Ўзбекистон Марказий Осиё мамлакатлари билан қилинадиган ҳамкорликларга етакчи мавқега эгадир.

Марказий Осиё давлатлари ўзаро ҳамкорлигининг асосини иқтисодий соҳада хусусан, табиий ресурслардан фойдаланишда халқларнинг умумий саъй-ҳаракатларини бирлаштириш, уларнинг илмий-техник, ишлаб чиқариш, технологик салоҳиятини яқинлаштириш ва шу орқали, ҳар бир мамлакатнинг изчил ривожланишига, барча халқларнинг моддий фаровонлиги ва маданий даражасини оширишга эришиш каби мақсадлар ташкил этади. Ушбу вазифаларни ҳал этишнинг муҳим шарти эса Марказий Осиё минтақасида ва бошқа Осиё мамлакатларида тинчлик ва осойишталиқ, барқарорликни таъминлашдан иборатdir.

Тинчлик ва осойишталиқни таъминламай туриб, барқарорликка эришмай туриб, хеч қандай ислоҳатни амалга ошириб бўлмайди. Ана шу маънода Марказий Осиёни ядро қуролидан холи зона деб эълон қилиш тўғрисидаги ташаббус Осиё мамлакатлари томонидан ҳам қўллаб-қувватланди. Марказий Осиё давлатлари ўзининг ташқи сиёсий ҳамкорликлари давомида Орол муаммосини ҳал этиш учун мамлакатлар саъй-ҳаракатларини умумлаштиришни устивор йўналиш деб хисоблайди. Бу муаммо бугунги кунда нафақат Марказий Осиё учун, балки бутун инсоният бошига ҳам жиддий хавф солиб турибди.

Хуллас, биринчидан Марказий Осиё давлатлари Марказий Осиёда тинчлик ва коллектив хавфсизликни, сақлаш шу минтақадаги мамлакатлар салоҳиятини бирлаштириш, ўзаро ҳамжиҳатликни мустаҳкамлаш борасидаги ҳаракатлари жаҳонда тинчлик ва барқарорликни ўрнатиш учун ўта муҳимдир.

Иккинчидан, Марказий Осиё давлатларининг Марказий Осиёдаги тинчликсевар ташқи сиёсатининг конституцион тамойиллари тинчлик ва хавфсизликни сақлашга содик; шу худуддаги давлатларнинг суверен тинчлиги ва чегаралар дахлсизлигини хурмат қилиш бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид қиласлик; инсон хуқуqlари ва эркинликларини хурматлашдан иборатdir.

Учинчидан, Марказий Осиёнинг геосиёсий ҳолати ундаги давлатларнинг бир-бирига қарама-қарши ташқи сиёсати юритилишидан зарар кўради. Бунинг олдини олиш учун минтақа давлатлари ҳалқаро муаммоларга бўлган ягона тизимли ечимларни ишлаб чиқишлири ва бу ечимлар ташқи сиёсий изчиллик ва устиворлик тамойили асосида қўллаб-қувватланиши зарур.

Тўртингидан, Ҳалқаро муносабатлардаги, хусусан Марказий Осиёга тегишли масалаларда ташкилотнинг аъзо давлатлари ШХТнинг минтақавий барқарорлик ва ривожланишга қўшадиган хиссасини юқори баҳолайдилар.

Хуллас, Марказий Осиё давлатларининг салоҳиятини уйғунлаштириш ва мустаҳкамлаш борасидаги ҳаракатлари, жаҳонда тинчлик ва барқарорликни ўрнатиш учун ўта муҳимдир. “Марказий Осиёдаги барча мамлакатларнинг ҳамкорликка самимий интилиши ва умумий келажак учун масъулиятни ҳис этиши минтақамизнинг барқарор тараққиёти ва фаровонлигининг мустаҳкам кафолатидир”¹ – деб таъкидлаган эди Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев.

АДАБИЁТЛАР.

- 1.Ш.Мирзиёев. Марказий Осиёда ўзаро дўстлик ва ҳамкорликни таъминлаш барқарор ривожланиш кафолатидир. Т., “Ўзбекистон”, 2018 й, 2-жилд, 264 бет
- 2.Ш.Мирзиёев. Нияти улуғ ҳалқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. Т. “Ўзбекистон”, 2019 йил, 1-жилд, 348бет.
- 3.И.А.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.”Ўзбекистон”, 1997.
- 4.Жуков Р. Резникова О. Россия-Центральная Азия: новая модель взаимодействия. “Россия и юг: возможности и пределы взаимодействия. Москва: Финстатинформ, 1996. – С. 203-206.
- 5.Ю.Морозов. Перестройка политической карты. Азия и Африка сегодня. 2002. №7. – С. 9-14.
- 6.“Ҳалқ сўзи” газетаси, 2002 йил, 23 ноябрь.
- 7.“Ҳалқ сўзи” газетаси, 1995 йил, 24 февраль
- 8.Ҳамкорлик ва ўзаро англашув-умумий муаммоларни ечишнинг ягона йўли. “Ўзбекистон овози” газетаси, 2002 йил, 8 октябр.

¹ Ш.Мирзиёев. Нияти улуғ ҳалқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. Т. “Ўзбекистон”, 2019 йил, 1-жилд, 348-бет

ЎЗБЕКИСТОНДА ҲАРБИЙЛАР ҲАЁТИНИНГ ТАРИХИЙ АСПЕКТЛАРДА ЎРГАНИЛИШИГА ДОИР ЁНДАШУВЛАР

Х.Д. ХАКНАЗАРОВ

тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Ўзбекистон Республикаси Миллий гвардияси

Ҳарбий-техник институти доценти

Минтақа ва давлат хавфсизлигини таъминлаш, унинг дахлсизлиги учун беминнат хизмат қўрсатиш тарихнинг барча даврларида энг муҳим масалалардан бири бўлиб келган. Бу борада маҳаллий ва халқаро аҳамиятга молик тадқиқотлар амалга оширилган бўлиб, мазкур изланишлар ичида тарихнинг турли даврлариға оид ҳарбий тарих, ҳарбийлар ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ масалалар илмий нуқтаи-назардан ўрганилган ва бу каби жараёнлар бугунги кунда ҳам фаол давом эттирилмоқда. Зеро тарихнинг қайси соҳасида бўлишидан қатъий назар, унга янги ёндашувлар, назарий методологик муаммолариға замонавий ечимлар топиш бугунги тарихчи-олимлар олдида турган муҳим взифалардан саналади.

Ҳарбийлар ҳаётини тарихий аспектларда ўрганиш Ўзбекистон тарихининг барча босқичларида устувор бўлиб, бу борадаги тадқиқотларда архив материаллари, фундаментал асарлар, хотиралар, саёҳатномалар, кундаликлар, оғзаки тарихга оид маълумотлар соҳани объектив ўрганишга ёрдам беради.

Ҳарбийлар ҳаётини ўрганишга доир тарихий адабиётларни қўйидаги таснифи мақсадга мувоғик:

- Умумий йўналиш – умумий тарих тизимида ҳарбий тарихнинг баён этилиши. Бунда Ўзбекистон тарихи, Жаҳон тарихи дарсликлари ёки тарихнинг алоҳида соҳалари бўйича ўқув қўлланмалари, колектив монографиялар, диссертация ва бошқа тадқиқотларда ҳарбий тарихнинг умумий тарихий воқеалар тизимида баён этилиши назарда тутилиб, унда сиёсий, ижтимоий-иктисодий ва маданий муносабатлар қаторида ёритилади. Ушбу тадқиқотларда ҳарбийлар ҳаёти билан боғлиқ хусусиятлар қисман ёритилган. Бу борада Д.Алимова, Қ.Ражабов, Р.Муртазаева ва бошқа етакчи олимларнинг тадқиқотлари долзарб аҳамиятга эга.

- Хусусий йўналиш – айнан ҳарбий тарихга бағишлиланган фундаментал тадқиқотлар. Ккинчи йўналишда тарихий тадқиқотларда ҳарбийлар ҳаётининг ёритилиши нисбатан кенг қамровли бўлиши унинг манбавий асосларининг даражаси юқорилиги билан ҳам белгиланади. Жумладан, Р.Шамсутдинов, Д.Зияева, Ж.Исмоилова, Ю.Буряков, Ҳ.Азимов, Ю.Шукуриллаев, Б.Турсунов, А.Замонов, Э.Раджаповнинг сўнгги йиллардаги тадқиқотлари ҳарбий тарихни объектив ўрганишга ёрдам беради. Хусусан, Д.Зияева Ўзбекистоннинг қадимги давридан ҳозирги замонигача

ҳарбий иш тарихига, Ж.Исмоилова, Ю.Р.Буряков, Л.Г.Левтеевалар эса Ўзбекистоннинг ҳарбий санъати тарихига оид фундаментал тадқиқотлар олиб боришиган [4,6,7].

Ҳарбийлар ҳаётига тааллуқли Р.Шамсутдинов тадқиқотлари ҳар иккала йўналишга дахлдор бўлиб, бу борада олимнинг биринчи йўналишга оид “Жертыў репрессии”, “Истиқлол йўлида шаҳид кетганлар”, “Тарихнинг ҳасратли сахифалари”, “Қатағон қурбонлари”, “Ўзбекистонда советларнинг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари” каби ўнлаб монографик тадқиқотлари эълон қилинган бўлса, уч жилдлик “Иккинчи жаҳон уруши ва фронт газеталари” номли тадқиқотлари муҳим обьектив материаллардан ташкил топган [10].

Ҳарбий хизматчилар, уларнинг фронт ва унинг ортидаги ҳаёти ҳақидаги Ҳ.Азимовнинг тадқиқотлари фундаментал аҳамиятга эга бўлиб, унда иккинчи жаҳон урушининг бошланиши билан Ўзбекистон ҳарбий-техник ресурсларининг фронтга йўналтирилиши, Ўзбекистон ҳарбийларининг жанговор операциялардаги иштироки, ҳарбий ҳаётида миллий-ҳарбий матбуотнинг ўрни, мамлакат ҳалқи учун урушнинг оқибатлари ҳамда мустақиллик йилларида Ўзбекистон ҳарбийларининг Иккинчи жаҳон урушидаги иштирокига доир янгича қарашлар келтириб ўтилган [2].

XVIII асрнинг иккинчи ярми – XIX асрнинг 60-йилларида қадар Бухоро амирлигидаги сиёсий ва ҳарбий жараёнлар тавсифи, амирлиқдаги қўшин тузилиши, ҳарбий унвон ва мансабларнинг ўзига хослиги, қурол-яроғ ва жанговор тайёргарлик тўғрисидаги маълумот билан бирга ҳарбий хизматчиларнинг моддий ва майший турмушига доир материалларнинг ҳам мавжудлиги билан қимматли ҳисобланади. Бу борада Ю.Шукуриллаев изланишлар олиб борган [11].

XVIII аср – XIX асрнинг биринчи ярмида Кўқон хонлигидаги юз берган сиёсий жараёнлар шароитида ҳарбий мудофаа тизимининг шаклланиши, ҳарбий бошқарув тизими, ҳарбий мансаблар ва уларнинг вазифалари, қўшиннинг таркибий тузилиши, таъминот усувлари қурол аслаҳалар ва моддий воситалар тизимидағи ўзгаришлар тўғрисида асосли маълумотлар Б.Турсунов тадқиқотларида учрайди [9]. Шунингдек Бухоро хонлигидаги ҳарбий-сиёсий вазият, ҳарбий мансаблар ва уларнинг функциялари, ҳарбийларнинг кундалик ҳаёти, қўшиннинг тузилиши ва бошқарув тартиблари, ҳарбий тактика ва стратегия, қўшин таъминоти, ҳарбий стратегия ва машғулотларнинг аҳамияти, ҳарбий аслаҳалар ва уларнинг эволюцияси А.Замонов томонидан ўрганилган [5].

Э.Раджаповнинг тадқиқотлари эса Туркистонда миллий қўшин шакллантириш ғоялари, Туркистон АССРда илк ҳарбий тузилмалар, уларни бошқарув масалалари, Туркистонда олий ҳарбий таълимнинг шаклланиши, маҳаллий ҳарбий қўмондонларни тайёрлаш тизимининг

ўзига хос жиҳатлари, командирлик курслари ҳақида маълумотлар берилган [8]. Шу билан бирга ХХСР ва БХСР миллий қуроллик кучларининг шакллантирилиши ва фаолиятига доир материаллар ва уларнинг таҳлилига бағишлиланган. Тадқиқотлар материалларнинг қиёсий жиҳатдан ўрганилганлиги билан асослидир.

Юқоридагилардан келиб чиқкан ҳолда, тарихий аспектларда ҳарбийлар ҳаётига доир илмий тадқиқотларни қўйидаги даврлар кесимида ўрганиш мақсадга мувофиқ бўлиб, айнан шу йўналишда изланишлар амалга оширилди:

- Ўзбекистоннинг қадимги тарихига оид ҳарбийлар ва ҳарбий воқеалар воқеалар, ҳарбий санъат ва ҳарбий ҳаёт. Бунда ҳарбий саркардалар ва қаҳрамонларнинг жасоратлари, ҳарбий қўшин ва унинг жанг санъатига доир изланишлар;

- Ўрта асрлар даврига оид ҳарбий тарих ва ҳарбийлар ҳаёти. Мазкур даврда мавжуд давлатларнинг ҳарбий ҳолати, ислоҳотлар ва уларнинг оқибатлари, ҳарбий ҳаракатларнинг мақсад ва муддаолари, ҳарбий салоҳият ва унинг такомиллашуви, ҳарбий тизимнинг ўзаро ўхшашлик ва тавофутлари, мунтазам армиянинг шаклланиши, унинг инфраструктураси, хусусан, Ўрта Осиё хонликлари ва амирлик даври ҳарбий тарихи, қўшин тузилиши ва ҳарбий ҳаракатларга оид фундаментал тадқиқотларда ҳарбий ҳаёти ва фаолиятининг ёритилиши;

- Туркистонда миллий озодлик ҳаракатлари, инқилоблар ва унинг ўлкага таъсири, миллий қаҳрамонлар, ҳарбий ҳаракатлар, хусусан Туркистон Мухториятининг ташкил этилиши ва тугатилишага доир тарихий ҳарбий аҳамиятга молик воқеаларга оид изланишлар. Мазкур давр хорижлик тадқиқотчиларнинг миллий тарих ҳақида ёзганлари, маҳаллий халқقا тушунарли бўлиши учун айрим асарларнинг аҳолининг аксарияти тушунадиган ёзувларда чоп этилганлиги билан ҳам характерланади. Масалан, 1918 йил июль ойида “I – Туркистон мусулмон батальони” тузилган бўлиб, унинг бундай номланиши борасида рус тарихчиси Брилов томонидан “Ерли халқдан тузилган ҳамма аскарий қисмлар “мусулмон” номи билан аталди, чунки уларнинг асосида миллий эмас, диний аломат бор эди”, - деган фикр билдирилган [3, 16];

- Иккинчи жаҳон уруши, унинг Ўзбекистон учун оқибатлари, жангчилар ва меҳнат аҳлиниң жасоратлари, уруш ҳаётига дахлдор, унинг атрофидаги воқеалар, хусусан ватанпарварлик ва ғалабани таъминловчи омиллар ҳамда жаҳон урушидан кейинги тикланиш билан боғлиқ изланишлар. Зеро ҳозирда Ўзбекистонда “уруш йилларида халқимиз кўрсатган ҳақиқий жасорат ва матонатни кино, театр санъати, бадиий-публицистик асарлар билан бирга, илмий тадқиқотлар орқали

кўрсатиш, аҳоли, айниқса, ёшларимизга таъсирчан тарзда етказиш бўйича катта ишлар олиб борилмоқда” [1];

- Мустақиллик йилларида ҳарбийлар ҳаёти, ҳарбий соҳада амалга оширилган ислоҳотлар, профессионал армияни ташкил этиш шартшароитлари ва мамлакат мудофааси йўлида амалга оширилаётган ишларнинг самарасига бағишлиланган тадқиқотлардан иборат.

Ўзбекистонда ҳарбий тарихнинг ўрганилиши даражаси ва унинг натижалари билан боғлиқ фикрларнинг хилма-хиллиги юзасидан қўйидагиларни алоҳида қайд этиш ва унга оид таклиф ва тавсияларни илгари суриш мақсадга мувофиқ:

- тарихнинг турли даврларига оид ҳарбийлар ҳаёти, ҳарбий ҳолат, салоҳият, қўшин тузилиши ва аҳволи билан боғлиқ изланишларни тизимли равишда амалга ошириш лозим бўлиб, бугунги кунда тадқиқотчилардан тарихнинг ҳарбий соҳасига тегишли янги йўналишлар, хусусан ҳарбий этнографик ва ҳарбий антропологик соҳаларидағи тадқиқотларни амалга оширишни тақозо этади;

- мустақиллик йилларида ҳарбийлар ҳаёти, уларнининг оиласи, умуман олганда ҳарбий тарих соҳасида амалга оширилган тадқиқотлар натижалари объектив тарих учун хизмат қилиб, уларнинг натижаларини оммалаштириш ва такомиллаштириш мухим бўлиб, бу борада халқаро ҳамкорликни янада ривожлантириш мақсадга мувофиқ;

- дунё миқёсида ҳарбийлар ҳаёти билан боғлиқ тарихнинг алоҳида соҳаларида амалга оширилаётган замонавий тадқиқотларнинг методологик хусусиятларини ўрганиш, маҳсус йўналишлари бўйича тажрибаларини татбиқ этиб бориш, замонавий ҳарбий тарихнинг устувор соҳаларини тадқиқ этишда жаҳон тажрибаларидан фойдаланиш орқали амалий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш лозим;

- тарих соҳасида ҳарбийлар ҳаётини тадқиқ этиш билан боғлиқ илмий изланишлар олиб бориша тарихнинг ёрдамчи соҳаларини тўлиқ қамраб олиш, шунингдек бошқа ижтимоий-гуманитар фанлари доирасида ҳам масаланинг долзарб жиҳатларини ўрганиш, бу борада манбаларнинг объективлигига эътибор қаратиш ҳамда мазкур жараёнга ёш олимларни фаол жалб этиш устивор вазифа саналади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Халқ сўзи. 2020 йил 25 январь.

2. Азимов Ҳ.И. Иккинчи жаҳон урушида Ўзбекистон ҳарбийлаи иштироки ва мавқейи. (1941-1945 йиллар). Тарих фан. номз. дисс... – Т. 2004. Б.191.

3. Брилов Н. Қизил қўшин миллий қисмлари ва уларнинг тузилиши, вазифаси. – Самарқанд, Ўздавнашр. 1928. – Б.16.

4. Буряков Ю.Р. Ўзбекистонда ҳарбий санъат тарихи. Тошкент. Ўзбекистон, - 2012.
5. Замонов А.Т. Бухоро хонлигининг қўшин тузилиши ва ҳарбий бошқаруви (XVI аср). Тарих фан. фал. докт. дисс. –Т .2018. Б. 191.
6. Зияева Д.Х. Ўзбекистонда ҳарбий иш тарихидан. Тошкент. Шарқ, – 2012. 258 бет.
7. И smoилова Ж.Х, Левтеева Л.Г. Ўзбекистон ҳарбий санъат тарихи. Тошкент. Ўзбекистон, - 2012. 208-бет.
8. Раджапов Э. Г. Туркистон минтақасида совет ҳокимиятининг ҳарбий кадрлар тайёрлаш сиёсати (1917-1924 йй.) Тарих фан. фал. докт. дисс. –Т .2019. Б. 191.
9. Турсунов Б.Я. Кўқон хонлигига ҳарбий иш ва қўшин: ҳолати, бошқаруви, анъаналари. (XIX асрнинг 70 йиллариғача). Тарих фан. номз. дисс... –Т. 2006. Б.165.
10. Шамсутдинов Р. Иккинчи жаҳон уруши ва фронт газеталари. 1-3 китоб - Тошкент: Академнашр, 2017. - 608 б.
11. Шукуриллаев Ю.А. Бухоро амирлигига қўшин ва ҳарбий иш. (1756-1920). Тарих фан. номз. дисс. – Т. 2006. Б.174.
12. Ўзбекистон ҳарбий санъати тарихи (фотоальбом). Ж.И smoилова таҳ.ост. Тошкент. Ўзбекистон, - 2013.

**ЎРТА ОСИЁДА СОВЕТ ҲОКИМИЯТИГА ҚАРШИ
КУРАШНИНГ КУЧАЙИШИДА ҲАРБИЙ ХИЗМАТГА
ЧАҚИРИШНИНГ ТАЪСИРИ**

Ф.С. БОБОЕВ
*Ўзбекистон ФА PshD,
 Тарих институти доктаранти*

Қадимдан Турон ҳудудида яшаган барча халқлар ҳаёти ҳарбий соҳа билан бевосита боғлиқ бўлган. Чунки турли даврларда Туронга бир нечта босқинчи халқлар хужумлар уюштирган. Шундай босқинчи халқлардан ўз юртини ҳимоялаш мақсадида туркий халқлар доимий равишда шай турган. Мустамлакачиларнинг юртимизга амалга оширган юришлари маҳаллий халқларнинг ўзини мудофаа қилиш нуқтаи назаридан ҳарбий соҳага эътибор қаратишга мажбур қилди. Шунинг учун ҳам туркий халқлардан эркаклар билан бир қаторда Тўмарис, Қурбонжон доддоҳ ва Нодира қиз каби аёллардан ҳам кўнгина ҳарбий йўлбошчилар чиқ-қанлигига тарих гувоҳ.

Қадимдан ҳарбий соҳага ошно бўлган туркий халқлар Россия империяси даврида бу соҳадан узоқлаштирилди. Бироқ Биринчи жаҳон уруши даврида Россия империяси армия сафини кенгайтириш мақсадида

туркистонликларни ҳам ҳарбий хизматга олишди. Туркистон минтақасида 1917 йилда совет ҳокимияти ўрнатилди. Большевиклар ҳокимиятига қарши бошланган қуролли ҳаракатни бостириш мақсадида ҳам маҳаллий аҳолини ҳарбий хизматга олиш бошланди. Лекин бу ҳолат кейинги йилларда кенг кўламда олиб борилмади. Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш сиёсати амалга оширилгач миллий республикаларда совет ҳокимиятини янада мустаҳкамлаш мақсадида куч ишлатар тизимлар сони ва уларнинг фаолияти кучайтирилди.

Ўрта Осиёда 1925-1935 йилларда совет ҳокимиятига қарши курашнинг кучайишида ер-сув ислоҳоти, “Хужум” ҳаракати, диний, колективлаштириш ва солиқ сиёсати билан бир қаторда ҳарбий хизматга чақириш ҳам жиддий таъсир кўрсатган омиллардан бири саналади. Узоқ вақт мобайнида ҳарбий хизмат билан ошно бўлган туркий халқлар Россия империясининг мустамлакачилик сиёсати туфайли бу соҳадан узоқлашган бўлса, совет даврининг дастлабки йилларида ҳарбий хизматга нисбатан аҳоли орасида нафрат пайдо бўлганлиги кузатилади. Ушбу мақолада XX асрнинг 20-йилларида ҳарбий хизматга чақирув сиёсатини совет ҳокимиятига қарши курашнинг кучайишига кўрсатган таъсирини айрим жиҳатларини ўрганишга бағишлиланган.

Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистонда XX асрнинг 20-йилларида маҳаллий аҳоли орасида совет ҳарбий кучларига нисбатан норозилик кайфиятини юзага келишига нима сабаб бўлди? Шу саволни таҳлил қилиб кўрилса қуйидаги хуносаларга келиш мумкин:

Биринчи навбатда большевикларнинг минтақани советлаштириш сиёсати мақсадида қизил армиянинг амалга оширган қирғинлари бўлса, иккинчиси эса, ҳарбий гарнизонлар жойлаштирилган худудларда қизил армия томонидан амалга оширилган талончиликлари эди. Учинчидан, мустамлакачилик сиёсати оқибатида узоқ вақт мобайнида ҳарбий хизматга жалб этилмаган Ўрта Осиё аҳолиси ҳаётига ҳарбий соҳа бегоналаша борди, ундан узоқлашди. Ушбу фикрларни исботи сифатида айрим далилларни келтириб ўтиш мумкин. Туркистон Мухторияти хукуматини ағдариш жараёнида 10 000дан зиёд киши ҳалок бўлган¹. Шунингдек, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини тутатиш жараёнида ҳам шунга ўхшаш қирғинлар амалга оширилганки, бу ҳолат 1925 йилдан кейин ҳам аҳолининг кўз ўнгига намоён эди.

Туркистон фронти молиявий назорат бўлимининг раҳбари Древенконинг Инқилобий Ҳарбий Кенгаш (РВС)га 1925 йил 10 августда “Мусулмон аҳолиси орасида қизил армия ва совет ҳокимиятини

¹Ўзбекистон тарихи (1917 – 1991 йиллар). Иккита китоб. Биринчи китоб. 1917 – 1939 йиллар. Масъул муҳаррирлар: Р.Абдуллаев, М.Рахимов, Қ.Ражабов. – Тошкент: “O’zbekiston”, 2019. –Б. 75-76.

ишончини тиклаш бўйича чора-тадбирлар” тўғрисидаги 77-сонлирапорт жўнатди. Унда Бухоро вилояти ва Тожикистон АССРда жойлаштирилган ҳарбий қисмларни зарур товарлар билан таъминлаш, 13-корпуснинг маҳаллий аҳолидан олинган маҳсулотлари учун қарзларни бекор қилиш масаласи сўралган эди. Древенконинграпортидан маълум бўлишича, қизил армияни зарур маҳсулотлар билан таъминламай туриб, яқин келажакда ушбу худудларда совет ҳокимиятига қарши курашни йўқ қилинишини кутиш қийинлигини асослаган. Шунингдек, қизил армияга зарур бўлган маҳсулотлар аҳолидан карзга олинган. Бироқ уларни қайтариб беришнинг имкони бўлмаган. Туркистон фронти томонидан бу муаммоларни ҳал этиш мақсадида 1925 йилнинг бошида РВСГа мурожаат қилинган. Лекин бу ишга нисбатан жиддий эътибор берилмай, бепарволик билан муносабат туфайли шу йилнинг август ойигача ҳал қилинмаган эди¹.

Древенконинг келтирган бу маълумотлари биринчидан, қизил армиянинг моддий ахволи оғирлиги ва унинг таъминоти эса маҳаллий аҳолининг зиммасида бўлганлигидан далолат берса, иккинчидан, аҳолидан олинган маҳсулотларнинг қайтарилмаслиги эса омма орасида совет ҳокимиятига бўлган ишончни камайишига сабаб бўлганлигидан далолатдир. Шу ҳолатлардан хабардор маҳаллий аҳоли ўзининг ўғилларини армия сафига хизмат қилишини асло истамас эди.

Ўрта Осиёда совет ҳокимиятига қарши давом этаётган қуролли ҳаракатни бостириш мақсадида юборилган қизил армия қисмлари аҳолидан барча зарур маҳсулотларни гарчи қайтармасада қарзга деб олиши билан бир қаторда, кўпгина талончилик ишларини ҳам олиб борганки, буни архив ҳужжатлари ҳам тасдиқлайди. Бу ҳолатни ОГПУнинг вакили П. Романов 1926 йил ўз фикрида қўйидагича асослайди: “Шуни қайд этиш керакки, бир нечта амалиётларда биз вазиятларни кўлдан бой бердик. Отрядларимиз жанг ўрнига, ўлжа олиш билан овора. Бу нарсани йўқ қилиш керак. Бу ўлжалар бандаларники эмас, оддий дехқонлардан олинган. Биз уларни тегишли органларга топширишимиз керак”². Бу каби ҳолатлар аҳоли орасида совет ҳарбийларига нисбатан норозилик кайфиятини кучайишига замин яратди. Шунинг учун ҳам аҳоли онгига салбий фикрлар давом этиб ҳарбий хизматга чакирувлардан бош тортишга ҳаракат қилди. Ҳужжатларнинг гувоҳлик беришича бундай ҳолатни Ўрта Осиёнинг Туркманистон ССР ва Ўзбекистон ССР ва Тожикистон АССРда кўпроқ учратиш мумкин.

¹ Российский государственный военный архив (РГВА), 25895-фонд, 1-рўйхат, 1649-иш, 46-вараг ва унинг орқаси.

²Хоразм ВДА, 69-фонд, 1-рўйхат, 4-иш, 3-варак.

Шунингдек, Қозоғистонда ҳам совет армиясига хизмат қилишдан бош тортисх кучли давом этган.

ОГПУ ҳужжатларида келтирилган маълумотларга қараганда, СССРда ҳарбий хизматга олиш 1926 йилдан бошланганлиги кузатилади. Бироқ бу жараён мамлакатнинг барча мінтақаларида бир хилда ижобий ҳолат сифатида қабул қилинмади. Мамлакат ёшларини армия сафига қабул қилиш Қозоғистон ва Ўрта Осиё республикаларида жиддий қаршиликка учради. Шунингдек, Грузияда ҳам бу сиёсатга нисбатан норозилик акс этган ҳолатларни кўриш мумкин. Мамлакатда большевикларнинг бошқа реформалари билан бир қаторда ҳарбий хизматга чақириш сиёсати ҳам аҳоли орасида кескин норозиликларга сабаб бўлди.

Совет ҳокимиятига қарши бўлган, яъни большевикларнинг амалга оширган сиёсатидан жабр кўрган бойлар, савдогарлар ва диний уламолар каби ижтимоий қатламлар аҳоли орасида кенг кўламли тарғибот ишларини олиб борди. Бундай тадбирлар натижасида ҳарбий хизматга олиш учун бошланган сиёсат аҳоли орасида илиқ кутиб олинмади. Бу айниқса, совет ҳокимиятининг жойлардаги қуи бошқарув органлари ва комсомол ташкилоти орасида ҳам норозиликларга сабаб бўлди.

1926-1927 йиллардаги ҳарбий хизматга чақирув қуидаги хусусиятларни акс этган: қишлоқ кенгашлари вакиллари ва овул комиссиялари армия ёшидаги ёшларни рўйхатга олишда аҳолининг норозилиги ва қаршилик кўрсатганлигини инобатга олиб, уларни келгуси йилга ёзиш ҳақида огоҳлантирган; аҳолидан пора олиш ҳисобига рўйхатга олинмаган; армияга олиш сиёсати бошланганлигидан хабардор бўлган аҳоли ўз фарзандларини ёки оиласи билан яшаб турган жойидан бошқа ҳудудга кўчиб ўтиш усулини қўллаган. Рўйхатга олинган ёшларнинг ҳам ҳаммаси ўз ихтиёри билан армия сафига ёзилмаган. Уларнинг бир қисми мажбурий равишда жалб этилган эди. Рўйхатга олинган ёшлардан бири тиббий кўриқдан бош тортган ҳолда: “Мен армияга қўшилмайман, ундан кўрабошимни кесиб ташлаш яхшироқ”, - деган гаплари армияга олиш сиёсатининг айrim характерли жиҳатини кўрсатиб беради¹.

ОГПУ совет ҳокимиятининг ҳарбий хизматга чақириш сиёсатидаги норозиликларнинг сабаби сифатида жойларда етарлича тарғибот ва тушунтириш ишларининг олиб борилмаганлиги ҳамда қуи совет аппаратининг кучсиз эканлигини кўрсатиб ўтган. Ҳақиқатан ҳам бу ОГПУнинг ушбу таҳлили тўғри бўлиши билан бир қаторда, маҳаллий аҳолининг ҳам ушбу сиёсатга муносабатини ҳам инобатга олиш лозим эди. Аҳолининг бир қисми совет ҳокимиятининг турли реформаларидан тўла қониқмаган бир пайтда яна ўзига қарши курашиш мумкин бўлган

¹«СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). Т. 5. 1927 г. –Москва, 2003. – С. 679.

совет армияси, яъни қизил армия сафига хизмат қилишни истамаслиги табиий ҳолат эди. Шу нақтии назардан бу сиёсатга нисбатан норозиликлар ва курашлар бўлиб турганлиги бежиз эмас эди. Маҳаллий аҳолини қизил армия сафига олиш сиёсатига қарши кураш айниқса 1928-1929 йилларда кучайди ҳамда бу жараён Туркманистонда ўзининг энг юқори нуқтасига етди.

ОГПУнинг СССРда 1928 йил март ойидаги сиёсий ҳолат тўғрисидағи маълумотида келтирилишича, туркманлар орасида руҳонийлар (диний уламолар) ва бойлар ёшларни ҳарбий хизматга олишга қарши чиқиб, уларни Афғонистонга кўчиб ўтиш учун тарғибот олиб борди. Шу ишларнинг натижаси ўлароқ, Тахтабозор районидан 20 нафар киши, Карки округидан 10 нафар киши Афғонистонга кўчиб ўтганлигини кўриш мумкин. Бу курашда характерли бир жиҳат мавжудки, Карки округида қўйи совет аппаратининг ишчилари томонидан ҳам армияга олишга қарши тарғибот ишлари олиб борилди.

Худди шу пайтда ҳарбий хизматга олиш жараёнига қаршиликлар Қозоғистонда ҳам кузатилади². Шунингдек, шу пайтда Грузияда ҳам шундай вазият эди. Айниқса бу ҳолат аджаларлар орасида кўп кузатиладиган жараёндир³. ОГПУнинг СССРда 1928 йил май ойидаги сиёсий ҳолат тўғрисидағи маълумотида келтирилишича, Аджаристон шу пайтда ёш йигитларни армияга олинишига жиддий қаршилик қилди. Уларнинг тарғиботида армия орқали коммунизм қуриш ислом динининг чекинишига мажбур қиласиди, деган мазмун акс этган эди. Аджаристоннинг бир қатор уездлари ҳарбий хизматга чақирувни бутунлай инкор этди. Армияга хизмат қилишдан кўра, Туркияга кўчиб кетишни афзал кўришган⁴.

ОГПУнинг СССРда 1928 йил сентябрь ойидаги сиёсий ҳолат тўғрисидаги маълумотида келтирилишича, бу пайтда ҳам Туркманистонда армияга чақириш ҳолати салбий ҳолатда бўлганлиги қайд этилади. Биргина Қизилоёқ районинг уч овулидан 23 нафар кишининг ушбу сиёсат натижасида Афғонистонга кетиши қайд этилган. Шу билан бир қаторда оиласларнинг Ўзбекистонга кўчиб ўтишлари ҳам кузатилди⁵. Қорақалпоғистон обlastининг аксарият районларида ҳам шу ҳолат

¹«СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). Т. 6. 1928 г. –Москва, 2002. – С. 188.

²«СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). Т. 6. 1928 г. –Москва, 2002. – С. 189.

³«СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). Т. 6. 1928 г. –Москва, 2002. – С. 193.

⁴«СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). Т. 6. 1928 г. –Москва, 2002. – С. 289.

⁵«СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). Т. 6. 1928 г. –Москва, 2002. – С. 482-483.

кузатилади. Жумладан, Чўрткўл районида бойлар ва руҳонийларнинг тарғиботлари кучайганлиги қайд этилади¹.

Совет ҳокимиятининг маҳаллий аҳолини ҳарбий хизматга олиш сиёсати 1928 йил октябрь ойига келиб бошқача тус олди. Яъни, ушбу сиёсатга қарши кураш давом этиши билан бир қатор, қизил армияга олиш муваффақиятли амалга оширилганлиги ҳам кузатилади. Энди армияга боришга кўнгилли бўлиб ёзилиш ҳолатлари Туркманистоннинг Тахта, Бахарден ва Иляли районларида қайд этилди².

Қозоқлар ҳам армияга олинишига қарши чиқиб, тезда уруш бошланади, деб ёшларни яширишга ва уларни армияга юборишга қаршилик кўрсатди. Шундай ҳолат руҳонийлар ва бой оқсоқоллардан ташқари қуи совет аппаратининг ходимлари ҳам ўзларининг ўғилларини ҳарбий хизматга юбормай уларни яширишга ҳаракат қилган. Бу ҳолат жойларда тушунтириш ишларининг яхши йўлга қўйилмаганлиги оқибатида аҳоли орасида кучли ваҳима, айниқса уруш бошланиши ҳақидаги хабарлар кўп саросимани юзага келтирган. Фақатгина камбағал ва ўртаҳол дехқонлар орасида ҳарбий хизматга олиш ҳолати ижобий бўлганз.

ОГПУнинг СССРда 1929 йил сентябрь ойидаги сиёсий ҳолат тўғрисидаги маълумотида келтирилишича, 1929 йилнинг август ва сентябрь ойларида совет ҳокимиятига қарши кураш кучайди. Айниқса, Карки ва Чоржўйда бу ҳолат кучли бўлган. Бу норозилик ҳаракатлари ғалла тайёрлаш, ҳарбий хизматга олиш ва колхозларни ташкил этиш кампанияларига қарши қаратилган эди. Ҳарбий хизматга олишга қарши курашнинг кучайишига “Хитой билан уруш бошланиши мумкин” деган миши-миш ҳам катта таъсир кўрсатди. Шу йилда 1907 йилда туғилган ёшларни рўйхатга олиш бошланди. Фақатгина маҳаллий аҳоли ёшларини ҳарбий хизматга олиш эмас, балки шу пайтда бошқа ислоҳотлар ҳам аҳолининг катта қисмида норозилик уйғотди. Шундай шароитда Туркманистон аҳолисининг катта қисми ўз жойларида қолищдан манфаатдор бўлмай, Эрон худудига ўтиб кетишга уриниб кўрди. Шунингдек, аҳоли ўзининг 1907 йилда туғилган ўғилларини рўйхатга олиш жараёнида яширди. Жараён шу даражага етиб келдики, ҳатто айрим районларда 1 нафар ҳам 1907 йилда туғилган ёшлар рўйхатга олинмади. Рўйхатга олингандар ҳам ҳарбий хизматга нолойик, яъни қобилиятсиз (негодный) ҳисобланган. Совет ҳокимиятининг ҳарбий чақирувига қарши

¹«СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). Т. 6. 1928 г. –Москва, 2002. – С. 486.

²«СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). Т. 6. 1928 г. –Москва, 2002. – С. 531.

³«СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). Т. 6. 1928 г. –Москва, 2002. – С. 534.

кураш айниңса чорвадор районларда: Қызылартек, Ҳасанқули, Қозонжиқ ва Қоракалинскийда кучайганлиги кузатилади. Шунингдек, Тошховуз ва Чоржүй округларида армия ёшидаги ёшлар бошқа районларда яшири-нишга эришган. Дәхқонлар ҳарбий чақириққа жавобан қўзғолон кўтаришди. Бу сиёсатга нисбатан норозилик қайфияти дәхқонлардан ташқари комсомоллар орасида ҳам кузатилди. Комсомол ташкилоти ва қўйи совет аппарати вакиллари ўз ташкилоти орасида “ҳарбий чақириқ уруш билан бевосита боғлиқ”, деб тарғиб қилди. Шу каби ҳолатлар Тошховуз округининг Карки ва Порсу районларида кузатилди¹.

Ҳарбий хизматга олиш сиёсатидан норозилик ва унга қарши кураш 1926-1929 йилларда юз берганлиги кузатилади. Бундай кескин ҳолатни юзага келишининг сабабларидан бири шуки, бу пайтда ҳам аҳолининг совет ҳокимиятига бўлган ишончли ва уни қабул қилиш тўлиқ равишда амалга ошмаган эди. Чунки бу пайтда ҳам аҳолининг 75 %ни ташкил этган камбағал ва ўрта ҳол дәхқонлар ўзининг қайси томонда туриши борасида бир қарорга кела олмаган эди. Бунга биринчидан, маҳаллий зиёлилар ва диний уламолар томонидан совет ҳокимиятига қарши кучайтирилган тарғиботлари сабаб бўлган бўлса, иккинчидан эса, большевиклар томонидан маҳаллий аҳолининг йиллар мобайнида шаклланган қадриятларига зид бўлган турли реформаларнинг амалга оширилиши ҳам катта таъсир кўрсатди. Шундай шароитда аҳолининг бир қисми совет ҳокимиятига хайриҳо бўлса, бир қисми эса унинг тескариси эди. Шундай бир шароитда аҳолининг ўзи ишонмаган ҳокимиятга ва унинг армиясига ўзининг ўғилларини хизмат қилишини асло истамаслиги табиий ҳолат эди. Шунингдек, маҳаллий аҳоли вакиллари билан кенгайтирилган армия бевосита уларнинг ўзига қарши қўйилишини ҳам яхши англар эди. Шунинг учун ҳам бу сиёсат норозиликларга сабаб бўлди ва курашга айланди.

Шу ўринда бир нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, совет ҳокимиятига қарши кураш фақатгина ҳарбий хизматга олиш сиёсати натижасида юзага келмади. Чунки совет ҳокимиятига қарши кураш большевикларнинг амалга оширган бир нечта реформалари ва сиёсий жараёнлар билан боғлиқлигини унутмаслик лозим. Аҳоли орасидаги норозилик ва курашлар шу сиёсий жараёнлар натижасида кенгайиб, халқнинг сабр косасини тўлдириб борди. Шунингдек, армияга олишга қарши кураш Қозоғистондан ташқари Ўрта Осиё республикалари ичида энг кучайгани Туркманистанда тўғри келса, бироқ ҳозирги кунга қадар қўлимизда мавжуд бўлган ҳужжатларга таянган ҳолда Қирғизистонда кузатилмади, деб айтиш мумкин. Бундан ташқари ҳарбий хизматга олиш

¹«СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). Т. 7. 1929 г. –Москва, 2004. – С. 453.

сиёсати натижасида Туркманистан аҳолиси Эрон ва Афғонистонга, Ўзбекистон ва Тожикистон аҳолиси эса Афғонистонга кўчиб кетишга ҳаракат қилди. Ушбу сиёсат ҳам бошқалари сингари аҳолининг бир қисмини муҳожирликка кетишга ва оғир аҳволда яшашга мажбур қилди.

БУХОРО ВА АФГОНИСТОННИНГ XIX АСР СЎНГГИ ЧОРАГИ XX АСР БОШЛАРИДА ИҚТИСОДИЙ-СИЁСИЙ МУНОСАБАТЛАРИ

*Шахжакон РИСКУЛОВ
ТДШУ таянч докторанти*

Аннотация: Мазкур мақола XIX аср сўнгги чораги XX аср бошларида Бухоро амирлиги билан Афғонистон ўртасидаги муносабатларни ёритшига бағишиланган бўлиб, унда минтақада изланишилар олиб борган мутахассисларнинг асалари тадқиқ қилинади.

Таянч сўз ва иборалар: Бухоро амирлиги, Афғонистон, рус тадқиқотчилари, “ягона чегара чизиги”, стратегик, иқтисодий мақсад.

Бухоро амирлиги XIX аср сўнгти чораги XX аср бошлари Россия, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон каби давлатлар билан дипломатик ва савдо-иқтисодий алоқалар олиб борган. Бухоро амирлиги Россиянинг вассали деб эълон қилингандан сўнг рус товарлари учун бозорга айланиб улгурди. Бухоронинг ташқи савдо алоқалари энг яқин қўшни давлат бўлган кўпроқ Афғонистон билан амалга оширилган. XIX асрнинг 70-йилларида Бухородан Қарши орқали чўл ҳудудлари бўйлаб Балхга олиб борадиган йўлнинг узунлиги 390 верст, Бухородан Андҳўй орқали Майманагача 531 версті масофа эканлиги қайд этилган. Бу алоқа йўллари Амударёдаги Керки кечуви орқали ўтилган². Ўрта Осиё ва Афғонистон чегараларида бўлган тадқиқотчилар, масалан М.И.Венюков Бухоро ва Афғонистон ўртасидаги алоқа йўлларини синчиклаб ўрганиб чиқиб, улар ўртасидаги оралиқ масафолари ўлчамларини ҳам бериб ўтган эди.

Агарда, ёзади А.П.Субботин Ўрта Осиёда Россия ва Англия ўртасидаги муносабатларга чукур кириб борсак, улар ўртасида на фақат сиёсий, балки иқтисодий манфаатлар тўқнаш келганлигини қўрамиз. Ҳиндистон, дengiz мамлакати ҳисобланмиш Англия учун савдо таянчи бўлганидек, Россия Ўрта Осиёнинг ичкарисигача кириб бориб ўз товарлари учун бозорни кенгайтирмоқчи деб, Россиянинг Ўрта Осиё ва у

¹ М.Вирский. Пути сообщения // Справочная книжка Самаркандской области на 1894 г.. Вып. II. – Самарканд, 1894. – С. 180,

² Венюков М.И. Опыт военного обозрения русских границ в Азии. Вып. I. – СПб., 1873. – 347-357.

билин қўшни мамлакатларнинг бозорларига кириб бориш учун қилаётган ҳаракатига ишора қиласиди¹.

А.Ф.Губаревич-Радобыльский ўзининг тадқиқотларида Афғонистон билан чегара ҳудудлар масалаларига ҳам тўхталиб ўтган. Унинг маълумотларига кўра, 1885 йили Турманистонни таслим қилганимиздан ва Кушкада афғонлар билан тўқнашувдан кейин бизнинг чегараларимиз Закаспий вилоятига кўчди. Афғонистон билан чегараларимиз Амударёга қадар 627 в.ни ташкил этади. Гарбда Тажан дарёсидаги Зульфуқордан йўл жанубга, сўнг шарққа бурилиб Мурғоб дарёсининг чап томони билан ўтиб, Кушка дарёси ва Пенда воҳасини биз томонимизда қолдириб, сувсиз чўлларда 300 верстдан кейин Амударёга чиқилади. Шу ерда бизнинг бухоро-афғон чегараларимиз бошланади, дейди. Кўриб ўтилаётган давр тадқиқотларида, яъни 1880 йиллардан кейинги ишларда Ўрта Осиё, хусусан Бухоро амирлигига нисбатан “бизнинг” сўзи ишлатилади. Бу билан Ўрта Осиё хонликлари Россия вассаллигига олинганлиги учун бу ҳудудларни Россия мулки деб билишганлигига урғу берилади. А.Ф.Губаревич-Радобыльский 1895 йилда Бухоро чегараларида Амударё ва Пандж оралиғида рус кардонлари ва божхоналари ўрнатилиши натижасида, Россиянинг Афғонистон билан чегарадош бўлиб қолганлиги таъкидланади. Муаллиф асарда чегара чизифи узунлиги, чегарада жойлашган ҳудудлар, Афғонистон вилоятлари, шаҳарлари, у ернинг табиий шароити, топографияси, хўжалиги, ишлаб чиқариши, савдо-сотиғи, қўпроқ Россиянинг Бухоро орқали Афғонистон билан савдо муносабатларига боғлиқ масалаларга тўхталиб ўтган. Асар аниқ статистик маълумотларга, масалан Афғонистоннинг қайси ҳудудидан қандай товарлар олиб келинганлиги, уларнинг сони (микдори), унинг ўсиб бориш динамикасини асосланиб ёзилганлиги билан қимматини сақлаб қолмоқда.

Рус хукумати топшириғи билан XIX асрнинг 70-йилларида Бухоро амирлиги ҳудудларини стратегик жиҳатдан тадқиқ қилишга эътибор кучаяди. Асарларда гўё савдо-иқтисодий муносабатларни баён қилинаётгандек қўринса-да, аслида бу тадқиқотлардан стратегик мақсадларда фойдаланиш учун ўтказилган бўлиши мумкин. 1904-1905 йилларда Самарқанд вилоятида изланишлар олиб борган М.И.Венюковнинг асарида алоқа йўллари, оралиқ масофалари верст ўлчам бирлигига, метрологик ўлчов бирликлари – узунлик ва ҳажм, микдор, йўл ўлчам

¹ А.П.Субботин. Россия и Англия на среднеазиатских рынках. (историко-экономический этюд А.П.Субботина), – СПб., 1885. . 1-3.

² А.Ф.Губаревич-Радобыльский. Значение Туркестана в торговле России с сопредельными странами Азии. // Материалы для изучения хлопководства. Вып. II. – СПб., 1912, – 238 б.

бирликлари бўйича тўлиқ батафсил маълумот берилган¹. Бу маълумотлар Бухоро амирлиги ҳудудлари орқали Афғонистон давлатига сиёсий муносабатлар борасида фойдали бўлиши мумкин. Бухоро амирлиги И.А.Ремезнинг “Жаҳон урушига қадар Бухоронинг ташқи савдоси” деб номланган асарида XIX асрнинг охирида савдо муносабатлари ёритилган. Асарларда Бухоронинг хориж давлатлари Россия, Хиндистон, Эрон, Хитой, баъзи Европа давлатлари ва Атлантика океани давлатлари билан савдосининг жадаллашиб бораётганлигини эътироф қилиш билан бирга айрим олинган товарлар билан Афғонистон билан савдо қилиши ҳам эътироф қилинган эди². Эътиборли томонларидан бири шундаки, ҳинд товарлари Бухорога Афғонистон орқали келтирилганлиги қайд этилади. Масалан, 1891 йилда Бухорога 3.427.290 рубллик 97.495 пуд чой келтирилган, шундан Афғонистон орқали 1.761.000 рубллик 44.000 пуд чой Бухорога олиб ўтилган. Қолган 1.667.290 рубллик 53.495 пуд чой Эрон орқали олиб кирилганз. И.А.Ремез Бухоро Афғонистон масаласига тўхталар экан, 1893 йил маълумотларини келтиради. 1893 йил маҳсус разведкачи-агентлар, экспедицияларнинг тўплаган маълумотларига кўра, бухоро-афғонистон чегарасидаги савдо муносабатларини 4-5 миллион руб. деб баҳолашган. 1891-92 йилларда асосий олиб киритилган товар сифатида чой эътироф қилиниб, бу товар фақат Британия Хиндистонидан келтирилган, балки Хитойдан ҳам чойлар ташиб келинган. Бундан ташқари, индиго ва матолар ҳам олиб келинган. Тадқиқотларда Афғонистон билан чегарада Амударё ва Панж кечувлари орқали Бухорога 8-12 минг пуд кўк чой, 2 минг пуд нил бўёғи, 0,8 минг пуд дока келтирилганлиги қайд этилади.

Маълумотларга кўра, авваллари Бухорога 100 минг пуд чой олиб келинган бўлса, сўнгги йилларда у 40-50 минг пудга зўрға етмоқда. Кейинги йилларда Бухоро-Афғонистон чегараларида божхоналар очиб юборилганлиги сабабли 23 минг пуд нил бўёғи ва 20 минг пуд кисея олиб ўтилган⁴. Ҳатто, 1907 йил маълумотларида ҳинд чойларининг Бухорога Афғонистон ва Эрон орқали олиб келингани қайд этилган. Самарқанддаги чой савдосини ўрганган М.Вирский 1891-1906 йиллар орасида чой

¹ М.И.Венюков. Опыт военного обозрения русских границ в Азии. Вып. I. – Самарканд, 1873. – СС. 347-351.

² Ремез И.А. Внешняя торговля Бухары до мировой войны. Опыт историко-статистической обзора внешней торговли ханства вне сферы таможенного объединения с Российской империи. – Ташкент, 1922. С. 14-39.

³ М.Вирский. Торговля Бухары. // Справочная книжка Самаркандской области на 1894 г.. Вып. II. — Самарканд, 1894. – С. 180,

⁴ Ремез И.А. Внешняя торговля Бухары до мировой войны. ... С. 14-39.

савдоси олти марта ошганлигини таъкидлайди. 1906 йилда чой савдо айланмаси 12.695.000 р.ни ташкил қилган¹.

М.Вирский Ҳиндистоннинг Бухоро билан савдо алоқаларига алоҳида урғу берилган. Бу товарлар Бухорога асосан Афғонистон орқали етказиб келинган. Шунинг учун асарда Бухоро Қушбегисининг сиёсий агентга ёзган хатида Афғонистондан Бухорога олиб келинган товарлар дейилганда, бу товарлар Ҳиндистондан Афғонистон орқали келтирилган қўйидаги товарларнинг номлари эътироф қилинган: булар: тўрт хил навли чойлар, хусусан: олий “лунка”, “лунка - наузугур”, “патта” ва “кипак” чой бўлиб, бир йилда 3.000 той, ҳар бир той тўрт пуд келади, уларнинг нархлари бир той олий “лунка” – 44 тилло, “лунка - наузугур” – 22 тилло, “патта” – 14 тилло ва “кипак” чой – 11 тиллодан сотилган².

Оқ матолар, жумладан, оқ ва сариқ кисея – 500 той келтирилган. Индиго – 500 той (ҳар тойи 8,6 ва 3 пуд), ҳар пуди 14 тиллодан. Бу товарларнинг бир қисми Келиф, қолган қисми Шерабод орқали олиб кирилади. Маълумотларни давом эттириб, 1891 йилда 1) Қабадиён орқали тўрт хил чой навларининг ҳаммасидан 10 тўп, кисея ва коленкор – 3 тўп, индиго – 1 тўп, ҳаммаси бўлиб 14 тўп; Денов ва Кулоб орқали чой – 40 тўп, индиго – 20 тўп, кисея ва коленкор – 15 тўп олиб келинган.

Шуни эслатиб ўтиш керакки, 1887 йилдан бошлаб темир йўлларнинг қурилиши натижасида Афғонистон орқали ташиб келтириладиган товарлар Бендар-Аббос-Машҳад йўли орқали Закаспий темир йўлига ташиб келтирилиб, кейин поездларда хонликларга олиб кирилган. 1894 йилдан эътиборан чой тўғридан-тўғри Шанхайдан Қора денгиз портлари орқали Кавказорти божхоналари орқали келтириладиган бўлди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, 1880 йилларда Россия империяси давлат раҳбарларининг вакиллари “божхона чизиқлари”ни кенгайтириш масаласини кун тартибига қўйган. Бунинг учун, бу божхона чизигини янада фойдали қилиш учун, кўламини кенгайтириш учун унинг таркибига Хива хонлиги ва Бухоро амирлигини киритиш таклифи қилинган. Аммо, фақат 1891 йилда Молия вазири И.А.Вишнеградский бу ташаббусни император Александр III етказади. Унда Хива ва Бухорони эрон-авғонистон чегаралари бўйлаб ўтказиб, уни келажакда хитой-туркистон чегараларигача давом эттириш таклифини берган эди³.

¹ М.Вирский. Перемещение центра чайной торговли в Средней Азии. Выр: из газеты “Туркестанский ведомости” за 1907 год. // Туркестанский сборник. Т. 435. – С. 51

² Ремез И.А. Внешняя торговля Бухары до мировой войны. ..С. 14-39; М.Вирский. Торговля Бухары. // Справочная книжка Самаркандинской области на 1894 г.. Вып. II. – Самарканд, 1894. – С. 178.

³ Губаревич-Радобылський А. Экономический очерк Бухары и Туниса. Опыт сравнительного исследования двух систем протектората. – СПб., 1905. – СС. 165-166.

Императорнинг розилигини олгандан кейин вазир масалани жойида ўрганиш мақсадида Ўрта Осиёга сафарга жўнайди. Сафардан Петербургга қайтгандан сўнг вазир ягона божхона чизиги лойиҳасини ишлаб чиқиш учун вакиллар мажлисини чакиради. Мажлис қатнашчилари, яъни Молия вазири, Ташқи ишлар вазирлиги, Ҳарбий вазирлик, Туркистон ўлкаси масъуллари ва Бухородаги Рус сиёсий агенти П.М.Лессар қатнашадилар. Улар ягона божхона чизиги қандай бўлиши устида узок маслаҳатлашиб, бундан Россия қандай фойда кўради-ю, Ўрта Осиё хонликлари қандай фойда топади, деган масалани маслаҳатлашишади.

Масалан, минтақадаги сиёсий вазиятни ва Ўрта Осиёнинг иқтисодий ривожланиш даражасини яхши билган П.М.Лессар, агарда Бухоро чегара чизигига киритилган тақдирда, амирнинг амалдорлари ёрдамида йиғилаётган бож солиғи тушумлари устидан қаттиқ назорат ўрнатиш таклифини беради. Ҳарбий вазилик раҳбарлари масалага ёндошувда ўзининг позициясини тутиш кераклигини айтиб, ягона божхона чизиги тўғрисида қонун қабул килиш ва бу масалани амир ва хонга маълум қилиш таклифини берган. Бунда Россия ҳеч қандай зарап кўрмайди, ва аксинча закот солиғидан 2,5 фоиздан даромад топади. Ягона божхона чизиги ўтказилгандан кейин товарлардан олинадиган соликлар ошиши эвазига товарлар нархи кўтарилиши назарда тутилган. Аммо бундан амирлик ва хонлик аҳолиси зарап кўриши мумкинлиги муаммосини ҳал қилиш масаласини четга суреб қўйган. Чунки Россия вакиллари хориж товарларидан йиғиладиган соликлар миқдори кўтарилиб кетишини билган бўлсада, нархларни ошиб кетишини Россия темир йўли орқали рус товарлари ташиб борилиши натижасида бозорларни эгаллайди, улардан бож олинмайди¹, деб ўйлаб, муаммони шу йўл билан ҳал қилиш мумкинлиги таклифи берилган кўринади.

Шундан келиб чиқиб, И.А.Ремез бухоро-аффон савдо муносабатларида бир нарса мушкул эканлигини эътироф қиласди. Бу ҳам бўлса, 1894 йилдан бошлаб Бухоро амирлиги рус чегара чизигига қўшиб олинганлиги туфайли, Бухоро чегаралари орқали Афғонистонга ўтказилаётган товарларнинг қайсилари рус товарлари, ва аксинча қайсилари бухоро товарлари, рўйхатда уларни ажратиб кўрсатилмаганлиги учун аниқ айтиш қийинлигини эътироф қиласди. Чунки 1894-1895 йилдан бошлаб Бухоро амирлиги Россиянинг ягона божхона чизигига ўтказилган эди. Шу билан бирга Афғонистондан Бухоро амирлигига келтирилаётган товарларнинг қанча қисми Бухорода ва қанчаси Россияга жўнатилиши ҳам кўрсатилмаганлиги қайд этилади. Шунинг учун то ягона божхона чизиги ўтказилган давргача амалга оширилган савдо-иқтисодий

¹ Р.Ю.Почекаев. Включение Бухарского эмирата и Хивинского ханства в таможенную черту Российской империи (1895).

муносабатлардаги рақамларни ишончли ва аниқ деб ҳисоблаш мүмкін, деган фикр билдирилганды.

XIX асрнинг 80-йиллари охиридан Бухорода сиёсий агентлик ташкил этилгач, савдо-сотиқ муносабатларига доир маълумотлар тўғри юритилганды. Масалан қўйида 1889-1992 йилларда Бухородан Афғонистонга чиқарилган товарлар маълумотларини келтирамиз.

Товарлар	Йиллар							
	1889		1890		1891		1892	
Бухоро товарлари	Пуд ва рублда							
	сони	нарх и	сон и	нархи	сони	нархи	сони	нарх и
Алоча ва мато	10	156	7	102	2	32	-	-
Ипак ва ярим ипак газламалар	0,3	30	0,5	53	0,003	5	-	-
Жами		186		155		37	-	-

Шу йиллари Афғонистондан Бухорога келтирилган товарлар

Товарлар	Йиллар							
	1889		1890		1891		1892	
Афғонистон товарлари	Пуд ва рублда							
	сони	нархи	сони	нархи	сони	нархи	сони	нархи
кишмиш	56	91	42	79	40	73	19	39
Бодом, писта	0,7	2,4	3,3	23	07	4	4	20
Кўзи териси	8	105	10	130	11	174	10	145
Қоракўл териси	2,3	325	1,4	198	3	398	0,7	-
Қўй териси	2	13	9	56	13	76	12	74
Эчки териси	-	-	-	-	-	-	5	37
Тулки териси	6	416	9	604	7	453	6	420
Кунжут дони	30	47	38	59	22	52	12	18
зифир	18	19	18	19	10	12	4	3
Ляпись-лазурь	-	-	0,05	20	0,005	2	-	-
опиум	0,6	55	0,2	22	0,1	15	0,1	16
Бўёқ (қизил бузгунч, сарик испарак)	1	4	2	6	1	2	1	2
Анор, пўчоғи	2	9	3	13	1	4	1	2
Тозаланмаган пахта	-	-	-	-	--	-	3	5
жун	140	573	99	407	51	213	32	133
Қоплар (жун қоплар)	0,3	2	3	22	5	35	4	25
Гиламлар	0,2	6	0,7	17	0,3	11	0,5	17
Жами		1707,4		1730		1534		965

И.А.Ремез асарида Афғонистон вилоятларидан Бухоро амирлигининг турли ҳудудлари (масалан: Денов, Кулоб, Қўрғонтепа ва б.)га олиб келинган товарлар миқдори бўйича ҳам алоҳида маълумотлар келтириб ўтилган. И.А.Ремез Россиянинг Афғонистон билан дипломатик муносабатларида қийидаги фикрни бериб ўтади. Афғонистон Англиядан ташқари ҳамма Европа давлатларига берк бўлганлиги учун Россия у билан дипломатик муносабатларни ўrnата олмади. Россия фақат Бухоро савдогарлари орқали савдо муносабатларига киришган деб, таъкидлайди.

Бухоро билан Афғонистоннинг савдо муносабатларига эътибор қилинса, 1911-1913 йилларда афғон-бухоро чегараларидан ҳаммаси бўлиб, 4.710 минг рубллик товар Бухорога ташиб келтирилган, ва аксинча 4.796 минг рубл. товар ташиб кетилган., шундан Бухорога 866 минг рубл, Бухородан Афғонистонга 100 минг рубллик товар олиб кетилган. Жами товарнинг 3.844 минг рубл. товар Россияга олиб келинган, 4.696 минг руб товар Россиядан олиб кетилган. Демак, Афғонистонга Бухорога олиб кирилган товарлар миқдори кўпроқ, ва аксинча, Бухородан Афғонистонга сотилган товарлар камроқ бўлган. Демак, Афғонистон товарларига Бухорода эҳтиёж кўпроқ бўлгандай қўринади. Аммо, бу товрларнинг маълум қисми Бухорода қолган бўлса, катта қисми Россияга ташиб кетилган.

А.Губаревич-Радобыльский Ўрта Осиёдаги чой ва бошқа товарлар билан боғлиқ савдо алоқаларида доир маълумотлари орасида Ўрта Осиёда, жумладан Бухоро амирлигига чой савдоси билан шуғулланган Губкина А.Кузнецов ва К, Вогау қв К савдо уйи, Ака-ука К. ва С. Поповлар, Эрон фирмалари, инглиз-хунд (пешавор) фирмаларининг чой савдоси билан боғлиқ қимматли статистик қўрсаткичларни бериб кетган¹.

А.Губаревич-Радобыльский 1895 йилда Афғонистон билан Эрон чегарасида рус кардонларнинг (ягона чегара чизиги) ўрнатилиши натижасида Бухорога рус товарларини келтириш кўпаяди, ва аксинча инглиз докалари қисқарганлиги ва ҳатто ўлкага киритилаётган европа товарларига белгиланганидан ҳам кам бож солиғи белгиланган бўлсада келтирилмаётганлигини қайд қиласи. Ҳатто контрабанда йўли билан олиб келинаётган докалар ҳам 500-800 пуддан ошмаётганлиги эътироф қилинган².

Россиянинг Бухоро билан савдо алоқаларида бағишланган айrim мақолаларда XIX асрнинг 90-йилларида статистик маълумотларга қараганда Россиядан Бухорога ташиб келинаётган товарларнинг кўпайиб борганлиги кўзга ташланади, деб эътироф қилинадиз. Россиядан Ўрта

¹ А.Губаревич-Радобыльский. Чай и чайная монополия. Опыт исследования основ обложения чая в России. – СПб., 1908. – С. 138.

² А.Ф.Губаревич-Радобыльский. Значение Туркестана... Вып. II. – СПб., 1912, – С. 11.

³ Торговые сношения России с Бухарою. Донесение политического агента в Бухаре В.Игнатьева. Выр. Из “Правительственного вестника” за 1898 г. // Туркестанский сборник. Т. 432. – С.145.

Осиёга товарлар оқимининг йил сайин ортиб боришига Бухорога айрим инглиз-ҳинд чойларини келтиришни таъкиқлаб қўйилганлигини сабаб қилиб қўрсатилган. Ҳақиқатда, сўнгти йилларда ҳинд чойлари Ботум орқали Бухорога келтирилиши ва у ердан Туркистон ўлкаси олиб кетилиши қайд этилган¹. Ҳинд товарлари эса Бухорога Бомбей–Батум–Баку–Бухара орқали кириб келаётганлиги ҳам эътироф қилинган².

Юқоридаги тадқиқотларга таяниб, кўриб ўтилган даврда Россия билан Англия Ўрта Осиёга нисбатан сиёсатида нафақат сиёсий манфаатлар, балки иқтисодий интилишлар сабаб ҳам қўплаб тадқиқотчилар Бухорога юборилиб, уни ҳар томонлама ўрганган. Бухорога ташриф буюрган тадқиқотчилар давлат арбоблари, амалдорлар, соҳа мутахассисларидан иборат бўлган. Улар Бухоро амирлигига келиб, амирлик ҳудуди бўйлаб қадамма-қадам изланишлар амалга оширган, божхона ҳужжатларидаги статистик маълумотлардан унумли фойдаланган. Шунинг учун уларнинг тадқиқотларида қўрсатилган маълумотлар ҳақиқатга яқин, деб ҳисоблашга асос бўлади.

АФГОНИСТОНДАГИ ЎЗБЕК АМИРИ (ЁХУД БУХОРОНИНГ СЎНГГИ АМИРИ САЙИД ОЛИМХОННИНГ АФГОНИСТОНДАГИ ТАҚДИРИ ҲАҚИДА)

X.Э. НОРҚЎЧҚАРОВ

*Toшкент давлат аграр университети Термиз филиали
“Ўзбек тили ва адабиёти” кафедраси ўқитувчиси*

Бухоро амирлигининг сўнгти вакили Амир Сайид Олимхон ҳукмронлик йиллари (1911-1920 йиллар) сиёсий воқеалар кескин кечган даврларга тўғри келади. Бухоро амири ташқи масалаларда чор Россиясига тўла қарам эди. Амир чет элларда ўз ваколатхоналарига эга бўлмай, савдо-сотиқ ҳам Россия орқали амалга оширилар эди [1,Б.32]. Аммо шунга қарамасдан, айтиш мумкинки, амир Сайид Олимхоннинг ўн йиллик ҳукмронлик даври Бухоро халқи ва унга қўшилган аҳоли учун эркинлик, осойишталик, саодатлик, фаровонлик ва арzonчилик даври бўлиб, мамлакатнинг умумий осойишталиги таъминланган эди [2,Б.72]. Амирнинг ўз сўзи билан айтганимизда: “... милодий 1911 йили менга мерос бўлиб қолган марҳум ва мағфур падарим салтанати тахтига ўтирдим. ... Орадан бир йил ўтгач, элтутиш ва фақирпарварлик тартиби ни ўрнатишга интилдим, Бухоро давлатида тартиб-интизом ва ободлик

¹ Торговые сношения России с Бухарою.... – С.145;

² М.Вирский. Торговля Бухары. // Справочная книжка Самаркандской области на 1894 г.. Вып. II... – С. 186.

ишларини бажо келтира бошладим. Буюк ишларни барпо этишга саъй-ҳаракат этдим, мадрасалар, ибодотхоналар бино қилишга киришдим. Барча илмларни ўргатиш борасида анчагина ҳаракат қилдим [3,Б.3]”.

Чор Россияси билан Бухоро амирлиги ўртасида шартномага (1868 й.) кўра амирлик чекланган қуролли қўшин сақлаши мумкин эди. “... рус давлати ходимлари билан Бухоро давлати ходимлари ўртасида келишув ҳам бўлиб ўтган эди. Келишувларда аскарлар ва ҳарбий қуроллар Бухоро тарафидан қисқартирилиб, (Уни қўриқлаш учун) ҳарбий асбоб-ускуналар ва аскарларни рус давлати ўз зиммасига олган бўлди. Бухорода эса мамлакатни ҳимоя қилиш учун ўн икки минг аскар бўлишига қарор қилинди; мамлакатни ҳимоя қилиш борасида яна аскар лозим бўлса, рус давлати Бухоро давлатини қўллашга таёр турадиган бўлди. Шу билан император давлати замони мавжуд бўлган қадар Бухоро давлати аскарлар ва ҳарбий қуролларга ҳеч эҳтиёжи бўлмади. Тинч ҳаёт ҳукм сурди, мен бўлсан мамлакат ободончилиги билан шуғулланишга интилардим. Бундан сўнг рус давлати инқилоби юз берди. Бу бандда мамлакатни тартиб-интизом ва хавфсизлигига саъй-ҳаракат қилдим. ... Бундан сўнг большевикларнинг Бухоро давлатига бўлган муомаласи кундан-кунга ва борган сари қаттиқлаша борди. Улар Бухоро давлатига ғайрқонуний талаблар қўйиб, уларнинг ижро этилишини талаб қилишадиган бўлишди, улар қандай бўлмасин бир амаллаб уруш қилишни ўзларига хунар қилиб олишди. ... уруш эълон қилмасдан ҳижрийнинг 1339 йили (1920) зулҳижжа ойининг ўн бешида якшанба кечаси соат ўн иккита соқчилар ва қўриқчилар устига хужум қилиб келиб, ўша ерда темир йўл атрофига қўйилган барча қоровулларни, тахминан, юз эллик нафар кишини банди қилдилар.

Шу тариқа улар Бухоро аскарлари устига ёпирилиб келиб ҳужум уюштирдилар, шу билан урушни бошлаб юбордилар. Натижада вақт яrim кеча соат иккита анча аскар ва ҳарбий қуроллар жамлаб, тўп отиш ва ўқ ёғдириш билан бирга темир қалқонли аравалар – броневиклар, темир қопланган моторлар – бронепоездлар билан уруш бошлаб юбордилар. Улар ўн битта тайёра билан Бухоро шаҳри устида ҳавода парвоз этиб, бомба ёғдирдилар. Бу бандай ожиз ўз аскаримни мажбуран олдинга – фронтга чиқариб, ихтиёрни тақдири илоҳийга топшириб, тўрт кечаю тўрт кундуз уришдик. Бу уруш асносида душман тахминан Бухоронинг ярмини тўп ва племётдан ўққа тутиб, кўп талофат етказди [3,Б.5-9]”. – деб айтиб ўтган эди амир ўз эсадаликларида.

Жанглардан сўнг аксар иморатлар ва биноларнинг ёниб вайрон бўлганлиги маълум бўлди. Гузар ва кўчалар тўп зарби ва аэроплан бомбаларидан хароб бўлибди. 34 тагузар, 3 мингдан ортиқ дўкон, 20 тачага яқин сарой, 29 та масжид ёниб хароб бўлди. ... шаҳарда 3 мингга яқин ҳовли ёниб, кул бўлибди. ... Бухоро шаҳри 20 кун ёнганди. ... Арки

олий устидан қарийб 300 та иморат тўп ўқи ва бомбалар зарбидан ёниб, анча қимматбаҳо моллар нобуд бўлди [4,Б.70-71].

Шу тарзда Бухоро шаҳри вайронага айлантирилди ва амир ҳокимяти қулади. Сўнгги амир Сайид Олимхон шаҳарни тарк этди. Дастлаб амирлик таркибидаги Ғиждувон, Кўрғонтепа, Бойсун орқали Ҳисор вилоятида большевикларга қарши олти ойдан ошиқ қаршилик кўрсатишиди. Шундан сўнг Душанбе ва кейин Кўлобга ўтиб, у ерда маълум вақт турди ҳамда бу вилоятда шиҷоатли ва тадбирли ўзбеклардан Иброҳимбек девонбеги ва Давлатмандбек девонбегиларни ўз қўшинига лашкарбоши сифатида тайинлади [3,Б.10-11].

Шундан сўнг Бухоронинг сўнгти монархи, ҳукумдор Амир Сайид Олимхон 1921 йил 4 марта Панж дарёсининг Чубек ирмоғи орқали Афғонистон чегарасига ўтади. Амир Олимхон қўшни давлатга ўтаётганида нафақат бек ва аъёнлари эмас, балки минг-минглаб оддий халқ вакиллари ҳам унга эргашганлар. 1921 йилда Бухорони тарк этган амир ортидан 250 минг киши ёки 50 минг оила Афғонистонга ўтиб кетади [5,Б.21]. Аслида Амир оддий халқ тинчлигини қўзлаб, қайта куч тўплаб, вазият ўнгланиши биланоқ яна Бухорога қайтиб келиш нияти кучли бўлганлигини унинг қуидаги эсадаликларидан ҳам англашимиз мумкин: “Бу бандайи ожиз доруссалтана Қобулга бориб, мадад ва кўмак олиш тараддудига киришай. Агар бу ердан чиқишим сабабли бизга бирор кўмак ва ёрдам тегса, уни бажо келтириб келгунимча, сиз ўз аскарларингизни душманга қарши қўйиб туринглар (бу ерда ўзи лашкарбоши сифатида тайинлаган Иброҳимбек ва Давлатмандбеклар ҳамда бошқа советларга қарши курашаётган қўрошилар назарда тутилмоқда – Х.Н.). Ҳозир душман ҳужими кўпроқ бўлиб турибди, агар унга келиб турмасангиз, фақиру фуқаролар ташвиши ортади. То мен қайтиб келгунимча, фақиру фуқаролар осудаҳол кун қўриб туришса” [3,Б.11]. Умуман олганда Амир Олимхон Рустоқ Қатағон йўли орқали ... энг қўзга кўринган Бухоро аҳолисидан ... беш юз киши ҳамроҳлигида доруссалтана Қобул [3,Б.11-12]га етиб келади. Юз минглаб ўзбек, тожик, туркманлар Балх, Мозори Шариф, Журжон, Фароб, Самангон, Хонобод, Қундуз, Тоҳар, Бадаҳшон, Қобул, Қандаҳор, Ҳирот, Пактиё, Нангарҳор вилоятлари бўйлаб тарқалиб кетади. Амир Олимхон ва унинг ҳамроҳлари аввал Афғонистон давлати тарафидан Ҳусайн Кавт боғида яшаб, амир учун 12 минг афғон рупияси миқдорида нафақа белгиланади. Истиқомат жойи Ҳусайн Кавтдан Ҳошимхон боғига бир йилдан сўнг эса Муродбеки қалъаси боғига кўчирилади. Охирида Афғонистон пойтахти Қобулдан 11 км узоқликда жойлашган Фатух қалъаси боғи амирнинг сўнгти қароргоҳи бўлди. 1923 йил ёзида БХСР ҳукуматининг қарори билан амир Сайид Олимхоннинг оналари Тўраойим, Шамсияйим,

Тўтиойим, қизлари Хосиятой, Саодатой, завжалари Муҳаррамойим, Мушаррафойим, Мубаракойим, Хурсандойим, амакилари Мир Муҳаммад Сиддиқ Музффархон ўғли, Мир Носир Музффархон ўғли, Мир Абдул Азимхон Музффархон ўғли, синглиси Шоҳой, түққан онаси Давлат Баҳт ва бошқа яқин қариндошлари ўз ихтиёrlарига қўра Афғонистонга юборилди [6,Б.30].

Амир Олимхон совет ҳокимягининг талаби билан уй қамогида сақланган, айниқса, “Ёш афғонийлар” ҳукумати даврида афғон-совет муносабатлари ва ўзаро дипломатик алоқалар яхши бўлганлиги учун амир Фатух қалъасидан чиққан тақдирда ҳам Кобулдан 11 км узоклиқдаги масофага бориши мумкин эмасди. Ёз ва қиши фаслларида у Пағмон ёки Жалолободга бормоқчи бўлса, аввал бу тўғрида афғон ҳукуматини огоҳ қилиб руҳсат оларди. 1925 йил ўрталарида амир Афғонистон ҳукуматидан 14 минг рупий маош олиб турарди [7,Б.99]. Амир умрининг охиригача ушбу Фатух қалъасида яшаган [1,Б.32]

Амир Олимхон ҳаёт йўлини кузатсак унинг 23 йиллик умри муҳожирликда, ўзга юртда ўтганлигини кўрамиз. Амир Олимхон ҳаётлиги даврида афғон амирларининг 4 нафари билан бевосита учрашиб, мулоқотда бўлган. Амир Ҳабибуллоҳон билан эса (1901-1919 йиллар) бир қадар элчи вакиллар алмашган. Бухоро ҳукмдори Афғонистонда яшаган даврида Омонуллаҳон (1919-1929 йиллар), Бачаи Сақо (1929 йил, январь - октябрь), Нодиршоҳ (1929-1933 йиллар), Муҳаммад Зоҳиршоҳ (1933-1973) кабилар афғон ҳукмдорлари бўлишган.

Бухоро амирининг Омонуллаҳон билан алоқалари унинг муҳожирлигидан олдин бошланган. 1919 йил 28 февралда тахтга чиққан Омонуллаҳон “ёш афғонийлар” ташкилоти аъзоси эди. У Афғонистон мустақиллигини эълон қилди. 1919 йил май-август ойидаги III – англо-афғон уруши натижасида Афғонистон ғалаба қилиб, Шарқда биринчи бўлиб миллий мустақилликка эришди. 1919 йилда генерал Муҳаммад Валихонни совет Россиясига, Фазл Аҳмадхонни Бухоро амирилигига элчи қилиб юборган.

Афғонистоннинг Бухоро амирига берган ёрдами кўп жиҳатдан рамзий бўлган. Амир Бухорони тарқ этаётганида афғон элчиси ва бригада саркардаси Абдулшукурхон, Афғонистоннинг Тошкентдаги элчиси, ов бошлиғи Муҳаммад Асламхон каби мансабдорлар у билан бирга бўлишган. Юқоридаги тафсилотлар Омонуллаҳон ва Олимхон 1921 йилдан олдинги даврларда ҳам яхши ва дўстона муносабатларда бўлганлигини кўрсатади. Амир Олимхоннинг ҳатти-ҳаракатларини афғон матбуоти диққат билан кузатиб борган. “Ёш афғонийлар” ҳукумати даврида чоп этилган 23 номдаги газеталардан бири Ҳиротда чиқадиган “Иттифоқи ислом” ҳафттаномаси амирнинг Афғонистонга ўтганлиги ҳақида биринчи

бўлиб хабар берганди. Амир Олимхон Кобулда Омонуллахон билан учрашиб, унга белидаги олтин камарини совға қиласди.

Амир Олимхон Бухорони тарк этганида унинг юздан ортиқ қариндошлари ортда қолиб кетганди. Ф.Хўжаев ҳукумати уларга инсонпарварлик нуқтаи назаридан ёндошиб, адиб С.Айнийнинг ёзишича, 52 нафар амир яқинлари Афғонистонга юборилган. Баъзи маҳлумотларга кўра, Ф.Хўжаев амирга ўзга юртда қийналиб юрган бўлса деб, 19 та бриллиант қўзли қимматбаҳо узукларни ҳам совға қилиб юборган.

Омонуллахоннинг Афғонистонда ҳукмронлиги даврида Туркистонда истиқлолчилик ҳаракати кучайиб, Бухоро амири ўз тахтини қайта эгаллаш умидида эди. Шунинг учун амир Омонуллахонга ундан ёрдам сўраб мурожаат қилди. Лекин Омонуллахон Афғонистон мустақиллигини сақлаб қолишнинг йўли Англияга рақиб ҳисобланган советлар билан дўстона алоқаларда бўлиш деб ҳисоблаган. Ўша пайтда халқаро даражада тан олинмаган совет Россиясига ҳам иттифоқчи керак эди. Хуллас, 1921 йил февралда совет-афғон шартномаси имзоланди. Шартномага кўра, Афғон шаҳарларида совет ваколатхоналари, ўз навбатида советларнинг бир қанча шаҳарларида афғон ваколатхоналари очилган, икки ҳудудни боғловчи телеграф линиялари ўрнатилди. Шунингдек, Афғонистон совет давлати орқали божсиз савдо қилиш ва эркин ҳолатда денгизга чиқиши ҳуқуқини олади ҳамда 1921-1923 йилларда совет ҳукумати Афғонистонга 1 млн. 600 минг сўм пул, 5 мингта милтиқ, 12 та аэроплан ҳам юборган эди.

Афғон амири ушбу шартнома тузилганидан кейин оғир аҳволда қолган. Амир Олимхоннинг ёрдам сўраб қилган мурожаатлари атайлаб пайсалга солиб келинган. Совет ҳукуматининг амир Олимхонга ўхшаганларни мамлакатдан чиқариб юбориш талабига эса: “Афғонистонда қўзғлончилик психологияси бор, мен муҳожирларга жабр-зулм ўтказсам, халқ ҳаракатга келиб ҳокимятимизга даҳл етади” – деб жавоб берган.

Омонуллахон амир ҳатти-ҳаракати ва ниятларидан хабардор бўлса ҳам дўстона муносабатларни бузмайди. Биргина мисол: 1925-1926 йилларда Иброҳимбек Лақай озодлик ҳаракатига раҳбарлик қилиб, Афғонистон ҳудудига ўтади. Шунда у афғон амиридан Олимхон ҳузурида Кобулда яшаш учун рухсат беришни сўрайди. Омонуллахон розилик билдиради.

Омонуллахон ҳокимяти ағдарилиб, Бачаи Сақонинг ўн ойлик (1929 йил, январь - октябрь) амирлиги даврида у Бухоро амирига ҳарбий ёрдам бериш, қўллаб-қувватлаш ҳақида ваъдалар беради. Лекин уни афғон жамиятидаги ижтимоий гуруҳлар ҳимоя қилмади ва тахтни Муҳаммад Нодир эгаллади. Бу даврда диндорлар ва руҳонийларнинг мавқеи мустаҳкамланди. Амир Олимхон эса Нодиршоҳга умид боғлаб, унга

олтин тожини ҳадия этгани маълум. 1931 йил ёзида Иброҳимбекнинг қуролланган қисмлари билан совет тузумига қарши охирги уриниши айни Нодиршоҳ даврида юз берганди.

Нодиршоҳ вафотидан сўнг, Муҳаммад Зоҳиршоҳ тахтга чиқди. Зоҳиршоҳ амир ва унинг тарафдорларидан тинч, сиёсий жараёнларга аралашмай юришни талаб қилди[1,Б.35].

Амир Олимхон умрининг охиригача Афғонистонда яшади. Афғон ўзбеклари ва совет даври ўзбек сиёсий муҳожирлари орасида обрў-эътибори ва мавқеи баланд бўлган. Туркистон озодлик ҳаракатида мағлубиятга учраб Афғонистонда муҳожир бўлиб яшаётган қўрбошилар, (Фузайл Маҳсум, Шермуҳаммадбек, Иброҳимбек Лақай ва бошқалар); БХСР ҳукумати раҳбарлик органларида ишлаб оқибатда муҳожир бўлган ўзбеклар (Хошим Шайх Ёқубов, А.Мухиддинов, Усмонхўжа Пўлатхўжаев) ҳам амир ҳузурида бўлиб у билан учрашиб туришган. Афғонистондаги ўзбеклар орасида обрў эътибор ва мавқега эга бўлган диний уламолардан Мубаширхон ат-Таррозий, Муфти Садриддинхон, Маҳмудхон Тўра кабилар билан амир мулоқотда бўлган. Амир Олимхон Қурбон ҳайити, Рўза ҳайити, диний байрам кунларида минглаб Афғонистондаги ўзбекларга танга ва совғалар улашган. Маҳмудхон Тўранинг ўғли Афғонистонда туғилган ва кейинчалик Туркияга кетишга мажбур бўлган ўзбеклардан, ишбилармон Насрулла Тўра 1930 йиллар иккинчи ярмида Кобулда беш яшарлик пайтида амирнинг танга улашиш маросимида қатнашганлигини хотирлайди[6,Б.32].

Афғонистонда Амир Олимхон қашшоқликда умр кечирганлиги тўғрисидаги фикр ҳақиқатдан йироқdir. Таъкидлаш жоизки, амир изидан Афғонистонга келган Хожи Мирзо девонбеги Бухоро амири хазинасидаги олмос ва жавоҳирлар билан безатилган уч дона қимматбаҳо муроса тожларини Сайид Олимхонга келтириб берган. Бу каби муроса тожларининг биттасига ўнлаб Фатух қалъасидаги боғларни сотиб олиш мумкин эди. Кобулда амирнинг бир миллион сўм баҳоланадиган заргарлик буюмлари сотадиган дўкони бўлган. Ўзбек муҳожирларидан бири амир номидан Ҳиндистонга савдо дўкони очиш учун бир миллион олтин сўм пулни олган ва ғойиб бўлган[6,Б.31-32].

Амир Олимхон бир қатор шахсий хислатларга эга бўлган. У фалсафа ва адабиёт билан шуғулланган. Амирни айниқса Мирзо Бедил ижоди қизиқтирган. Қалъаи Фатухда “бедилхонлик” ҳамда “шеърият кечалари” ўтказилган. Ҳатто бир марта Кобулдан келган футбол жамоаси билан муҳожир ўзбекларнинг “Турон” командаси ўртасида мусобақа уюштириб, яхши ўйин қўрсатганларга ўзи совғалар улашган[1,Б.35-36].

Амир доимо бошида салла ўраб, тўн кийиб, шарқча тамойилга қўра миллий кийимда юрган. Омонуллахон эса 1920 йилларда ислоҳатлар

ўтказиб ўз мамлакатида европача кийиниб юришни (калта костюм, шим, шляпа) жорий қилган.

1922 йилда Пағмонда Афғонистон мустақиллик байрами (Жўшон байрами) ўтказилади. Байрам тантаналарига таклиф этилган амир Олимхон ўзбекона кийимда Пағмонга келади. Лекин уни соқчи ичкарига киритмайди. Кийимини алмаштириб келиш тўғрисидаги талабни бажармаган амир Фатух қальасига қайтиб кетади. Амирнинг Афғонистонда туғилган биринчи фарзанди, Туркияning Ғазиантуб шаҳрида яшаган Сайд Умархон ҳам отаси ҳақида маълумот бературиб: “Падари бузрукворимиз шикорни (овни) яхши кўрар эдилар. Амир Омонуллахон билан овга чиқиб ўзларининг ўта мерганликларини кўрсатган эдилар, аффон амири билан бирга овда тушган суратлари бор. Суратда аффон амири европача кийимда, отамиз эса бухороча кийимда тасвиirlanganлар” – деган эди[1,Б.36].

Амир муҳожирликда ҳам бир неча бор уйланиб, унинг хорижда 37 фарзанди, жумладан, 16 нафар ўғли ва 21 та қизи дунёга келди[7,Б.100]. Амир Олимхон ўз фарзандларини ўқитиш, уларга инглиз, урду тилларини ўргатиш учун ўқитувчилар йўллаганлар. Қобулда унинг фарзандларига Британия Ҳиндистонининг Муробод шаҳридан келган ака-ука Хўжа Раҳматулло ва Хўжа Караматулло сабоқ беришган. Амир Олимхон фарзандлари орасидан шоир, журналист, врач, давлат арбоблари етишиб чиққан. 1979 йилнинг декабрида чекланган совет қўшинлари Афғонистонга киргунга қадар Амир Олимхон авлодлари асосан ушбу мамлакатда яшашган. Афғонистон давлати худудида давом этган кўп йилллик қонли урушлар туфайли юз минглаб муҳожир ўзбеклар сингари амир авлодлари ҳам иккинчи бор мамлакатларини алмаштиришга мажбур бўлдилар ва дунё бўйлаб тарқалиб кетдилар[6,Б.33-34]. Амир Олимхоннинг фарзандлари Афғонистондан ташқари Туркия, Саудия Арабистони, Покистон, Эрон, Германия, АҚШ каби мамлакатларда истиқомат қилишяпти[7,Б.100].

Амир сиёсий мавқенини йўқотган бўлсада у билан айни бир пайтда инглиз ва совет айғоқчилик идоралари қизиқишиган. Оға Муҳаммад исмли “Доривор” лақабли инглиз жосуси онаси билан бирга амир боғида яшаб Англияга амир ва унинг оиласи ҳақида маълумот бериб турган. ... Амирнинг Қобулдаги Фотух боғида Нарзулла исмли шахс яшаб, чой қайнатиб берувчилик хизматида бўлган. У ҳар куни амир олдига кимлар келиб кетганлигини инглизларга етказиб, улардан бир ойда 600 кольдер олиб турган[6,Б.34]. Советларнинг махсус сиёсий идораси ОГПУ (Бирлашган Давлат сиёсий бошқармаси бўлиб 1923-1934 йилларда фаолят олиб борган) ходими Ғ.Оғабеков (Г.Артюнов асл миллати арман) 1925 йилнинг ёзида аффон ҳукумати идорасида ишлаган, советларга

айгоқчилик қилган. Унинг мақсади нифоқ солиш орқали Шемуҳаммадбек қўли билан Амир Олимхонни йўқотишни режалаштирган. ... Шермуҳаммадбекдаги ақл-идрок туфайли советларнинг ушбу қора мақсади амалга ошмади[6,Б.37-38]. Бухоро мангитларининг сўнгги ҳукмдори Амир Сайид Олимхон 1944 йил 28 апрелда хаётдан кўз юмди. Амирнинг мақбараси қобул шаҳри теварагидаги “Шоҳидони ислом” (“Ислом шаҳидлари”) қабристонида жойлашган[3,Б.20-21]. Амир Олимхон Афғонистонда Ватан меҳри ва ҳасрати билан яшади[6,Б.34]. Афғонистон бош вазири Аҳмадшоҳга 1943 йилда: “Афғонистонга келганимга 23 йил бўлди. Шу давр ичида кўп ғурбат ва мусибатларни бошимдан кечирдим. Лекин Ватан ёди бир муддат ҳам қалбимни тарк этмади. Ватан ёди билан яшадим ва Ватан ёди билан ўламан” – деган ҳасратли сўзларни айтган[1,Б.37].

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ш.Ҳайитов, К.Раҳмонов. Бухоро Халқ Совет Республикаси ва Шарқ мамлакатлар (1920 – 1924 йй.). – Бухоро, “Yoqub Dovud”, – 2004. – 77 бет.
2. Сайид Мансур Олимий. Бухоро – Туркистон бешиги. Форс тилидан таржима, таржимон номидан сўзбоши ва айrim изоҳлар муаллифи – Ҳалим Тўраев. – Бухоро, “Бухоро” нашриёти. – 2004. – Б.72.
3. Амир Сайид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Форс тилидан таржима, муқаддима ва изоҳлар муаллифи – Абдусодик Ирисов. – Тошкент, “Фан” нашриёти. – 1991, 21 – бет.
4. Муҳаммад Али Болжувоний. Тарихи нофейй. (Фойдали тарих). – Тошкент, “Академия” нашриёти. – 2001. – 122 бет.
5. Шодмон Ҳайитов, Садриддин Бадриддинов. Бухоро тарихидан лавҳалар (XIX-XX асрлар). – Бухоро, “Бухоро” нашриёти, - 2007. – 103-бет.
6. Ш.А.Ҳайитов, С.Бадриддинов. Ватан дея ватансиз қолганлар. – Бухоро, “Бухоро” нашриёти, 2005. – 159-бет.
7. Шодмон Ҳайитов. Ўзбек мұхожирилги тарихи (1917-1991 йй.). – Тошкент, “Abu Matbuot Konsalting”. – 2008. – 207 бет.

XIX АСРНИНГ ОХИРЛАРИДА ЭРОНДА ИСЛОҲОТЧИЛИК ҲАРАКАТИНИНГ БОШЛАНИШИ

Жамишид АБДУЛЛАЕВ

*Тошкент давлат юридик университети ҳузуридаги
академик лицей тарих фани боши ўқитувчиси,
“Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими аълочиси”,
Ўзбекистон Республикаси “Адлия аълочиси”*

XVI – XVIII асрларда Ғарб давлатлари савдо капитализмининг кучайиб бораётган экспансиясига қарамасдан, Шарқ давлатлари ўзларининг анъанавий тузумини сақлаб қолишга эриша олган бўлса, XIX асрга келиб Ғарбда шаклланган саноат капитализмининг таъсири шунчалар кучайдики, энди у Шарқнинг ижтимоий-сиёсий тизимини ўзгартиришни талаб қилди. Ғарб бой, аммо турғунликка юз тутган Шарқни шунчаки талаш эмас, бу қадим цивилизация ривожини ўзига мослаб ўзгартиришни мақсад қилиб қўйди.

Шарқнинг қадим цивилизацияларидан бири бўлган Эрон Сафавийлар давридаги жадал ривожланишдан сўнг XVII аср охирига келиб иқтисодий ривожланиш суръатлари сусайиб, сиёсий тузумнинг ҳам кучсиз жиҳатлари яққол намоён бўла бошлади. XIX асрнинг бошларига келиб элитанинг илғор қисми жамиятни янгилаш, аввало Европа тажрибасидан фойдаланган ҳолда давлатнинг ҳарбий-иқтисодий асосларини модернизация қилиш лозимлигини яхши англаб етди. Зотан, Эрон ривожланишининг аввалги босқичида иқтисодни, ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларини жадаллаштириш учун асос яратилмади. Жамиятда иқтисодий ривожланиш суръатларини оширишнинг бош омили бюрократик давлат бошқаруви бўлиб қолаверди. Европа цивилизацияси жуда қийинчилик билан бўлса-да, XVIII асрга келиб давлат бошқаруви омилига қарамликдан воз кеча олган эди. Аммо кўплаб Шарқ мамлакатлари, жумладан, бир неча инқилобларни бошдан кечирган Эрон бу омилга қарамликдан XX асрга келиб ҳам тўлиқ қутила олмади. Иқтисодни модернизациялашга уриниш фақат давлат ҳокимиятининг ташаббусига боғлиқ бўлиб қолди. XIX асрда пайдо бўлган бобийлар ҳаракатининг мағлубияти диний ислоҳотчиликнинг Эрон жамияти учун суст томонларини очиб берди [1]. Айтиш лозимки, Эронда жамиятни модернизациялаш ҳаракати ўзининг йўналиши ва даври билан Усмонийлар империясидаги шундай ҳаракат билан мос тушади. Туркияда “танзимат” ва Эронда Тагиҳон ислоҳотлари бир даврда амалга оширилган ва олдига қўйган мақсадлари билан бир-бирига ўхшаш эди. Агар Европада сиёсий-иқтисодий модернизация диний ислоҳотчилик (Реформация) билан боғлиқ бўлса, мусулмон

мамлакатларида у ислом дини нормалари таъсирини сусайтириш, шунингдек, Куръонда бевосита ёзилмаган ислом нормаларини турлича талқин қилиш эвазига амалга оширилди[2].

Эронда модернизация йўлида тўсиқлар жуда катта эди. Шу даврда модернизацияни бошлаган бошқа Шарқ давлатлари, масалан, Хитой ва Япониядан фарқли равишда Эронда мамлакат сиёсий, ижтимоий ва маънавий ҳаётининг барча жабҳалари ислом дини томонидан ялпи назорат қилинар эди. Шу сабабли ислоҳотчилар мамлакатда чукур ўзгаришларни амалга ошириш учун ислом динининг жамиятдаги обрўисидан фойдаланишга мажбур эди. Ҳукуматнинг кичик ўзгаришлар қилишга уриниши ҳам айниқса шиа руҳонийларининг қаттиқ қаршилигига учради, зоро XIX асрнинг охиригача Эронда қонунчилик тизими шариат нормаларига асосланган эди.

Эронда ислоҳотларни амалга оширишга илк уринишларнинг муҳим жиҳати шунда эдики, улар икки буюк империялар – Буюк Британия ва Россиянинг Эронга иқтисодий ва сиёсий таъсирига қарши бошланган кураш шароитида амалга оширилди. Бу империяларнинг ҳар бири борган сари қолоқлашиб бораётган Эронни ўзига бўйсундириш учун ҳаракат қилди [3]. Ана шундай ташқи босимга учраган Эрон ҳукмдорлари ва ўқимишли элитанинг бир қисми агар мамлакатни модернизация қилиш учун қатъий ҳаракат бошланмаса, Эрон ўз мустақиллигини батамом йўқотиб, мустамлака ёки яриммустамлака мақомига ўтиши мумкинлигини яхши тушунар эди.

Аммо Эронда модернизацияни амалга ошириш йўлида бир қатор тўсиқлар мавжуд эди. Биринчидан, Эрон Ғарб мамлакатларидан географик жиҳатдан анча йироқ бўлиб, бу ижтимоий-маданий жиҳатдан ҳам мамлакатнинг кўпроқ “шарқона” бўлиб қолишини таъминлайди. Эронда, масалан, Туркиядан фарқли равишда, кўпсонли ва тадбиркор христианлар жамоаси (арманлардан ташқари) мавжуд эмас эди. Шу тариқа, Ғарбий европаликлар билан яхши йўлга қўйилмаган ва ҳар томонлама алоқаларнинг йўқлиги бу мамлакатда модернизацияни амалга оширишни қийинлаштирувчи омил саналар эди.

Иккинчидан, шиа руҳонийларининг ҳокимиятга кучли таъсири ҳам муҳим омил бўлиб, уларнинг маҳаллий аҳоли ўртасида обрўси жуда кучли эди. Аммо шиа руҳонийларининг ҳам катта қисми Эронни қолоқликдан олиб чиқиши лозимлигини тушунар ва шу сабабли улар жамиятни сафарбар қилувчи куч ролини ўйнаши мумкин эди. Бу ислоҳотлар қай даражада исломий анъаналар билан йўғрилганлигига боғлиқ эди. Аммо бу омил ислоҳотчилар фойдасига ишламади.

Учинчидан, XIX асрнинг ўрталарида Эрон аҳолисининг 1/3 қисми патриархал ҳаёт тарзига эга бўлиб, мамлакатда уруғ-жамоа

муносабатларнинг барҳам топиши жараёнини бошдан кечираётган кўпсонли кўчманчи ва ярим кўчманчи қабилаларнинг мавжудлиги ҳам ислоҳотлар учун жиддий тўсиқ эди. Бунга Эрон аҳолисининг ўта мураккаб этно-ижтимоий таркибини ҳам киритиш лозим. Бу ҳолат ислоҳотлар ўтказиш учун ўта муҳим бўлган жамиятнинг жипслашувига тўсиқ бўлаётган эди.

Буларнинг барчаси қўшилиб, Эронда анъанавийликнинг кучли ролини белгилаб берди ва жамиятни модернизация қилишни қийинлаштирувчи омилларга айланди.

Шунга қарамасдан, Эронда 1848 – 1850 - йиллардаги диний-ижтимоий характердаги бобийлар халқ қўзғолони таъсири остида астасекин модернизация зарурлигини англаш ислоҳотчиликнинг икки оқимини вужудга келтирди. Биринчи оқим дунёвий ислоҳотлар тарафдорлари, улар Эрондаги турғунлик ҳолати шоҳнинг авторитар, деспотик бошқаруви туфайли вужудга келган, ва шу сабабли Эронни инқироздан чиқариш учун Ғарб намунасидағи диний ва сиёсий ислоҳотлар ўтказилиши, бошқарувнинг конституциявий шакли ва қонун ҳукмронлигига ўтиш лозим, деб ҳисоблашарди.

Иккинчи оқим анъанавий ислом дини тарафдорлари бўлиб, улар Эрондаги қолоқликнинг сабаби исломий қадриятлардан чекиниш ва унинг оқибатида чет элликлар таъсирининг кучайиши деб ҳисоблашарди. Улар шариат қоидаларига қатъий амал қилишни инқироздан чиқишининг йўли сифатида қарашарди[4].

Ислоҳотларнинг ташаббускори бўлган Амир Низомнинг ҳаракатларини мамлакатда тадбиркорликнинг капиталистик шаклларини жорий қилиш, Европа мамлакатлари ютуқларидан фойдаланиш, айни пайтда, ислоҳотчининг фикрича ҳали ўз имкониятларини сақлаб қолаётган анъанавий хўжалик элементларини ҳам асрар орқали Эроннинг иқтисодий ривожлантиришни жадаллаштириш сифатида қараш лозим. Амир Низомнинг ҳокимиятдан четлатилиши ислоҳотларни янада чукурлаштиришдан воз кечилганлигини англатиб, Эрондаги мавжуд тизимнинг мустақил равишда жадал ривожланишга қодир эмаслигини кўрсатди. Модернизация бир овоздан фақат Ғарбнинг техник ютуқларидан фойдаланиш сифатида қаралиб, маданий-диний қадриятлар миллий тизимида ҳеч қандай ўзгаришга олиб келмаслиги деб ҳисобланарди. Эронда модернизация жараёни босқичма-босқич эмас, сакраб-сакраб амалга оширилди ва ривожланишнинг объектив эҳтиёжларига эмас, субъектив омилга, яъни ислоҳотларни зарур деб ҳисоблаган шоҳнинг хоҳиш-истагига боғлиқ бўлиб қолди. Аммо Султон айни пайтда Халиф ҳам бўлган Туркиядан фарқли равишда Эронда Шоҳ ва ҳукуматнинг ислоҳотлар режасини амалга ошириш реал имконияти олий

руҳонийларнинг фикрига боғлиқ эди. Айнан шу руҳонийлар қаршилиги туфайли Амир Низом ҳокимиятдан четлатилди. Шунга қарамасдан, Амир Низомнинг ислоҳотчилик ташаббуслари бекор кетмади, у Малкамхон томонидан давом эттирилди. Малкамхон Францияда дипломатик хизматда бўлиб, у ерда масонлар ложасига аъзо ҳам бўлганди. Ватанига қайтгандан сўнг у 1860-йили Фаромушхона номли диний-маърифатпарварлик ташкилотини тузади. Бу ташкилот ўз шакли бўйича французларнинг масонлик ложасига ўхшаб кетарди, унга ҳам жуда қўп юқори лавозимдаги амалдорлар, ҳатто шаҳзоданинг ўзи ҳам аъзо бўлиб кирган эди. Бу ташкилот диний қобиқ остида (зотан, дунёвий ғоялар жамият томонидан умуман қабул қилинmas эди) француз инқилобининг шахс эркинлиги ва мулк даҳлсизлиги, фикр ва эътиқод, сўз, матбуот ва йиғилишлар эркинлиги, хуқуқий тенглик ва шу каби ғоя ва қадриятларини тарғиб қилди.

Аммо анъанавийлик тарафдорлари ва диний мутаассиблар ҳам қараб турмадилар, улар бу сафар ҳам Фаромушхона ташкилотининг фаолияти ислом дини учун заарли эканлигига шоҳни ишонтирди. Натижада, 1861-йил декабрда Фаромушхона тарқатиб юборилди, Ғарбда анча таниқли бўлган Малкомхон эса дипломатик хизматга фахрий сургунга жўнатилди. Эрондаги бу мисол, Усмонийлардан фарқли равишда, хукмрон қатламда жамиятни Ғарб намунасида модернизация қилиш – ғарблаштириш мотивининг кучсиз эканлигини намойиш қилди. Бунга юқорида айтилганидек, фақат Эроннинг Ғарбдан узоқда жойлашганлиги эмас, балки Эрон жамиятида Ғарбга нисбатан ўзининг қолоқлигини ҳис этиш комплексининг йўқлиги ҳам сабаб бўлди. Кўпинча айнан шу комплекс (*ressentiment*) Ғарб намунасидаги ислоҳотларни ўтказиш учун қудратли рағбатлантирувчи омилга айланади [5].

Навбатдаги ислоҳотчилик уриниши 1870-йили шоҳ томонидан тайинланган ҳукумат бошлиғи Ҳусайнхон томонидан амалга оширилди. Шу даврда бир неча бор Россия ва Европага ташриф буюрган шоҳ ислоҳотларнинг зарурлигига шахсан амин бўлди ва уни ўтказишни Ҳусайнхонга топширди. Дастреб маъмурий ислоҳот ўтказилди. Дунёвий фанлардан таълим берувчи мактаблар пайдо бўди. Аммо ислоҳотларнинг кейинги босқичи асосан саноат ва хомашё ресурсларини инглиз ва рус капиталистларига кенг миқёсда тарқатишдан иборат бўлди. Тадбирларнинг ўзи эса юзаки характерга эга бўлиб, мавжуд тизимнинг асосларига таъсир қўрсатмади.

Аммо жуда эҳтиёткорлик билан бошланган ислоҳотлар ҳам консерватив кучлар, биринчи навбатда руҳонийларнинг қаттиқ қаршилигига учради. Шоҳ уларнинг таъсири остида Ҳусайнхонни лавозимидан озод қилди.

Шунга қарамасдан, Эронда ислоҳотчилик ҳаракатлари давом эттирилди. 1906 – 1907 - йилларга келиб Эрон ўзининг биринчи Конституциясига эга бўлди, парламент (мажлис) ўз фаолиятини бошлади, Гарб ҳуқуқий нормаларига асосланган дастлабки қонунлар қабул қилинди, партиявий тизим пайдо бўлди [6]. Буларнинг барчаси Эронда сиёсий ва ҳуқуқий модернизациянинг бошланганлигидан далолат беради. Аммо бу узоқ ислоҳотчилик даврининг дастлабки босқичлари эди.

Фойдаланилган адабиётлар

- 1.История XIX века. Под редакцией профессоров Лависса и Рамбо. 6-том.– ОГИЗ. Государственное социально-экономическое издательство. Москва, 1938. –С. 128 – 133.
2. Н.Мамедов. Иранская модель модернизации // Азия и Африка сегодня. М., 2008. № 9. –С. 135 – 136.
3. Новая история стран Азии и Африки. XVI – XIX вв. [Е.Ю. Ванина и др]: в 3 ч. – М.: Гуманитар. изд. Центр ВЛАДОС, 2004. – Ч. 2. –С. 263 – 266.
4. Е.В. Лаптев. Восточная модернизация и Россия: общие и особенные черты, XIX – XX вв. // Гуманитарные науки № 2 / 2011. –С. 65.
5. Бакланов В. Первичная модернизация Ирана и российско-британский империализм в XIX- начала XX веков.
http://historisk/ru/view_post.php?id=120&cat=3
6. Гришин И. Иранская модель модернизации// Мировая экономика и международные отношения, 2008, № 7. –С. 70 – 71.

ҚАДИМГИ КЕШ ТАРИХИ ВА БУГУНИ

Нигора НИЗОМОВА
ТДШУ академик лицеи ўқитувчиси

Мамлакатимизда Бухоро, Самарқанд, Хива ва Шош каби ўзининг бой тарихига, меъморий обидаларига эга бўлган қадимий шаҳарлар мавжуд. Булар орасига шубҳасиз Кеш шаҳрини ҳам киритишимиз мумкин. Қадимги Кешнинг тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалади. Қадимги Кеш милоддан аввалги 1-минг йилликнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган. Кеш воҳаси тўғрисидаги дастлабки мълумотлар Александр Македонскийнинг Ўрта Осиёга юришлари тафсилотлари билан боғлиқ. Ёзма манбаларда келтирилишича Кеш Аҳамонийлар империясининг вилоятларидан бири бўлган Суғднинг пойтахти деб номланган.

Ҳозирги Шаҳрисабз Кешнинг тарихий вориси ҳисобланади. Кеш воҳаси Қашқадарё вилоятининг юқори қисмida жойлашган бўлиб, ахолиси қадимдан суғорма дехқончилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланган.

710-712 йилларда Кеш ва Нахшаб араблар томонидан истило қилинади. 775 илда Мовароуннахрда арабларга қарши Муқанна бошчилигидаги халқ ҳаракати бошланади. Ушбу воқеанинг асосий маркази Қашқадарё воҳасида, хусусан Кеш вилоятида бўлиб ўтади. 783 йилда муқанна қўзгологи бостирилгандан кейин Қашқадарё аҳолисига ислом дини қабул қилдирилади. Лекин шунга қарамасдан Муқанна таълимотига амал қилган бир қанча мазҳаблар яна узоқ вақт давомида Кешнинг тоғли ҳудудларида мавжуд бўлишган.¹

Ҳудуд тарихини юонон, хитой ва араб сайёхлари ўз йилномаларида эслаб ўтишади. Қадимги хитойликлар Нахшабни “Нашебо”, Кешни “Циши” деб зикр қилганлар. Араб муаррихларидан Ибн Хавкал, Ибн Хурдодбех, ал-Истахрий, Ёкут Ҳамавий, ал-Муқаддасий, ас-Самъонийларнинг асарларида воҳанинг тарихи ва маданияти ҳақида қизиқарли маълумотлар бор. Ўрта аср араб манбаларида Кеш воҳаси хусусан, Ёкут Ҳамавийнинг айтишича аҳоли томонидан Киш ёки Кисс деб талаффуз қилишган, 12 кун Кешда яшаган ас-Самъоний эса Кашиб деб аталишини таъкидлайди, Ёкутнинг фикрича Кисс номи араблашган шаклдир. Беруний Кашиб шаклини маҳаллийлашган, Кас шаклини форслашган шаклда ифодалайди. “Ҳудуд ал-олам” асарида фақат битта Киш шакли берилган. В. В. Бартольд шаҳар номини хитой манбаларига асосланган ҳолда Кеш деб таъкидлайди. Буни Тожикистон ҳудудида топилган Муғтоғи суғдий хужжатлари ҳам тасдиқлайди. Улардан бирида “Кешликлар” яъни “Кеш аҳолиси” сўзи учрайди.²

Араб географ олими ал-Мақдисий (946/47-1000) Кешнинг мадиназ ва рабодга⁴ эга бўлган шаҳарлиги ҳақидаги фикрларини баён қилган. Унинг берган тарифи ҳозирги Шаҳрисабз ўрнида бўлган Кешга тўғри келади. Аммо жума масжид вайрон бўлган мадинада бозорлар эса рабодда жойлашган. Унинг қурилмалари Бухородаги каби лой ва ёғочдан қурилгани, у жуда унумдор, серҳосил бўлиб, у ердан эртапишар мевалар олиб кеташ эди, дея таъкидлайди.⁵

Ибн Ҳавқал (Х аср) Кеш ҳақида “Шаҳар кўхандиз қўрғон рабодга эга, шунингдек рабодга туташиб кетган бошқа мадина ҳам мавжуд.

¹ А.С.Садуллаев. Қадимги Кеш-Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар. Тошкент. 1998 йил. 29-бет.

² Камолиддинов С.Ш. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – XIII вв. Т., Узбекистан, 1996, с.8

³ Ўрта асрларда мусулмон мамлакатларда шаҳарнинг ҳукумат бинолари ва юқори вакиллари жойлашган асосий қисм, ички шаҳар.

⁴ Ўрта Осиё, Эрон ва Афғонистондаги ўрта аср шаҳарларининг савдо ва хунармандчилик дўконлари, маҳаллалари жойлашган қисми. РабодларVII-VIII асрларда пайдо бўлган.

⁵ Э.Ртвеладзе, А.Садуллаев. Памятники минувших веков. Т., 1986. 53 бет

Ундаги уйлар ёғоч ва лойдан қурилган. Мадина ва рабоднинг қўпчилик уйларида оқар сув ва ажойиб боғлар мавжуд”, деб таъкидлайди.¹ Ўрта аср тарихчилари Кешнинг алоҳида шаҳарларини номларини ҳам эслаб ўтишади, булар, Науқат-Қурайш, Субах, Искифагн, Сангардани каби шаҳарлар. Бу шаҳарлар аҳолиси деҳқончилик, хунармандчилик, кулолчилик билан машғул бўлишган.

Қашқадарё воҳасининг ўрта асрларга оид аҳоли туарар-жойлари, хўжалик ва ишлаб чиқариш бинолари устида археологик тадқиқотлар олиб борилган, тадқиқот натижаларига кўра воҳада қурилиш асосан пахса ва хом ғиштлардан фойдаланилган. Аммо улкан бинолар пишиқ ғиштлардан қурилганлигини ҳам тарихдан кузатамиз. Бу биноларни безашда ганч, рангли сувоқ, девор суратаридан фойдаланилган.

Тарихий манбаларда қадимги Кешнинг табиий иқлими ва гўзал табиати ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган. Балхлик қомусий олим Махмуд ибн Вали (XVII аср) “Баҳр ал-асрор фи маноқиб ал-ахёр” (“Олийжаноб инсонлар жасорати хусусида сирлар денгизи”) асарида ҳам Кеш ҳақида маълумотлар берилади. Ибн Валининг ёзишича етти иқлиmdan бири бўлган бешинчи иқлиmdа жойлашган Мовароуннаҳр шаҳарларидан бири бу Кеш. Кеш кўм-кўк майсалари, боғ-роғлари, ва кўзни қувонтирадиган гулзорлари кўплиги учун Шаҳрисабз (яшил шаҳар) номи билан танилган. Жуда қулай ва жозибадор иқлиmgа эга бўлганлиги учун дунёдаги энг гўзал маконлардан бири ҳисобланади. У жуда чиройли ва жозибали кенгликларга ҳам эга шаҳар. Шаҳрисабз Соғониён² (Чагониён) ва Самарқанд вилоятлари билан чегарадош. Баҳор фаслида майсалар шундай тусга кирадики, гўёки бу ерда самовий гилам ётқизилгандек. Шаҳарда шундай гуллар борки уйларнинг лой томлари ва деворларида ҳам ўсади.³

Кеш ҳақида гап кетганда буюк саркарда, сохибқирон, Кешнинг буюк фарзанди Амир Темур номи гавдаланади. Тарихдан маълумки, Амир Темурнинг Мовароуннаҳр устидан хукмронлик даври XIV асрнинг 70 йилларидан бошланади. Кеш-Шаҳрисабзнинг гуллаб яшнаши улуғ давлат арбоби ва саркарда Амир Темур номи билан боғлиқ. XIV-XV асрларда шаҳар тўртбурчак шаклида бўлиб, бир нечта дарвозаларга Самарқанд дарвозасидан Термиз дарвозаси томон ўтган марказий кўчага марказий майдон Регистонга ва бозорларга эга бўлган. Шаҳар ўзининг меъморий обидалари билан машҳур бўлган зодагонлар ва руҳонийлар

¹ Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных. Пер. Б.А.Ахмедова. Т., 1977. 53 бет

² Сурхондарёning тарихий маданий вилоятларидан бири.

³ Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных. Пер. Б.А.Ахмедова. Т., 1977. 75-76 бет

гузари яқинида Оқсарой, шаҳар марказида Чорсу, шаҳарнинг жануби-шарқий қисмида Дорус-саодат мъеморчилик мажмуи ва Кўк гумбаз масжиди жойлашган. Ўша даврда Шаҳрисабзнинг тўртта дарвозаси бўлган, улар Шимолий - Арк дарвозаси, шарқий - Кунчиқар дарвоза, гарбий - Кушхона дарвоза ва жанубий - Термиз дарвозаларири.

Қадимий Кешнинг шаҳарсозлиқ анъаналарида улуғворлик ва жозибадорлик хукм суради. Шаҳрисабзнинг дикқатга сазовор жойларидан бири ҳисобланган Оқсарой 1380-1404 йиллар оралиғида қурилган.

Бу борада йирик тарихчи Шарофиддин Али Яздий “Зафарнома” номли асарида Кешнинг гўзаллиги, жозибадорлиги, маҳобатли Оқсарой қурилиши ҳақида шундай дейди: Баҳор вақти ул шаҳар (Кеш)нинг тому тоши кўм-кўк бўлур ва кўк кўрунғон жиҳатидин анга Шаҳрисабз от бўлуб туур. Сичен (маймун) йилда, торих етти юз сексан бирда (1380, март) ул шаҳарға (Амир Темур) қалъа солдурди ва жаҳдлаб тамом қилдурди. Ва андоқ шахри бўлдиким, гардун Муҳандиси мунча ёши билан оламни кезиб, ҳеч ерда мундоқ шаҳар ва кўшк кўрмаган туур.¹

Қадимги Кешда кўплаб олимлар, мутафаккирлар ва муҳаддислар туғилган ёки улар бу юртни ватан этишган. Бу тўғрисида “Зафарномада” шундай дейилади: “ Баъзи китобларда манқул туурким, Кеш шахри бурун улами Исломнинг ери эрмиш ва бузругвор муҳаддислардин уч имом анда ватан қилғон туарлар: бири Абу Муҳаммад (Абдуллоҳ ибн Абдулҳамид ибн) Наср (ибн Ҳумайд) ал-Кашший ва яна бири (Абу Муҳаммад) Абдуллоҳ ибн Абдурраҳмон ад-Дорамий ас-Самарқандий ва Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий, разийаллоҳи анҳум. Ул маҳалда олам аҳли масъала ва маоили диний учун атроф оламдин Кеш вилоятиға келур эрмишлар. Ва ул жумладин Абул-Ҳусайн ал-Қушайрий ан-Нишопурий келиб Абдураҳмон ибн Ҳумайд ал-Кашший қошиға истифода қилғон туур ва кўб аимма ва афоиз анда бўлғон эрмишлар ва барчанинг дарслари бор эрмиш. Бу жиҳатдин Кешни “Қуббатул-илм вал-адаб” лақаби бўлуб туур”². Юқоридаги олимларнинг бу ерда бошқа ҳудудлардан ҳам келганларга таълим берганликлар ва илм-фан ривожига муносиб ҳисса қўшганликлари учун ҳам “Қуббатул-илм вал-адаб” (“Илм ва одоб гумбази”) деб шарафли ном олган. Темурйлар даврига келиб бу юрт илм-фан ривожланган бир марказга айланган. Баъзи манбаларда Кеш вилоятида VII асрдан XII асргacha 60 дан ортиқ уламолар, муҳаддислар, фақиҳ ва тарихчи олимлар етишиб чиққанли айтилади.

Маҳобатли Оқсарой гумбазларидан туриб Шаҳрисабзни кенг миқёсда кузатиши мумкин бўлган. Бунга испаниялик элчи Руи Гонзалес де Клавихо ҳам ўз эътиборини қаратади: “Ушбу шаҳар текисликда

¹ Шарофиддин Али Яздий. Зафарнома. Т. Шарқ нашриёти. 1997. 88-бет.

² Шарофиддин Али Яздий. Зафарнома. Т. Шарқ нашриёти. 1997. 87-88 бетлар.

жойлашган. Унинг барча томонлардан қўплаб ирмоқлар ва каналлар оқиб ўтиб шаҳар кўп сонли боғлар ва уйлар билан ўралган”. Бу маълумотлардан шуни кўриш мумкинки, XV асрларда шаҳарда гўзал бинолар, уйлар, боғлар бир мунча кўпайган.

Амир Темур ўз ватани сифатида, темурий шаҳзодалар эса боболарининг юрти сифатида Шаҳрисабзга ниҳоятда катта эътибор қаратиб бу ерларда кўпгина ободончилик ишлари, маданий-маъмурий иншоотлар бунёд этилган. Хулоса қилиш мумкинки, Амир Темур даврида Шаҳрисабз Ўрта осиёнинг энг гўзал шаҳарларидан бирига айланган. Мустақиллик йилларида қадимий шаҳарлар, маданий обидаларни, ўлмас меросимизни асраб-авайлаш борасида бир қанча ишлар амалга оширилди. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов 1996 йил 28 августда Шаҳрисабз шаҳрини “Амир Темур” ордени билан мукофотлаш тўғрисидаги фармонни имзолаган. Унга кўра Шаҳрисабз шаҳри аҳлининг Темурийлар даври улкан маданий ва маънавий меросини, ноёб тарихий ёдгорликларни асраб-авайлаш ёш авлодни буюк аждодларимизга муносиб ворислар қилиб тарбиялаш ва уларни озод мамлакатимиз буюк истиқболини яратишга қодир инсонлар қилиб вояга етказишишига қўшган алоҳида хизматларини эътиборга олиб ҳамда соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги мунсабати Шаҳрисабз шаҳри Амир Темур ордени билан мукофотланиши белгилаб қўйилган эди. Жаҳон тарихи ва маданиятида алоҳида ўрин тутган Шаҳрисабз шаҳрига асос солинганлигининг 2700 йиллиги муносабати билан юбилей тадбирларига тайёргарлик кўриш ва тадбирларни 2002 йил ноябрь ойида Юнеско иштирокида юксак ташкилий савияда ўтказишни ташкил этиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарори имзоланди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2018 йил 6 апрелдаги “Халқаро мақом санъати анжумани ўтказиш тўғрисида”ги қарорига асосан 2018 йил 6-10 сентябрь кунлари ушбу анжуман ҳамиша навқирон Шаҳрисабзда ўтказилди. Қарорга мувофиқ анжуман 2018 йилдан бошлаб ҳар икки йилда бир марта Шаҳрисабз шаҳрида халқаро мақом санъати анжуманини ўтказиш кўзда тутилган. Бу анжуманда 70 дан ортиқ мамлакатлардан санъаткорлар, 300 дан ортиқ ҳорижий меҳмонлар иштирок этилди. Бу мақомни ўтказишдан мақсад Шаҳрисабз нафақат маҳобатли тарихий меъморчилик ёдгорликлари, обидалари билан, қолаверса маданият ва санъат ўчоги сифатида ҳам ном қозонганлигини кўрсатишдан иборат. Бу мақомни ўтказиш шаҳар тарихига ва бугунига бўлган халқаро даражада бўлган қизиқишни ҳам оширади.

Манбашунос, шарқшунос, тарихшунос тадқиқотчилар ўз олдиларига Қадимги Кеш тарихи, меъморий ёдгорликлари ва Кеш алломалари илмий меросига доир тадқиқотлар олиб боришлари бугуннинг долзарб вазифаларидан биридир. Зеро тарихни ўрганмасдан туриб келажакка боқиб бўлмайди.

ЎЗБЕКИСТОН ВА ЮНЕСКО: ҲАМКОРЛИКНИНГ ТАРИХИЙ БОСҚИЧЛАРИ

Н.И. НАРЗУЛЛАЕВА

ЎзМУ Тарих факультети “Ўзбекистон тарихи” мутахассислиги I курс магистранти.

Барчага маълумки, бугунги кунда Ўзбекистон кўплаб йирик халқаро ташкилотлар, илмий-маданий муассасалар фаолиятида тенг ҳуқуқли аъзо давлат сифатида фаолият юритиб келмоқда. Ўзбекистоннинг халқаро ташкилотлар билан алоқалари мустақилликни қўлга киритгунга қадар, Совет Иттифоқи даврида, ҳам йўлга қўйилган. БМТ ва унинг муассасалари Ўзбекистон билан Иттифоқ таркибида мустамлака бўлган даврдаёқ тор доирада бўлса-да, ҳамкорлик алоқаларини ўрнатишга интилган. Чунки Ўзбекистоннинг қадимий тарихи, бой маданий мероси, ўзбек олимларининг илм-фан, таълим соҳаларидағи илмий ва маданий ютуқлари БМТ, хусусан, ЮНЕСКО каби нуфузли ташкилотларни қизиқтириб келган. Шунинг учун ҳам улар Ўзбекистонда турли тадбирлар ташкил этишга ҳаракат қилишган.

Ўз навбатида ўзбек олимлари бундай нуфузли ташкилотлар билан кўптомонлама мунтазам ҳамкорлик қилиш Ўзбекистоннинг халқаро нувузини оширишини, истиқболини таъминлашини англаб, уларнинг фаолиятида иштирок этганлар. Мисол сифатида келтиришимиз мумкинки, 1962 май ойида Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Гидрология ва инженерлик геологияси институтида ЮНЕСКО билан ҳамкорликда арид зоналарини ўзлаштириш соҳасидаги ўзбек олимлари методларини ўрганиш учун халқаро курслар ташкил этилди[1]. Мазкур халқаро курсларда Осиё ва Африка мамлакатари гидролог олимлари ва тупроқшунослари тўрт ой мобайнида ўзбек олимлари ва муҳандисларининг маъузаларини тинглаб, тажриба алмашдилар. 1962 йили Тошкентда ЮНЕСКОнинг қурғоқчил зоналарни ўрганиш бўйича XVIII сессияси бўлиб ўтди[2]. Ушбу икки анжуман Ўзбекистон ва ЮНЕСКО ўртасидаги ҳамкорлик алоқаларини бошлаб берган дастлабки тадбирлар эди.

1969 йил 23-27 сентябрь кунлари ЮНЕСКО иштирокида Самарқандда “Темурийлар даври санъати” мавзусида халқаро симпозиум бўлиб ўтади.[3]. Мазкур илмий анжуман “Темурийлар даври архитектураси”, “Темурийлар даври миниатюраси”, “Темурийлар даврида хаттотлик ва наққошлиқ”, “Темурийлар даври амалий санъати” деб

номланган тўрт шўбада иш олиб бориб, унда 50 дан ортиқ жаҳон олимлари маъруза қилдилар. Ушбу илмий симпозиум доирасида ЮНЕСКО томонидан “Темурийлар даври санъати” китоб-альбоми, Шарофиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, Алишер Навоийнинг “Хамса” асарлари, шунингдек, Алишер Навоий, Захириддин Муҳаммад Бобур, Камолиддин Беҳзод, Ҳусайн Байқаро, Султонали Машҳадий, Мирали Табризий каби тарихий шахсларнинг портретлари нашр этилган.

Ўзбек олимларидан академик У.Орипов, профессорлар О.Жамолов, А.Зоҳидовлар заиф ривожланган мамлакатларда илмий-техникавий билимлардан фойдаланиш масалалари юзасидан БМТнинг Женева конференциясида иштирок этганлар[4]. Осиё ва Африка мамлакатларида 1971-1974 йилларда геолог олимлар, жумладан, “Тошкентгеология” трести катта геологи, геология-менерология фанлари номзоди К.А. Набиев Сомали давлатида ҳамда Геология министрлиги геологи Ю.М. Кузнецов геофизик геология соҳаси бўйича Эфиопия давлатида БМТ эксперти сифатида иш олиб борганлар. ЮНЕСКО ҳамкорлигига буюк алломаларнинг таваллуд саналарини ҳам жаҳон миқёсида нишонлашга ҳаракат қилинган. Биргина 1975 йил Абу Наср Фаробийнинг 1100, 1976 йил Амир Хусрав Дехлавий таваллудининг 700, 1973 йил Абу Райхон Беруний, 1980 йил Абу Али ибн Сино таваллудининг 1000, 1983 йил Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий таваллудининг 1200 йиллиги нишонланган[5].

Ўзбекистон Совет Иттифоқи даврида ЮНЕСКО билан ҳамкорликда амалга оширган сўнгги йирик тадбир 1983 йил Тошкент шаҳрининг 2000 йиллик юбилейини нишонлаш бўлди. Тадбир доирасида Тошкентда ЮНЕСКОнинг Коммуникацияларни ривожлантириш халқаро дастури ҳукуматлараро йиғилишининг IV сессияси ҳам бўлиб ўтди. Халқаро йиғилишда ЮНЕСКОнинг 1974-1987 йиллардаги Бош директори сенегаллик Амади Махатр М’Боу иштирок этиб, Тошкент шаҳрининг фаҳрий фуқароси медали ва дипломи билан мукофотланди. Шунингдек, йиғилишда Ш.Рашидов иштирок этиб нутқ сўзлади.

Ўзбекистон Республикасининг мустақиллик даврида ЮНЕСКО билан ҳамкорлиги янги, сифат босқичига қўтарилиб, янада ривож топди. Ўзбекистон ЮНЕСКО аъзолигига 1993 йил 26 октябрь куни мазкур ташкилот Бош анжуманининг 27-сессиясида қабул қилинган[6].

Ўзбекистон Республикаси ва ЮНЕСКО ўртасида ўзаро ҳамкорлик тўғрисидаги дастлабки меморандум 1995 йил 26 август куни Тошкентда ташкилотнинг собиқ Бош директори Федерико Майорнинг Ўзбекистонга ташрифи доирасида имзоланган эди[7]. Мазкур меморандумда Ўзбекистон ва ЮНЕСКОнинг таълим ва аниқ, табиий фанлар, ижтимоий ва гуманитар фанлар, ахборот коммуникация соҳаси, маданият масалалари каби йўналишларда ўзаро ҳамкорликни ривожлантириш, шунингдек, Орол муаммосини бартараф этиш каби мақсадлар кўзда тутилди.

Шундан сўнг 1996 йил 23 апрель куни Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И. Каримовнинг ЮНЕСКО Бош қароргоҳига ташрифи доирасида Тошкентда ЮНЕСКО ваколатхонасини ташкил этиш тўғрисида шартнома имзоланди. Мазкур шартномага асосан 1996 йилда Тошкентда ЮНЕСКО ваколатхонаси иш бошлади[8].

1994-2009 йй. ЮНЕСКО билан ҳамкорликдаги юбилей саналари[9]:
1994 йил Мирзо Улугбек таваллудининг 600 йиллиги
1996 йил Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги
1997 йил Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллиги
1998 йил Имом ал Бухорий таваллудининг 1225 йиллиги ва Ахмад ал Фарғоний таваллудининг 1200 йиллиги
1999 йил “Алпомиш” достонининг 1000 йиллиги
2000 йил Камолиддин Бехзод таваллудининг 545 йиллиги
2001 йил “Авесто” зардуштийлар муқаддас китобининг 2700 йиллиги
2002 йил Термиз шаҳрининг 2500 ва Шаҳрисабз шаҳрининг 2700 йиллиги
2003 йил Абдухолиқ Ғиждувоний таваллудининг 900 йиллиги
2004 йил Қарши шаҳрининг 2700 йиллиги
2005 йил Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллиги
2007 йил Марғilon шаҳрининг 2000 йиллиги
2007 йил Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллиги
2009 йил Тошкент шаҳрининг 2200 йиллиги

2000 йил 13-14 сентябрь кунлари Ўзбекистонга ЮНЕСКОнинг ўша вактдаги Бош директори Коичиро Мацуура ташриф буюрди. Ташриф доирасида Ўзбекистон ва ЮНЕСКО ўртасида ЮНЕСКОнинг “Шарқ таронаси” мукофотини таъсис этиш бўйича шартнома имзоланди.

Кейинги йилларда ЮНЕСКО ва Ўзбекистон ўртасидага алоқалари юқори босқичга кўтарилади. 1996-2015 йилгача мазкур ташкилотнинг 14 та қўмитасига сайланади, 7 та халқаро хуқуқий-меъёрий ҳужжатларга аъзо бўлди, ташкилот кўмагида Ўзбекистонда 16 та турли ижтимоий-сиёсий, маданий марказлар ташкил этилди.

ЮНЕСКО ҳамкорлигига Ўзбекистон тарихи ва маданиятини чуқурроқ тарғиб этиш ва халқаро миқёсда янада кенгроқ таништириш мақсадида йилдан йилга янги йўналишдаги лойиҳалар амалга оширилмоқда. Жумладан, 2015 йилдан Бухорода “Ипак ва зираворлар”, Марғilonда “Атлас байрами” фестиваллари, 2018 йилдан Шаҳрисабзда Халқаро мақом санъати форуми ҳар йили анъанавий равишда халқаро миқёсда ЮНЕСКО ҳамкорлигига ташкил этилмоқда[10].

2018 йил 8 октабрда Париж шаҳрида Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев ЮНЕСКО бош директори Одри Азулे

билин учрашди. Учрашув мобайнида Шавкат Мирзиёев ва ЮНЕСКО бош директори Одри Азулे ўзаро алоқаларни ривожлантиришга қаратилган 2021 йилгача ҳамкорлик дастурини имзолади. Хусусан, ЮНЕСКО бош директори Одри Азуле Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг ушбу ташкилот шафелигига тинчлик ва бағрикенглик маданиятини шакллантириш, экстремизмнинг олдини олиш мақсадида Самарқанд шахрида Мирзо Улугбек номидаги халқаро институт ташкил этиш, Тошкент Ахборот технологиялари университети ҳузурида таълимда ахборот-коммуникация технологиялари бўйича минтақавий марказ ҳамда Самарқанддаги Туризм халқаро университетида ЮНЕСКО кафедрасини тузиш бўйича ташаббусларини қўллаб-кувватлади. Ўзбекистонда Марказий Осиё ёш олимлари минтақавий форумини ўтказиш тўғрисида келишувга эришилди[11].

Мухтасар қилиб айтганда, Ўзбекистон Республикаси ЮНЕСКО билан ҳамкорлиқда маданият ва тарихий меросни сақлаш борасида кенг қамровли ҳамкорлик муносабатларини йўлга қўйган. Жумладан, бу борада Ўзбекистондаги қўплаб ёдгорликлар, қадимий ва моддий ва номмодий анъаналар ЮНЕСКО рўйхатларига киритилди ва халқаро муҳофазага олинди. Бу тадбирлар миллий қадриятлар ва анъаналарни сақлаб қолиш билан биргалиқда Ўзбекистон учун жаҳон ҳамжамиятига янада чуқурроқ кириб бориш ва янгидан-янги истиқболларни очища мухим аҳамиятта эга.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. ЎзР МДА Р-837-фонд, 39-рўйхат, 1097-йиғма жилд, 177-178-б.
2. Абдутолипов Ч. Ўзбекистоннинг халқаро алоқалари. Т.: Ўзбекистон ССР Давлат нашриёти, 1964.Б.161.
3. ЎзР МДА Р-837-фонд, 41-рўйхат, 1428-йиғма жилд, 101-104-б.
4. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Совет мустамлакачилиги даврида. Т.: Шарқ, 2000.Б.607.
5. Раҳимов М., Абдумўминов О. Ўзбекистон ва БМТ: Муносабатлар тарихи ва барқарор ривожланиш омиллари. – Т.: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б. 172.
6. Раҳимов М., Абдумўминов О. Ўзбекистон ва БМТ: Муносабатлар тарихи ва барқарор ривожланиш омиллари. – Т.: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б. 173.
7. ЎзР МДА Р-37-фонд, 1-рўйхат, 343-йиғма жилд, 130-137-б.
8. UNESCO in Central Asia. Paris, 1997. Р.7.
9. Каримов И.А. Тарихий хотира ва инсон омили – буюк келажагимиз гаровидир. – Т.: Ўқитувчи, 2012. – Б.89-90.
10. Раҳимов М., Абдумўминов О. Ўзбекистон ва БМТ: Муносабатлар тарихи ва барқарор ривожланиш омиллари. – Т.: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б. 212.
11. Стат.уз сайт:27/08/2019.

НЕКОТОРЫЕ ВЗГЛЯДЫ ОБ ИССЛЕДОВАНИИ (УЗБЕКСКОЙ) ИДЕНТИЧНОСТИ

А.Х. ДОНИЁРОВ

д.и.н., проф. ТГУВ

М.М. АСКАРОВ

докторант Института истории АН РУз

На сегодняшний день вопрос «идентичности» является одним из самых обсуждаемых проблем современных дисциплин, таких как: философия, социология, психология, политология, этнология и антропология, а также историография. По мнению авторов, трудно найти такое же понятие, как «идентичность», которая могла бы соперничать с ней, по активности обсуждения и использования на данный момент. Этот интерес возрос в связи с периодом всеобщей глобализации, которая запустила обратный процесс унификации и протекционистических идей во многих государствах мира. Все более нарастающий интерес, одновременное обсуждение понятия «идентичности» во всех сферах и завышенное ожидание от данного понятия, якобы добавила дополнительную «валидность»¹ к данному понятию. В условиях современного Узбекистана, которая переживает процесс переосмысливания собственной культурной, этнической, традиционной, религиозной идентичности и формирование гражданской нации, данная проблема обретает особую актуальность. Осознание необходимости своевременного изучения данного понятия, его методологических основ и их отражение в повседневной жизни узбекского народа, поможет понять и решить ряд ключевых вопросов по дальнейшему развитию и укреплению современной национальной идентичности узбеков. Исследование, сопоставление и оценка зарубежных теорий и исследований по данной тематике, станет основой для дальнейшего развития исследований в данном направлении в этнологической и антропологической науке Узбекистана.

Однако, несмотря на свою популярность в социально-гуманитарных науках, данное понятие (термин)² пока не имеет общепризнанного

¹ Малахов В. Неудобства с идентичностью // "Вопросы философии", 1998/2. <http://www.igpi.ru/info/people/friends/malakhov/articles/1132596923.html> (Дата обращения: 18.12.2019)

² Пока нет единого мнения по отношению к этому вопросу. Если принять «идентичность» как термин, то у термина должны существовать синонимы и антонимы. А если принять «идентичность» как понятие или категория, тогда понятие или категория как формы мышления со стороны своего содержания

понятийного аппарата. Он продолжает оставаться популярным, однако, до сих пор неясным понятием (термином). Рассмотрение данной проблемы в срезе многочисленных социально-гуманитарных наук только увеличивает размытость и неясность. Однако только обсуждение в междисциплинарном ракурсе может определить и выявить определенные границы, металогические концепты и понятийный аппарат «идентичности».

Исследование в этом вопросе предполагает анализ большого спектра парадигмально-концептуальных интерпретаций, систематизацию и выбор тех парадигм, которые по нашему мнению больше всего объясняют формирование и развитие национальной идентичности в Узбекистане. Более глубокое понимание этих парадигм, поможет улучшить качество историографического анализа исследований по данной тематике и грамотно определить, сопоставить, оценить их сильные и слабые стороны. Так как проблема понятия (термина) «идентичности» выходит далеко за рамки одной науки, при написании данного параграфа мы применили междисциплинарные, сопоставительные и систематические методы.

Взяв за основу вышеуказанные методы анализа, попытаемся задаться вопросами, и ответить, а что такое «идентичность» и что она означает на самом деле? Почему вместо терминов «самосознание» или «самоопределение», или даже иногда « тождество» вдруг все начали использовать иностранный термин? Как нужно подходить к изучению данного вопроса. Сообразно этим вопросам мы организуем дальнейшее изложение статьи.

Прежде всего, рассмотрим, этимологию слова «идентичность», и как исследователи социально-гуманитарных наук описывают данное понятие/термин.

Известно, что термин «идентичность» – (англ. *identity* и с лат. *idem* – то же самое) обозначает свойство вещей оставаться теми же самыми, сохранять свою «сущность» при всех изменениях. Это же слово применяется для характеристики единичного бытия личности, «самости» (*Self*), обеспечивающего ее самотождественность.¹

По мнению П. Рикера, понятие «идентичность» при его современном употреблении содержит в себе два неодинаковых значения, соответствующих латинским словам «*idem*» и «*ipse*». «*Idem*» означает «в высшей степени сходное», «аналогичное», «то же самое», «одно и то же»,

фиксируют конкретные феномены или аспекты феномена, входящего в предмет исследования конкретной научной дисциплины или философии.

¹ Косенчук Л. Сущность идентичности и основные подходы к её исследованию // Теория и практика общественного развития, 2014. – №16. – С. 223–224.

т.е. подразумевает неизменность во времени. Антонимами в этом случае являются слова «различный», «изменяющийся».¹

Следовательно, термин «Ipse» связан с понятием «самости» (ipseite), «себя самого»: некто тождествен самому себе. В качестве антонимов здесь можно привести слова «другой», «иной». Это значение заключает в себе лишь определение полного совпадения субъекта с самим собой, независимо от устойчивости во времени. В первом случае речь идет об установлении постоянства «самости» во времени, а во втором – о ее тождественности самой себе.²

На самом деле «идентичность» и близкие к нему понятия/термины в философии имеют длительную историю, которая начинается с трактовок античных греческих авторов. Согласно, исламской религии они трактуются с точки зрения дихотомии «души» (узб. «рух» – [рухун]) и «тела» (узб. «тана» – [аль-жисм]). Её существование можно ощутить с помощью невидимых чувств, таких как: стыд, угрызение совести, любовь, доброта, милосердие и т.д. Эти свойства не присущи физическому телу, а только его душе.

Как специальная тема «идентичность» исследовалась в философском, а позже – социально-научном познании. Признается, что это начало принадлежит Дж. Локкуз и Д. Юму⁴. Считается, что тождество стало проблемой, когда в рамках философии эмпиризма появилось сомнение в том, что называют «единством самости». В социальных науках это понятие начало использоваться лишь в XX в. – сначала в психологии и позднее – в социологии и антропологии.

Согласно определению В. Тишкова, «идентичность» – это ощущение принадлежности или связи с той или иной общностью (народ, страна, коллектив, национальность, раса, языковая группа, партия и т.п) или культурой, традицией, идеологией (религиозная вера, местоположение, общественное движение и т.п).⁵

По мнению С. Хантингтона, «идентичность – это самосознание индивида или группы. Она представляет собой продукт

¹ Рикер П. Повествовательная идентичность // Рикер П. Герменевтика. Этика. Политика: Московские лекции и интервью. – М.: Akademia, 1995. – С. 19–37.

² Орлова Э. Концепции идентичности / идентификации в социально-научном знании // Вопросы социальной теории, 2010. – №4. – С. 88–89.

³ Локк Дж. Сочинение в 3-х томах. – Т. 1. Опыт о человеческом разумении. – М.: Мысль, 1985. – 621 с.

⁴ Юм Д. Сочинение в 2-х томах. – Т. 1. Трактат о человеческой природе. – М.: Мысль, 1996. – 733 с.

⁵ Тишков В. Старые и новые идентичности. http://www.valerytishkov.ru/cntnt/nauchnaya/_obrazy_rossii/starie-i-novie-i.html (Дата обращения: 01.01.2020)

самоидентификации, понимания того, что вы или я обладаем особыми качествами, отличающими меня от вас и нас от них.¹

По утверждению Э. Эрикsona, «идентичность – это есть психологическое переживание, чувство личностного тождества и исторической непрерывности личности, формирующееся в процессе социализации личности.²

Как мы видим, не смотря на совпадение или близость русской этимологии «идентичности» к языку оригинала, исследователи предпочли использовать иностранный термин, русским аналогом. Что еще более увеличивает актуальность данного исследования, и предполагает более глубокое изучение генезиса знаний об «идентичности», которое возможно выявить, что на самом деле таит в себе понятие/термин «идентичности».

Анализ онтологических и антропологических знаний показывает, что понятие «идентичности» невозможно рассматривать в рамках одной дисциплины или парадигмы, и только междисциплинарное (интердисциплинарное) рассмотрение вопроса, может пролить свет в данной ситуации. А в случае с темой диссертации, мы попытаемся использовать социологическое рассмотрение вопроса, с равным учетом «индивидуального» и «социального» влияния на формирование и развитие национальной узбекской идентичности. Незавершённость, неясность, популярность, многосторонность и острая нужда в междисциплинарном решении были высказаны в большинстве исследований в этой области.³

Как уместно подчеркнула А. Санина, междисциплинарность как принцип современного исследования идентичности подразумевает не просто объединение разных подходов к рассмотрению предмета изучения, но создание некой «метатеории», которая могла бы объединить уже

¹ Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. – М.: ACT: Транзиткнига, 2004. – С. 50–51.

² Erikson E. Identity, youth and crisis. – New York: W.W. Norton, 1968. – 336 р.

³ См. напр.: Тхагапсоев Х., Гатиатуллина Э. Идентичность: К проблемам методологии // Научная мысль Кавказа, 2010. – №4. – С. 23.; См. еще: Симонова О. К формированию социологии идентичности // Социологический журнал, 2008. – №3. – С. 60.; См. еще: Маслова Е. Идентичность личности в контексте междисциплинарной интеграции // Гуманитарий юга России, 2019. – Т.8. – №1. – С. 93.; См. еще: Ефименко В. Генезис понятия «идентичность» в гуманитарных науках // Ярославский педагогический вестник, 2012. – Т. II (Психолого-педагогические науки). – № 4. – С. 10–11.; См. еще: Орлова Э. Концепции идентичности / идентификации в социально-научном знании // Вопросы социальной теории, 2010. – №4. – С. 109–111.; См. еще: Санина А. Генезис идеи идентичности в социологии и смежных науках // Социологические исследования, 2014. – № 12. – С. 3–11. и др.

существующие знания об объекте изучения и стать базой для синтеза, интеграции новых знаний. При этом важнейшим условием формирования теории идентичности становится выдержанность методологических координат как основы трактовки предмета исследования (эссенциализм – конструктивизм; индивидуальная – коллективная (социальная) идентичность).¹

В настоящее время во всех перечисленных науках «идентичность» чаще всего трактуется в соответствии с одной из нескольких теоретических позиций (моделей/подход):

- 1) *примордиализм или эссенциализм* (некоторые исследователи раздельно исследовали²);
- 2) *конструктивизм*;
- 3) *инструментализм* и др.

Примордиализм³ (англ. primordialism, от лат. *primordialis* – первоначальный) или эссенциализм⁴ – это теоретико-методологический подход в гуманитарных науках, таких как социология, антропология и этнология. Согласно данному подходу социальная группа (этническая или расовая) имеет изначальную данность⁵ или глубокие исторические, социо-биологические корни. Является наиболее ранним подходом трактовки в антропологии и этнологии, которая берет начало от философских установок эссенциализма и романтизма в XIX в. Особенно бурно данная концепция разрабатывалась в XX веке, яркими представителями и вдохновителями которого являлись: М. Широкогоров (биосоциальное направление), Ю. Бромлей (социокультурная концепция этноса), Л. Гумелев (концепция этногенеза и пассионарности), Н. Данилевский, П. Ванн ден Берге, Э. Смит, К. Гирц, Э. Шилз и др.

Конструктивизм (анг. construct – строить) – это научное направление, которое представляет этническую общность или нацию как конструкт, созданный при помощи интеллектуального воздействия. Среди сторонников данного направления, можно отметить: Б. Андерсона, П. Бурдье, Ф. Барта, Э. Геллнера, Э. Хобсбаума, Р. Брубейкера, в России В. Тишков, С. Абашин и др. По мнению В. Тишкова, у каждого человека есть целый набор идентичностей, определяемых возрастом,

¹ Санина А. Генезис идеи идентичности в социологии и смежных науках // Социологические исследования, 2014. – № 12. – С. 3–11.

² Орлова Э. Концепции идентичности / идентификации в социально-научном знании // Вопросы социальной теории, 2010. – №4. – С. 101–102.

³ См.: Колесов В. «Примордиализм» и современное национально-государственное строительство // Полис, 1998. – №3. – С. 95–106.

⁴ См.: Дугин А. Этносоциология. – М.: Академический проект; Фонд «Мир», 2011.

⁵ Примордиализм / Тишков В. // Полупроводники – Пустыня. – М.: Большая российская энциклопедия, 2015. – С. 498–499.

полом, профессией, семейно-родственным и дружеским кругом. Одни из самых значимых идентичностей – это гражданская идентичность (связь со страной, большой и малой родиной), которую часто называют патриотизмом или национальной идентичностью, и это этническая (на более привычном языке – национальная) идентичность или принадлежность). Последняя означает связь со своей этнической общностью, культурой и языком. Гражданская и этническая идентичности часто накладываются друг на друга, существуют вместе и даже могут почти совпадать – это своего рода система культурно-исторических координат, которые изобираются обществом, могут меняться или подвергаться коррекции в зависимости от политики и других факторов. Идентичности выражаются не только во внутренних ментальных образах, но и во внешних координатах (названия улиц, лозунги и реклама, памятники и музейные экспозиции и т.д.).¹

В большинстве современных англоязычных исследований по формированию узбекской идентичности ученые рассматривали данный процесс исходя из конструктивистского подхода.

Инструментализм – рассматривает этничность или другие гипотезы и понятия как инструмент, используемый для достижения какого-либо цели или для ориентации человека (этнической общности) в обществе. Приверженцы инструментализма в этнологии сосредотачивали своё внимание не на изучении объективной основы существования этноса, а лишь его роли в культуре.² Основные представители данной теории являются Д. Белл, Д. Хоровитц, Дж. Ротшильд, С. Олзан, Д. Мойнихен, Дж. Найджел, в России М. Губогло и др.

По нашему мнению следование и использование только одной теории приводит к одностороннему подходу, который открывая одни горизонты рассмотрения, закрывают другие. Использование дилеммы примордиализма и конструктивизма, и отчаянно критиковать одно из них не решит все имеющиеся проблемы методологии. Следовательно, авторы не выражая привязанность ни к одной теории, придерживаются мнения использования анализа событий на стыке всех вышеуказанных подходов, что позволило определить специфику, которое не наблюдается в отдельных исследованиях.

В заключении к данной статье, хочется еще раз подчеркнуть что исследования «идентичности» (этнической, государственной, национальной) необходима, потому что, только поняв как люди воспринимают

¹ Тишков В. Старые и новые идентичности

<http://www.valerytishkov.ru/cntnt/nauchnaya /obrazy rossii/starie-i-novie-i.html>(Дата обращения: 24.12.2019)

² См. напр.: Садохин А. Этнология. – М.: Гардарики, 2000.

и воспроизводят себя в общности, находят себе место, идентифицируют себя можно сохранить существующее и укрепить будущее национальной идентичности.

Кроме этого, историография изучения узбекской идентичности поможет оценить взгляд снаружи и сопоставить их с внутренними результатами. Как личностная идентичность нуждается в признание другими, так и национальная идентичность нуждается в признании другими (миром). С этой точки зрения историография узбекской идентичности станет краеугольным камнем в дальнейшем развитии данного направления.

В конце нужно еще раз отметить, что нужно отдалиться от «рамочных», «предписанных» теорий или дихотомического рассмотрения вопроса «узбекской идентичности» и воспользоваться всеми достижениями нескольких теорий и использовать «междисциплинарные», «межтеоретические» или «межпарагдигмальные» подходы. Что позволит решить многие металогические дискуссии.

Список использованной литературы:

1. Erikson E. Identity, youth and crisis. – New York: W.W. Norton, 1968. – 336 p.
2. Дугин А. Этносоциология. – М.: Академический проект; Фонд «Мир», 2011.
3. Колосов В. «Примордиализм» и современное национально-государственное строительство // Полис, 1998. – №3. – С. 95–106.
4. Косенчук Л. Сущность идентичности и основные подходы к её исследованию // Теория и практика общественного развития, 2014. – №16. – С. 223–224.
5. Локк Дж. Сочинение в 3-х томах. – Т. 1. Опыт о человеческом разумении. – М.: Мысль, 1985. – 621 с.
6. Малахов В. Неудобства с идентичностью // "Вопросы философии", 1998/2. <http://www.igpi.ru/info/people/friends/malakhov/articles/1132596923.html> (Дата обращения: 18.03.2020)
7. Орлова Э. Концепции идентичности / идентификации в социально-научном знании // Вопросы социальной теории, 2010. – №4. – С. 88–89.
8. Примордиализм / Тишков В. // Полупроводники – Пустыня. – М.: Большая российская энциклопедия, 2015. – С. 498–499.
9. Рикер П. Повествовательная идентичность // Рикер П. Герменевтика. Этика. Политика: Московские лекции и интервью. – М.: Akademia, 1995. – С. 19–37.
10. Санина А. Генезис идеи идентичности в социологии и смежных науках // Социологические исследования, 2014. – № 12. – С. 3–11.

11. Тишков В. Старые и новые идентичности.
http://www.valerytishkov.ru/cntnt/nauchnaya /obrazy_rossii/starie-i-novie-i.html (Дата обращения: 11.03.2020)

12. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2004. – С. 50–51.

13. Юм Д. Сочинение в 2-х томах. – Т. 1. Трактат о человеческой природе. – М.: Мысль, 1996. – 733 с.

ЎЗБЕК МАРОСИМИЙ ЦИКЛИДАГИ ТАОМЛАР ВА ТАНОВВУЛ (Сурхон воҳаси никоҳ маросимлари мисолида)

Мавлюда ФАЙЗУЛЛАЕВА
*Термиз Давлат университети доценти
Тарих фанлари номзоди*

Аннотация: В статье расскрыто пища свадебных обрядов и этикет трапеза, изготовление пищи, и их символическая значения в ритуале южного региона Узбекистана населении Сурхандаринский оазис.

Ключевые слова: пища, оазис, традиция, культура, трапеза, обряды, обьчаи.

Маросимларни халқ маданиятининг феномени тарзида ўрганиш бугуннинг долзарб вазифаларидан биридир. Айниқса, Ўзбекистонда миллий қадриятларга ва маънавий меросга давлат миқёсида эътибор берилаётган бир пайтда анъанавий таомлар ва уларни тановул қилиш инсоннинг кундалик турмуш тарзи ва ҳаёт фаолиятида муҳим аҳамиятга эга. Ўзбеклар маросимий циклидаги анъана ва урф-одат билан боғлиқ тарзда тайёрланадиган маҳсус маросим таомлари мавжуд бўлиб, улар кундалик таомлардан фарқли равишда бажарилётган урф-одатнинг таркибий қисми умумий овқатланиш (тановул) ёки афсунгарлик ҳаракати объектига айланиб борган.

Маросимлар инсон ҳаёти давомийлигини таъминлаш, одамларни турли бало-қазолардан асраш ва оиласда тинчлик-хотиржамликни таъминлашга қаратилган. Шунинг учун маросимларда пишириладиган анъанавий таомларнинг таркиби ва уларни тановул қилишнинг мазмуни ўтказилаётган маросимнинг асл моҳияти билан боғлиқ. Жумладан, Ўзбекистоннинг этнографик маданий минтақаларидан бири Сурхондарё вилояти аҳолисининг маросим таомлари ва тановл маданияти ўзига хос хусусиятларга эга. Хусусан, бу воҳа аҳолисининг оилавий маросимларидан бешик тўй, никоҳ тўй, суннат тўй, мучал тўй, пайғамбар ёши маросимларида тайёрланадиган таомларда акс этади.

Айнан мазкур маросимларда тайёрланган таомларнинг тайёрланиши ва тановул қилиниши жараёнида маълум бир жинсий, ижтимоий ва диний жамоа вакиллари, жамоа, уруғ, этнос, ўзаро ижтимоий муносабатлари намоён бўлган ва бугунги кунгача ўз хусусиятларини деярли йўқотмаган. Қолаверса, маросимий равишда тайёрланган таомларни биргаликда жамоавий равишда истеъмол қилиш одамлар орасида дўстлик, ижтимоий ҳамкорлик ва қариндошлиқ алоқалари жадаллашувига, айrim ҳолларда таомнинг ўзи дўстлик ёки қариндошлиқ ришталари шаклланишига сабаб бўлган. Шу билан бирга воҳа маросимий таомлари шунчалар табаррук саналадики, ҳатто тановул қилишдан қолган таомларни эъзозлаш, уларни увол қилмаслик ва ният билан ейишлиқ аҳоли орасида анъанага айланиб улгурган. Маросим таомининг сехрли кучига ишониш Европа халқларида ҳам бўлиб, таом қўйилган дастурхонни маросим тутагандан кейин касал одамга ёки ҳайвонларга ёпса тузалиб кетишига ишонгандар.

Сурхондарёнинг Бандиҳон тумани қишлоқларида «офиз мойланди» деган удум бўлиб, совчилар қизникига икки ёки учинчи марта келганларида қиз томон розилик аломати сифатида совчининг олдига *куйдирилган сариёғ* қўйган ва улар шуни тановул қилиши шарт бўлган. Ушбу таом ҳар икки томоннинг қариндошлиги рамзи бўлиб, унда сариёғдай мулоим қизларини беришга розилиги, шунингдек, икки ёшнинг келгуси ҳаёти ёғдай силлиқ, мулоим ва ризқлари ҳам ёғдай бўлишига ишора қилинган. Шундан сўнг совчилар қайтиб келишганда «қалай, оғиз мойландими?» деб сўралган. Шунда совчилар «Ха мойланди» деса, демак қиз томоннинг рози бўлганлигини билдирган.

Хоразм ўзбекларида ҳам совчиликка *тўққизта қатлама* қилиб борилган. Совгаларни қабул қилиниши қиз томоннинг рози эканлигидан далолат берган. Аксинча, рози бўлмаса, олиб борилган қатламалардан саккизтаси ва бир нон қайтарилиган. Бундан кўриниб турибиди, бу ерда кишилар таомлар орқали ўз фикрини изҳор қилиши билан бирга таом коммуникатив функцияни ҳам бажарган. Шуниси характерлики, совчилик маросимларида таомга нисбатан табу ҳам қўйилган. Масалан, Қашқадарё вилоятида совчилар олдига ёнғоқ ва қалампир қўймасликка ҳаракат қилинган. Айтишларича, ёнғоқ “тўполончи”, қалампир “аҷчиқлик” рамзи сифатида ёшлар ва қудалар ўртасида низо тушмаслиги рамзини англатган.

Совчиларни маросим таоми билан сийлаш анъанаси бутун Марказий Осиё халқларида бўлган. Масалан, қозоқ ва қирғизларда қиз уйига совчилар борганда, никоҳ ҳақида ҳар икки томон келишиб, қалин бичилгандан кейин анъанавий маросим таоми қуйруқ бовур олиб келинган. Бу таом ўртадаги келишувни бузмаслик шарти ҳисобланган.

Туркманларда эса бу маросим «ширини» деб аталган, чунки күёв уйига эрта тонгда қариндошлари келиб ҳолва пиширган ва бўлғуси келинникига олиб борганлар. Совчилар ишлари ўнгидан келишини тилаб йўлда учраганларга шириналлик улашиб борганлар.

Шуни ҳам айтиш керакки, таомлар нафақат биргаликда тановул қилинганда, балки бир-бирларига тортиқ қилинганда ҳам ўртадаги муносабатларни илиқлаштирадиган мұхим вазифани ўтаган. Масалан, Сурхон воҳасининг никоҳ тўйлари билан боғлиқ «илик табоқ» маросими Олтинсой туманинг Вахшивор, Хўжасоат, Ҳайрондара, Лўкка қишлоқларида ўтказилган. Келинникига фотиха тўй юбориладиган кун бир қўй сўйилиб, қозонга солиб қайнатилган ва келинникига бир товоқ қилиб жўнатилган. Келин томон күёвга атаб, катта бир иликли гўштни товоғи билан қўшиб қайтариб юборган. Бу күёвнинг луқмаси ҳисобланганлиги учун бу таом луқма деб ҳам аталган. Товоқ қелгандан кейин қишлоқ ахли күёвникига чақирилиб ош берилган, сўнг дастурхон ўртасига рўмол ташланган. Мехмонлар имкониятига қараб пул ёки бирор буюмлик ташлаб, еган луқмаларини ҳалоллаган. Йиғилган пул ва нарсалар эртаси куни келинникига юборилган. Бундан мақсад келин ва күёв томоннинг муносабати мустаҳкамланишига қилинган ният ётган. Шу боис «Бор товоғим, кел товоғим, бормасанг келмасанг, ўртада син товоғим», деган ҳалқ ибора шундан қолган бўлса ажаб эмас.

Тўйда таомлар билан боғлиқ шунга ўхшаш маросимларни Ўрта Осиё ҳалқларида ҳам учратишими мумкин. Туркманларда тўйдан олдин күёв уйида *чалпак* пиширилган ва биринчи, иккинчи кунлар фақат овул ахли овқатланиши учун қилинган. Қизиқ томони шундаки, ўтовда чалпак пиширилаётган пайт тўсатдан бир эркак кириб, бир нечта чалпакни олиб қочади. Аёллар изидан капгир кўтариб қоладилар. Шунда эркак ҳақини тўлаш учун бир нечта танга сочиб юборади. Тўйдан бир кун олдин аёллар чалпак тарқатишини тўхтатганлар ва дастурхонларга ўраб келинникига юборилган. Келин томон дастурхонларни гўштга тўлдириб қайтарган. Бу удум *сачоқ қайтарма* деб аталган.

Сурхон воҳасида *ошиқли илик* күёвга тўй куни яъни, келин уйига ташриф буюрганда насиб этган. Бу маросим «тўққиз товоқ» деб аталиб, янгалар томонидан тўққизта товоқда ҳар хил таомлар келтирилган. Улар ичида күёвга аталган гўшти билан ошиқли илик ҳам олиб келинган. Тановул жараёнида күёв иликни бир тишлаб, жўраларига узатган ва ҳаммаси бир-бир тишлаб, еб тугатган. Бунинг замирида күёв жўралари ҳам шундай кунларга етишсин, деган яхши ният бўлган. Водий қипчоқларида ҳам тўққиз товоқ маросимида күёвга атаб, қизнинг онаси томонидан пиширилган таом «она товоқ» киритилган. Бунда асосан қўй тўшии бўлган. Ўз навбатида, күёв мазкур таомни ўзининг энг қадрли

мехмонига илинган. Кумкўргон тумани Богаро, Хўжамулки ва Қарсоқли қишлоқларида эса куёв олдига қўйининг *калла-почаси* қўйилган. Энди аксинча, жўралар бир-бир тишлаб куёвга узатганлар ва куёв қалла-почанинг ҳаммасини охиригача ейиши шарт бўлган. Бу билан куёв ўзининг қучли ва бақувватлигини исботлаши керак бўлган.

Анъанавий никоҳ тўйларида таомлар маросимий аҳамият касб этибина қолмай қатор афсунгарлик вазифаларини ҳам бажарган. Жумладан, Денов тумани қишлоқларида келин келгандан кейин дастурхонга келинга атаб пиширилган, узум шинниси қўшилган атала (буламиқ) қўйилган ва биринчи бўлиб келин тотиб кўрган. Бу таом «келинимиз кўнгли шу буламиқдай юмшоқ ва мулоим бўлсин», деган ниятда қилинган. Бироқ, бундай маросимлар ўтказилган шакли билан фарқлансада, мақсад ва моҳияти жиҳатидан бир хил мазмун касб этган. Шеробод тумани Оқжар қишлоғида эса, келин олдига *ширгуруч* қўйилган ва «келинимиз юзи ёруғ, сариёғдай мулоим, сутдек оққўнгил, тили шакардек ширина ва гуручдек серҳосил-серфарзанд бўлсин», деб ният қилишган.

Никоҳ тўйида таомлар билан бажариладиган маросимлар турли туман бўлиб, шулардан келин-куёв серфарзанд бўлиши учун амалга оширилган урф-одатлар ҳам талайгина. Масалан, серфарзандликнинг рамзи сифатида товук тухумидан кўпроқ фойдаланган. Тухумни ҳосилдорлик рамзи ва пушт қолдириш белгиси сифатида қўллаш халқимизда қадим-қадим замонлардан маълум. Жумладан, Олтинсой ва Қумкўргон тумани қишлоқларида келин-куёв чимилдиқقا кирганда «ували-жували» бўлишини тилаб, куёвнинг қўйнига ўнта тухум солиб қўйишади. Денов қўнғиротларида эса келин-куёвнинг ҳар иккисига ҳам бир жуфтдан тухум берилади ва улар шу кеча тухумларни истеъмол қилишлари шарт бўлган. Лайлagon қишлоғида кайвони аёл қайнатилган тухумларни олиб кириб, келин этагидан дастурхонга думалатиб туширган. Шунингдек, воҳанинг барча жойларида куёв навкарларига дастурхон безатилганда, албатта куёв учун тухум қўйилган. Албатта, тухум билан боғлиқ ҳаракатларнинг бажарилишида фарқ бўлсада, ҳаммасидан кутилаётган натижа бир хил, яъни серфарзанд бўлишга қаратилган.

Тухум билан боғлиқ магик ҳаракатлар бошқа ниятда ҳам амалга оширилган. Масалан, араб халқларида никоҳ тўйи куни келин-куёвни кутиб олиш учун пешвоз чиқилган пайтда оstonада тухум ёрилган. Бу билан улар келин-куёв баҳтини ёвуз руҳлардан сақламоқчи бўлишган. Дарвоқе, тухумнинг афсунгарлик хусусияти ҳақида сўз юритганда шуни айтиш керакки, дафн-таъзия маросимларида ҳеч қачон тухум пиширилмаган.

Сурхон воҳасининг тожик миллатига мансуб аҳоли яшайдиган Панжоб ва Сайроб қишлоқларида *гунгунадандон* деб аталган маросим

таоми пиширилган. Гунгунадандон – «гунгуга» – янги, садаф, гуруч, «дандон» – тиш, маъноларини англатади. Бунинг учун қайроқи буғдой ювилиб, сувда пиширилган. Таомга гуруч, нўхат, туз ва пиёз, ипор (жипор), роба (равоч, чукри) каби қўкатлар ҳам солинган. Гунгунадандон оши боланинг дастлабки тишлари қўриниш берайдган вақтда тиши осон ёриб чиқиши учун тайёрланган. Юқоридаги буғдой, гуруч, нўхат каби маҳсулотларни фарзанднинг ота ва она томондан яқинлари олиб келишган. Боланинг онаси буғдой ва нўхатни уч марта ният қилиб ювган ва сувини уч хил турдаги мевали дараҳт тагига қўйган. Амма-холалари ҳам ҳеч бўлмаганда пишаётган овқатни бир марта кавлаши керак бўлган ва шу билан қондошлиқ меҳри ифодасини билдирган. Болага атаб пиширилган таомнинг биринчи қошиғини момоси едириган, ҳамда боланинг биринчи тишларини муборакбод этиб, яхши ниятлар тиланган ва тайёрланган таом истеъмол қилинган. Маросим охирида хонадонга яқин ёш болали оиласларга гунгунадандон оши улашилган. Гунгунадандонни пиширишда «буғдой сувда ёрилиб қолди, энди боланинг тиши ҳам милкларни тезда ёриб чиқади», деб тушунилган.

Умуман олганда, Сурхон воҳа аҳолиси ижтимоий ҳаётидан ўрин олган никоҳ ва убилан боғлиқ маросим таомлари ва уларни тановул қилиш хилма-хил бўлиб, асрлар давомида амал қилиб келинадиган удумва урф-одатлари билан чамбарчас боғланиб кетган. Никоҳ анъанавий маросим таомлари воҳа аҳолисининг бир неча минг йиллик тарихи давомидаги ижтимоий-иқтисодий, маънавий қиёфасини, бой маданий меросини, турмуш тарзини, диний эътиқодларини намоён этганлиги билан аҳамиятлидир. Воҳа аҳолиси маросим таомлари ўтказилишига қараб бошқа вилоятлар, давлатлар ва халқлар маросимларига ўхшаб кетсада, бироқ ўзининг локал хусусиятларига эга бўлганини кузатиш мумкин. Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, Сурхон воҳасида маросим таомлари ва уларни истеъмол қилиш жараёнларини ўрганишда маҳаллий аҳолининг турмуш тажрибасидан ўринли фойдаланиб, муқаддас хисобланган таомларни келиб чиқишига сабаб бўлган омилларни ўрганиш, ёшларни аждодлар анъанасига содик тарбиялаш ва комил инсон бўлиб етишишига тарбиявий таъсирини кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Аширов А. Анъанавий никоҳ тўйи маросимларининг генезисига доир баъзи мулоҳазалар// O’zbekiston tarixi. – Тошкент, 2003. – № 2. – Б. 38-45.
2. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – 272 б.
3. Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти. Бойсун тумани Панжоб ва

Сайроб қишлоқлари. 2004 й; Бандиҳон тумани Ғозимулла қишлоғи. 2000 й; Олтинсой тумани, Хўжасоат қишлоғи. 2004 й; Қумқўрғон тумани, Боғаро қишлоғи. 2002 й; Денов тумани, Ҳазарбог қишлоғи. 2000 й; Денов ва Сариосиё туманлари. 2002 й; Шеробод тумани, Оқжар ва Лайлаган қишлоқлари. 2002 й; Термиз тумани, Паттакесар қишлоғи. 2000 й

4. Зунунова Г.Ш. К вопросу о культуре эмпатии узбеков// Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. – Тошкент, 2005. 2-қисм. – Б.31.

5. Зунунова Г. К вопросу о ритуальной обрядности узбеков // O'zbekiston tarixi. – Тошкент, 2002. – №1. – Б.72-78.

6. Зунунова Г.Ш. Материальная культура узбеков Ташкента: трансформация традиций (XX – XXI в.). – Ташкент, 2013. – 320 с.

7. Кисляков Н.А. Брачные обряды и церемонии // Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. – Л.: Наука, 1969. – 240 с.

8. Листова Н.М. Пища в обрядах и обычаях // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. – М., 1983. – С.161.

9. Лобачева Н.П. Свадебный обряд хорезмских узбеков // Краткие сообщения института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР. 1960. Вып. 34. – С. 39-48.

10. Оразов А., Чарыев Д. Некоторые верования и обряды туркмен, связанные с юртой // Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 2000. – С.160.

11. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М., 1969. – 336 с.

12. Снесарев Г.П. К вопросу о происхождении празднества суннатой в его среднеазиатском варианте // Занятия и быт народов Средней Азии. – Л.: Наука, 1971. Т. 3. – С.256-272.

13. Толипов Ф. Нурута воҳасида фарзанд туғилиши ва тарбияси билан боғлиқ маросимлар // O'zbekiston tarixi. – Тошкент, 2002. – № 2. – Б. 54

14. Тошкент маҳаллалари: анъаналар ва замонавийлик. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2002. – Б. 108.

15. Троицкая А.Л. Некоторые старинные обычай поверья таджиков долины верхнего Зеравшана // Занятия и быт народов Средней Азии. – Л.: Наука, 1971. – С. 228.

ЎЗБЕКЛАРНИНГ АНЬАНАВИЙ ХЎЖАЛИК ФАОЛИЯТИ ХАҚИДА АЙРИМ МАЪЛУМОТЛАР

Б.А.ОДИЛОВ

*ТДШУ, “Марказий Осиё ҳалқлари
тариҳи ва манбашинослиги” кафедраси
ўқитувчиси PhD*

Бугунги кунга келиб, Ўзбекистоннинг турли тарихий-этнографик минтақаларида шаклланган хўжалик анъаналари бир қадар ўрганилган¹. Ушбу тадқиқотда Ўзбекистоннинг турли тарихий-этнографик минтақаларида шаклланган хўжалик-маданий типлардан бири, ўзбекларнинг хўжалик фаолиятида қадимги даврлардан устун турган дехқончилик ва унинг хусусиятлари ҳақида илмий материаллар баён этилади.

Ўзбекистон ҳудудини, илмий адабиётларга асосланиб у ёки бу хўжалик-маданий типларга ажратиш мумкин. Хусусан, уларни шартли равишда: 1) суғорма дехқончилик, 2) боғдорчилик, чорвачилик билан биргалиқдаги тоғ ва тоғ олди дехқончилик хўжалиги ва 3) дашт дехқончилиги ва яйлов чорвачилиги зоналарига бўлишимиз мумкин. Бу каби бўлинишни И. Жабборов ҳам ўз ишларида эътироф этиб ўтган².

Биринчи зонада кўпроқ Фарғона водийси, ўрта Зарафшон воҳаси, Тошкент воҳаси ва Хоразм воҳаларининг қадимги дехқончилик ҳудудлари кирган бўлса, *иккинчи зонада* Самарқанд вилояти (Ургут, Нурота), Қашқадарё (Китоб, Шаҳрисабз), Тошкент (Бўстонлиқ, Бекобод, Ангрен, Оҳангарон), Жиззах (Фориш), Сурхондарё (Бойсун, Сариосиё) вилоятларининг тоғ ва тоғолди минтақалари киради. *Учинчи зонага* эса Хоразм, Сурхондарё ва Қашқадарё ҳамда Зарафшон воҳасининг дашт ва ярим дашт минтақалари киради. Аниқ фактларга таянадиган бўлсак³, Ўзбекистоннинг табиий-географик шароитига кўра зоналари қуйидагича: тоғли

¹ Каранг: Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар. Тошкент 2005; Губаева С.С. Население Ферганской долины в конце XIX-начале XX в. Т., 1991; Рассудова Р.Я. Земледельческое хозяйство и местные рүнки. Фергану XIX в Бартольдовский чтения 1976. Год третий. Тезисў докладов и сообщенўй.-М., 1976. С. 69; Кармишева Б.Х. «Кочевая степ» Маверауннахра и ее населения в конце XIX начале XX в. (по этнографическим данным) СЭ,-1980 №1; Типы скотоводства в южных районах Узбекистана и Таджикистана. СЭ,- 1969. №3. С. 44-48.; Батраков В.С. Особенности развития сельского хозяйства Бухарского ханства с половины XVIII до 70-х гг. XIX в. Тр. Ташкентского гос университета. 1962; Отгонное животноводство и пастбищий вопрос в Ферганской долине. Тр. Института экономики АН Уз ССР. в. I. Т., 1947. С. 664.

² Жабборов И. Узбек ҳалқи этнографияси. Т., 1994. 89 бет.

³ Жабборов И.М. Кўрсатилган асар .Б. 93.

ва тоғ олди зонаси (20,5%) сүгорма ерлар зонаси (18,2%) ва қолгани бепоён дашт-яйлов ерлардан иборат бўлган.

Биз тадқиқ этаётган даврий чегарада қадимги сүгорма дехқончилик воҳалари Фарғона водийси, Тошкент, Зарафшон, Хоразм ҳамда Жанубий Ўзбекистон аҳолиси хўжалик фаолияти, унга таъсир ўтказган ички ва ташқи омиллар нималарда намаён бўлди? Қандай ижтимоий-иктисодий сабаблар хўжалик фаолиятининг у ёки бу соҳасини тараққий этишига туртки бўлди?

Юқоридаги масалаларга жавоб беришдан олдин ўтроқ аҳоли билан кўчманчи чорвадор аҳоли ўртасидаги хўжалик алоқалари тарихий тараққиётнинг илк боскичларидан бошланганлигига эътибор қаратишимииз лозим. Этнолог олим У.С.Абдуллаев тўғри таъкидлаганидек, чорвадор хўжалик билан дехқон ва ҳунарманд хўжалиги ўзаро боғланмасдан алоҳида-алоҳида тарзда мавжуд бўлмасди... Бир сўз билан айтганда, ўтроқ дехқон, ҳунарманд аҳоли ва кўчманчи чорвадор қабилалар ўртасида маҳсулот айрибошлиш қадимданоқ яҳши йўлга кўйилган, савдо муносабатлари ривожланиб борган¹.

Бу каби икки хил хўжалик типининг ўзаро муносабати, биринчидан этник мулоқотларни юзага келтириб, интеграция, консолидация ва ассимиляция, жараёнларини, тезлаштиради, иккинчидан эса, ўтроқ, яrim кўчманчи ва кўчманчи аҳоли хўжалигининг маълум бир йўналишга ихтисослашувини, майший турмуш ва анъаналарининг баркарорлигини таъминлайди².

Албатта этнограф олима Б. Кармишеванинг юқоридаги фикрлари тифиз этномулоқот ҳудуди ҳисобланган Фарғона водийси учун айнан тўғри келса-да хўжалигида чорвачилик етакчи ўринда бўлган Ўзбекистоннинг жанубий минтақаларига хос жараён деб бўлмайди. Чунки, биз тадқиқ этаётган икки тарихий-этнографик минтақанинг этник таркибида (туркий компонентлар ҳисобига) ўхшаш бўлса-да, аммо уларнинг турмуш тарзи, хўжалик фаолиятида, қайси йирик этнослар қуршовида бўлиш жиҳатларига қараб айрим тафовутларга ҳам эга эдилар. Масалан, Фарғона водийсида илк ўрта асрлардан XX аср бошларигача келган ҳар қандай этнослар, уларнинг турмуш тарзи ва маданияти характеристи қандай бўлишидан қатъий назар тезда маҳаллий маданият, хўжалик анъаналари таъсирида ўзига хослик касб этади. Ўзбекистоннинг жанубий минтақаларида эса гарчи қарлук, турк каби этнографик гурухлар илк ўрта асрларданоқ жойлашиб қолганига қарамай

¹ Абдуллаев У.С. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар. Тошкент 2005, Б.-27.

² Кармышева Б.Х. «Кочевая степь» Маверауннахра и ее населения в конце XIX-начале XX в (по этнографическим данным) // СЭ,-1980. №1. С. 47.

XX асргача чорвачилик анъаналарини сақлаб қолди. Аксинча, Фарғона водийсида қипчоқ, қирғиз, қорақалпоқ каби чорвадор этносларнинг турмуш-тарзида эса ушбу даврда ўтроқлашув жараёнини кузатамиз.

Ушбу таҳлилни батафсил давом эттириш учун Фарғона водийсининг табиий-географик шароити, турли этносларнинг хўжалик фаолияти ҳамда уларнинг ўзаро хўжалик алоқалари хусусида баъзи маълумотларни келтирамиз. Албатта ушбу жараён илмий адабиётларда бевосита ёки билвосита ўрганилганлиги боис батафсил тўхталмасдан, тадқиқот учун баъзи муҳим жиҳатлари борасида фикр юритамиз.

Фарғона водийсининг қулай географик ҳолати нафақат ўлканинг иқтисодий, маданий тараққиётини таъминлаб берди балки, турли этник компонентлар оқимининг бу ерга келиб жойлашиб қолишига ҳам маълум даражада катта роль ўйнади. Бундан ташқари Фарғонанинг табиий изоляцияланганлиги ўлканинг бир қадар осойишта бўлишига ва ҳатто баъзида сиёсий воқеалар таъсиридан ташқарида қолишига ҳам имкон берарди¹.

Жанубий Ўзбекистоннинг ўзига хос табиий-географик хусусиятлари ҳам этник жараёнларга сезиларли таъсир кўрсатди. Унинг мўътадил иқлими, баҳор фаслининг эрта келиши, ёз фаслининг кўп давом этиб, қишининг илиқроқ бўлиши қадимдан ихтисослашган икки хўжалик - маданий муҳит - серсув булок, дарё ва унинг ирмоқлари бўйида суформа дехқончилик ва шунингдек, ярим дашт ва тоғ ёнбағирларида эса чорвачиликни баравар ривожланишига имкон берди. Бу хўжалик турларининг водийдаги кўплаб этник гуруҳлар ўртасида ўзига хос тақсимоти мавжуд бўлганлигини кўришимиз мумкин.

Маълумки, ўрганилаётган Ўзбекистон учун кескин фарқ қилувчи табиий шароитлар (аввало текислик, дашт, тоғ, баланд тоғ зоналари ўртасидаги ўзаро фарқлар), аҳолининг мураккаб этник таркиби ҳамда ранг-баранг хўжалик-маданий анъаналарнинг сакланиб қолганлиги характерлидир.

Суформа дехқончилик ишлаб чиқарувчилардан қаттиқ меҳнат ва кўп маблағ талаб қилган. Йирик ирригация тизими ва уларни вақти вақти билан тозалаш ва таъмирлаш кўп моддий чиқимлар талаб қилибгина қолмай, балки, ташкилий равишда кўп ишчи кучларини ҳам жалб этишни тақозо қиласр эди. Айниса, бу ҳолат Хоразм воҳаси учун ниҳоятда долзарб эди. Аксарият суфориш тизимлари тезда қум ва лойқа билан тўлиб қолар ва уни доимий таъмирлашни талаб қиласр эди. Йирик ирригация канал ва ариқларини марказий ҳокимият, кичикроқ маҳаллий ирригация тармоқларини эса дехқонларнинг ўзи жамоа-ҳашар йўли билан тозалаганлар.

¹ Губаева С.С. Население Ферганской долины в конце XIX-начале XX в. Ташкент, 1991. С-4.

Ўзбекистоннинг тоғ ва тоғ олди суғорма дехқончилиги текисликдаги суғориш тизимидан фарқ қилиб, ирригция тизимининг камлиги билан ажралиб туради. Тоғ суғорма дехқончилиги илмий адабиётларда булоқ, жилға деб аталади.

Ўзбек дехқончилигига дончилик қадимги даврлардан муҳим ўрин тутган. XX аср бошларида маҳаллий дехқонлар асосан ўз далаларида буғдой, арпа, шоли, мош, нўхот, жўхори, макка, ловия каби донли экинларни экканлар. 1915 йилда Туркистон ўлкасида 2,7 миллион дечсятини ердан 1,4 десятина ерга буғдой экилган. Биринчи ўринда ўлкада Сирдарё, иккинчи ўринда Самарқанд, учинчи ўринда Фарғона области турган. Бухоро амирлиги ва Хива хонлигига ерларнинг 3/2 қисмига буғдой экилган. Бошқа минтақаларга қараганда донли экинлар асосан суғорма ерларда экилган. Лалми буғдой Сирдарё области ва қисман Самарқанд областининг тоғли ва тоғолди ҳудудларида экилган. Буғдойнинг маҳаллий шароитга мослашган уч нави экилган. Буғдой нафақат индивидуал истеъмол учун балки товар характерида ҳам бўлган. Сирдарё ва Самарқанд областларнинг яримўтрок аҳоли кўпроқ яшайдиган ҳудудларида арпа кўпроқ экилган.

Ўзбек халқининг қадимий аждодлари узоқ даврлардан бошлаб табиий шароитга мос ҳолда ўзига хос хўжалик-маданий анъаналарга эга бўлганлар¹. Маълумки, турли халқларнинг турмуш тарзи ва маданияти характери, миллий ҳис-туйғулари ҳам маҳаллий тупроқ ва сув ресурсларига, табиий ўсимликлар, бошқа ер усти ҳамда еrostи бойликларига қараб шаклланади. Албатта, хўжалик-маданий типларнинг йўналишлари ўз навбатида теварак-атрофдаги табиий муҳит билангина эмас, балки муайян этносларнинг ижтимоий-иктисодий ривожи даражаси билан ҳам белгиланади. Бу ҳолат эса маҳаллий этносларнинг шаклланиш жараёнига ҳам ўз таъсирини ўтказиб келган. Чунки табиий шароит ва ундан келиб чиқсан хўжалик фаолияти таъсири белгиларини этник маданиятнинг барча соҳаларида сезиш мумкин.

¹ Хўжалик-маданий типлар ҳақида қаранг: Андрианов Б.В. Хозяйственно-культурные типы Средней Азии и Казахстана Народы Средней Азии и Казахстана, ТТ. I-II.: М; 1963, Левин М.Г. Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области СЭ. 1985 № 4. С.3-17.

**ЎЗБЕК ХАЛҚИННИГ АНЬАНАВИЙ ДЕХҚОНЧИЛИК
ХЎЖАЛИГИ МАДАНИЯТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИГА
ДОИР БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР**
(Сурхон воҳаси мисолида)

Сирожиддин ЭШҚУРБОНОВ
Термиз давлат университети таянч докторанти

Дехқончилик қишлоқ хўжалигининг энг қадимий тармоқларидан бири бўлиб, у ҳали хусусий мулкчилик бўлмаган бир пайтда пайдо бўлган ва шаклланган. Дехқончилик маданияти ҳалқларниң хўжалик, жамоавий турмушида муҳим ўрин эгаллаган. Бир неча минг йиллар мобайнида тўплаган тажриба ва нозик фенологик кузатишлар асосида, ўзбекларда ҳам дехқончилик билан боғлиқ ўзига хос агромаданият шаклланди. Мазкур маданият асосида дехқонларниң табиий ресурслар, хусусан, ер ва сувдан унумли фойдаланиш, сермаشاққат меҳнат эвазига ҳосил етиштириш борасидаги этномиллий анъаналар ва технологиялар ривожланди.

Марказий Осиё, хусусан Ўзбекистоннинг қулай табиати, серҳосил тупроқ, сув, иқлим шароитларининг мавжудлиги инсонларининг узоқ даврлардан бошлаб дехқончилик билан шуғулланишларига имконият яратди. Минтақада неолит давридан ибтидоий дехқончилик бошланган. Аммо, илк суформа дехқончилик археолог олимларниң аниқлашича милоддан аввалги II минг йиллик бошида қадимги Бақтрияда, яъни Ўзбекистоннинг жанубий худуди ҳисобланмиш Сурхон воҳасида шаклланган[1: 4-5]. Сурхон-Шеробод водийси худудидаги Миршоди, Сангардак, Тўпаланг, Шеробод дарёлари ҳавзаларида илк темир давридан бошлаб дехқончилик ривожланган[2: 29].

Ўрта асрлар даврида ҳам Сурхон воҳаси (Тоҳаристон) аҳолиси Марказий Осиёнинг бир қатор худуд (Фарғона, Устуршона, Шош, Сўғд, Кеш, Насаф, Хоразм каби)ларидағи ҳалқлар қатори қадимдан тургун яшаб, дехқончилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ билан шуғулланиб келган[3:189]. Кейинги даврларда ҳам воҳада суформа ва лалми дехқончилик, шунингдек, боғдорчилик ва чорвачилик етакчи ўрин эгаллаган. XIX асрнинг охири-XX асрнинг бошларида ҳам Сурхон-Шеробод водийсида суғориш тизими ўзига хос тарзда бўлиб, асосий сув манбалари Сурхондарё, Тўпалангдарё, Ипоқдарё, Сангардақдарё, Дашибободдарё ва Шерободдраёдан иборат бўлган.

Бухоро амирлиги даврда ҳам воҳа йирик дарёлардан эмас, балки унинг тог ён бағридан чиқсан кичик ирмоқлари бўйида дехқончилик хўжалигини юритганлар. Сурхондарё Шерободдарёга нисбатан кўп ирмоқларга эга ва серсув бўлган. Сурхондарё тог, тоғолди ва дашт зоналари орқали оқиб ўтиб, Амударёга қуйилади. Шундан келиб чиқиб дарёнинг ўрта ва куйи

ҳавзаларида ҳам суғорма дәхқончилик микровоҳалари шаклланганлигини кўрамиз. Шунингдек, тоғ ва тоғолди минтақаларида дарёнинг Тўпаланг, Обизаранг, Хўжаипок, Сангардак, Қоратоғ, Дашибод, Шарғун каби ирмоқлари бўйида ҳам дәхқончилик ривожланган. Баланд тоғ тизмалари совуқ ҳаво оқимини тўсиб дәхқончилик ва чорвачиликнинг баравар нисбатда ривожланишига шароит яратиб берди.

Воҳа аҳли суғорма дәхқончилик билан шуғулланишган. Буғдой асосан кузда экилиб, май-июн ойларида йиғишириб олинган. Ҳосил йиғишириб олингандан сўнг жўхори экилган. Жўхори экилган майдонлардан юқори ҳосил олинган.

Бундан ташқари кунжут, ғўза, зифир, тариқ экилган. Паҳтадан яхши даромад кўришган [4:69-71]. Воҳа дәхқончилигининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири, улар бир жойдан иккинчи жойга кўчиб кенг далалардан ариқлар ўтказиб, унча қатта бўлмаган ерларни экин экиб, суғорадилар. Бу ерларда 2-3 йил дәхқончилик қилиб, яна янги ерларга кўчиб ўтадилар. Бунга асосий сабаб, унумдор ерларнинг кўплиги ва сувнинг камлигидир. Шерободдарё қирғоқларида яшовчи баъзи бир қишлоқларга бир йилда бир маротаба ҳам сув бормаслиги манбаларда қайд этилган [5: 8]. Бундан ташқари дарё сувини жиловлашнинг қийинчилиги ҳам экин экиладиган майдонларни тўлиқ ўзлаштириш имконини бермаган.

Воҳадаги энг йирик, энг узун дарё Сурхондарё Амударёнинг асосий тармоқларидан бири бўлиб, ундан Ҳисор, Денов, Бойсун, Шеробод беклигининг бир қисм ерларини суғориша фойдаланилди. Унинг узунлиги 196 км, ўзанининг кенглиги 80 метрдан 600 метргача, чуқурлиги 0, 5-1, 5 метр атрофида, ўртacha тезлиги 3 м/сек. ташкил этади. Сурхондарё оқим ҳолатига кўра юқори (тоғлик) ва пастки (текислик) қисмларига бўлинади. Биринчи қисмига хос хусусият дарё қирғоғи қисмининг баландлиги, ўзанининг тош билан тўлиб-тошгани, водийсинг торлигидир, иккинчи қисмида дарёнинг ёнбагирлари унча қиямас, балки дарё келтирган юмшоқ тоғ жинслари билан қопланган. Сурхондарёнинг сув режими дәхқончилик учун ноқулай. Оқимнинг 65, 6 фоизи май – июнда, атиги 12, 4 фоизигина июль-сентябрда оқиб ўтиши шундан далолат беради. Бундан ташқари Сурхондарёдан олинган сувда қумнинг кўплиги ҳар йили ариқларни тозалашни талаб этади. Шундай бўлса-да, дәхқончиликда дарё сувидан унумли фойдаланилган. Дарёнинг ўнг томонидан 5та ариқ, чап томонидан 14та ариқ сув олган. Тўполанг Сурхондарёнинг энг серсув ирмоғи, узунлиги 111, 8 км. Бу дарёда ҳам максимал оқим сарфи май ойида кечади, сўнгра секин-аста сув сарфи пасаяди. Дарёдаги сув режими дәхқончилик учун ноқулай. Шундай бўлишига қарамасдан 7 ариқ сув олиб олиб, дәхқончиликда фойдаланилган [6: 23].

Г.Бонвалот Тўполанг дарёсига шундай таъриф беради: ”Тўполанг-сершовқин номи билан аталувчи кутилмагандага тўлиб тошишни хоҳлайдиган ва бебош, текислик ичида шошиб окувчи дарё” [7: 209]. Сурхондарёнинг муҳим ирмоқларидан Сангардак дарёсининг узунлиги 98 км бўлиб ундан 13 та ариқ, . Хўжаипок дарёси Кўштанг ва Чўл боир тоғлари қорларидан тўйинади, 87, 9 км узунликда бўлиб, ундан 10 та ариқ сув олган. Воҳанинг жанубий ва жануби-ғарбий қисми дехқончилигида Шерободдарё сувидан фойдаланилади. Дарёнинг узунлиги 171, 1 км. бўлиб, у Бойсун тогининг Чак-чак чўққисидан бошланади. Дарё ўз оқими йўналиши бўйлаб ўнг томонидан 11та, чап томондан 13 та ариқса сув беради. Дарёнинг энг қуи сув сарфи баҳорнинг охирига тўғри келади. Июль-август ойларида суви камайиб қолади. Бу эса суғоришда жиддий қийинчилекларни туғдиради.

Воҳага ҳаёт бахш этган қадимги ариқ – Тўполангдарё қирғоғида жойлашган Сарижўй ариғи сувини Сангардақдарёдан олиб, дарё устидан осма қувур орқали Сурхоннинг баланд ўнг қирғоғидан тоғ ва дарё орасидаги тор чўл орқали Санжирилонсой, Элбаёнсой, Оққапчиғайсой ва Бандихон сойларидан дарани кесиб ўтган. Осма қувурнинг баландлиги 6 саржин, узунлиги юқорига қараб 53 саржин эди, дарага тик тушган девордан иборат қурилма сақланиб қолган. Деворда сув кетиши учун узунлиги 8 газ келадиган дарча қўйилиб, ёйсимон арка билан беркитилган [5: 14]. Бундай гидротехник иншоотлардан яна бири Шерободнинг шарқий ҳудудларини суғоришда ишлатиб келинган Раватак ариғидир. У ёғочдан ясалган тарнов орқали дарёдан 2-3 саржен баландликда олиб ўтилган [8: 28-29]. Мазкур ариқ орқали Гиламбоб ва ундан сўнг кўчманчи овуллар аҳолиси экин-тикин ишларини тўхтовсиз равишида олиб борганлар. Айниқса бу ерда етиштирилган қовун бутун амирликда машхур бўлиб, ҳаттоқи Бухоро шаҳрига ҳам олиб борилган[9]. Машхур сув иншоатларидан бири Термизни воҳанинг жанубий районлари Чагониён ва Ҳисор билан боғловчи йўл устида Абдуллахон II даврида қурилганва халқ орасида Ғишт кўприк, Тош кўприк ва Македон кўпрги номи билан аталувчи иншоатдир. Бу иншоат нафақат кўприк балким устидансув ўтадиган акведук ҳамдир.

Дарё сув йўлини тўсишда сепоялардан фойдаланилган. Сепоя ниҳоятда оддий ирригация қурилиши бўлса-да. дарё сув оқимини тартибга солишида муҳим аҳамият касб этган. Сурхон воҳасида ҳам сепоялардан суғориш тизимида фойдаланилган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Сурхон жаҳон цивилизацияси тарихида илк дехқончилек маданиятига асос солинган ҳудудлардан бири бўлиб, табиий шароити ва иқлимининг хусусиятларидан келиб чиқиб, ҳудуд дехқончилиги асрлар давомида ўзига хос тарзда ривожланган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Асқаров А.А. Абдуллаев Б.Н. Джаркутан. –Ташкент: Фан, 1983.
2. Аннаев Т., Шайдуллаев Ш. Сурхондарё тарихидан лавҳалар (Қадимги даврлардан XIX асрға қадар).-Т., 1997.
3. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. –Тошкент: Шарқ, 2001.
4. Грылев М.В. Некоторая географико-статистическая данная относящихся к участку Амудары между Чарджуем и Паттакесаром// Туркестанский сборник, Т. 474 с.
5. Ананьев А. Г. Шеробод воҳаси ерларини Сурхон суви ёрдамида суғориш лойиҳаси. – Тошкент: Шарқ, 2002. – 32 б.
6. Рӯзиев А. Н. ва бошқ. Сурхондарё сув омборлари ва агросаноат мажмуини ривожлантириш. – Тошкент: Жайхун, 1997. – 114 б.
7. BonvalotG. Through the heart of Asia.Over the Pomir to India, Vol. II.– London, 1889.
8. Мазов С. И. Восточная Бухара, Бадахшан и Северный Афганистан // Туркестанский сборник. Т. 404. – С. 5-26.
9. Долина Сурхана // ТВ – 1879, 11 сентябрь. № 36.

“УСТА ФОТИҲА (ПОТИЯ)” МАРОСИМИ ВА УНДА ХУНАРМАНД ПИРЛАР РУҲИГА БЎЛГАН ЭЪТИҚОД ВА ИНОНЧЛАР ТАЛҚИНИ

Иҳтиёр САЛАЕВ

Урганч Давлат Университети

I-босқич таянч докторанти

*Хунарманду косиблар қўпdir,
бироқ моҳири қобилиятилари озdir.
Махмуд Замаҳшарий*

Ҳар бир инсон қайси соҳада меҳнат қилишидан қатъий назар устоз ва мураббийларга доимо эҳтиёж сезади. Устоз шогирдларига билим бериши ва хунар ўргатиш билан бир қаторда баркамоллик сари етаклайди ҳамда шогирдининг келажаги учун тамал тошини қўйишида муҳим роль ўйнайди. Ота учун фарзанд унинг зурриёти, ҳаётининг давомчиси бўлса, устоз учун эса у улуғ ишларнинг давомчиси ҳисобланади. Имом Термизий ривоят қилган шарафли ҳадисда Расуллурроҳ (с.а.в) марҳамат қиласидар: “**Инсонларга яхшиликни ўргатувчи кишиига Аллоҳ таоло, Унинг фаришталари, осмон ва ер ахли, ҳаттоки, кавакдаги чумоли, денгиздаги балиқларгача – ҳаммаси**

саловат айтади”¹. Кўриниб турибдики, тўғри йўлдаги тарбиячи яъни устознинг мартабаси шу қадар баланд ҳисобланади.

Ўзбек халқининг маданий меросида халқ ижод қилган ва катта ижтимоий аҳамиятга эга турли байрамлар, оммавий ўйинлар ва мавсумий маросимлар орасида хунар-касб билан боғлиқ маросимлар алоҳида ўринни эгаллайди. Буларнинг ичида ижтимоий аҳамиятга эга бўлган муҳим анъанавий тартиблардан бири устозларнинг шогирдларга фотиҳа² бериш маросими диққатга сазоворларидан бири ҳисобланади. Маросимлар қадим ўтмишда пайдо бўлиб, минглаб йиллар давомида сақланиб келган ва табиийки, муентазам равишда ривожланиб борган. Ислом дини қабул қилиниши билан кўпгина оиласий азалий урф-одатлар бу дин мўҳияти талаблари асосида трансформациялашиб, аждодларимизнинг ҳаётига исломий диний урф-одатлар сифатида сингиб борган.

Ўрта асрларда уста-хунармандлар расмий меъёрий хужжат – рисола з лар асосида тарбияланган. Рисола – уста хунармандлар ва уларнинг шогирдлари фойдаланишлари учун мўлжалланган, унча катта хажмда бўлмаган (15-20 варақли) меъёрий йўриқномалар бўлиб, у хунармандларнинг касбий шаклланиши, маънавияти ва меҳнат фаолияти мазмунини белгилаб берган.

Рисолаларда маълум бир хунар тарихи, унинг пири ва маросимлари, шу хунарни эгалламоқчи бўлган шогирдга қўйиладиган талаблар, устоз-шогирд муносабатлари ҳақида ҳам муҳим маълумотлар бор. Бундан ташқари, рисолалар яна инсонда ўзини касбга муносиб тутиш маданиятини, уста-шогирд ўртасидаги ҳурмат, касбга садоқат, тўғрисўзлик, ҳалоллик каби фазилатларни таркиб топишида ҳам алоҳида ўрин тутади. Ҳар бир хунарнинг алоҳида рисоласи мавжуд бўлиб, улар орқали бу хунарларнинг тарихи, пиру-муршиidlари, машҳур усталари ҳақида ҳам маълумотга эга бўлган. Ҳар бир уста ўз шогирдидан ушбу рисолаларга амал қилишни ва унда таъкидланган ҳаром ва гуноҳ ишларни қилмаслик, одамлар билан хушмуомала бўлиш, ҳар бир ишни чин дилдан бажаришни талаб қилган. Бу эса рисолаларда таъкидланганидек, уста-шогирд мактабида таълим ва тарбиянинг ҳамоҳанглигини исботлайди⁴.

Рисолаларнинг биринчи тадқиқотчиларидан бири М.Ф.Гавриловнинг (1912 йил) таъкидлашича, уларнинг барчаси бир хил қолипда

¹ Тоҳир Малик. Одамийлик мулки. – Тошкент: Шарқ, 2015, - Б 22.

² Фотиҳа – арабчадан олинган бўлиб, “очмоқ”, “бошламоқ” деган маъноларини англатади. (Мардонова Г. Нур тўла уй. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. - Б 29.)

³ Рисола – арабчадан олинган бўлиб, “хат”, “хабар” деган маъноларни билдириб, муайян касб-хунар ва унинг тартиб қоидаларига оид китобча ва устав. (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Р ҳарфи. – Тошкент: - Б 205.)

⁴ Такие рамесленников. // Туркестанские ведомости. 1910. № 62. – С 570.

тузилгандир: “Ҳар бир рисола Оллоҳга, унинг Пайғамбариға ва барча саҳобалариға ҳамду-сано айтиш билан бошланади, сўнгра имом ҳақ-Жафар номидан ушбу хунарнинг илоҳий вужудга келиши ҳақидаги ривоятлар баён қилинади (рисолаларда таъкидланишича, айнан Жафар барча рисолаларни тузувчисидир), сўнгра хунармандларга, улар ўз ишларини бажараётган пайтларида қандай ҳикматлари сўзларни, Қуръон оятлари ёки бошқаларни гапиришлари зарурлиги тўғрисида ўгитлар келтирилади, ва ниҳоят, хунармандлар томонидан рисола қоидаларини бажарганлиги учун қандай мукофотлар ваъда қилиниши ва бу кўрсатмаларни бузганлиги ёки бажармаганлиги учун қандай жазо ваъда қилиниши келтирилади¹”.

Ҳатто хунарманд томонидан рисола кўрсатмаларига амал қилинмаса, уста ёки шогирд рисолани оёқ ости қилса, қиёмат куни юзи қаро бўлиб, охирати вайрон бўлиши, Худонинг ғазабига учраш мумкинлиги ҳакида таҳдидларни учратиш мумкин. Рисоласи йўқ хунармандлар пайғамбарлар, авлиёлар ва фаришталар ҳамда хунар усталари, пирлари ғазабига дучор бўлиши таъкидланган.

Шогирдликка беришда қуйидаги урф-одат бўлган. Болани уста олдига олиб бориш ўзига яраша тантана бўлган. Ота-она қариндош уруғлар “бўй” деган бўғирсоқ ва холвайтар олиб, устанинг ҳузурига келганлар ва “Боланинг гўшти сизники, суяги бизники!” қабилидаги гаплар билан болани унинг ихтиёрига топширганлар. Келтирилган пишириқлар ўша пайтдаёқ тановул қилинган. Уста болага хунар ўргатишдан ташқари, бутун ўқиш давомида ўзи озиқ-овқат билан таъминлаб турган. Касб, текинга ўргатилган².

Йигит касбини ўрганиб, ўзи мустақил равишда маҳсулот тайёрлаш даражасига етганда ота-онаси (етим бўлса устанинг ўзи) фотиха зиёфатини ўтказиши шарт бўлган. Фотиха бериш маросимиға катта усталар, қалантар топшириғи билан пайкал орқали таклиф қилинади. Зиёфатга касб (улпагар³) раҳбарлари билан домла ҳам чақирилади. Қалантар янги сарполар кийинган шогирдни даврага чақириб, устасига ва шогирдига шундай мурожаат қиласи: “Уста, сиз шогирдингизни боқдингиз, кийинтирдингиз, нон, туз ва пул бердингиз, шунга розимисиз? - Розиман!” - деб жавоб! беради уста. Кейин шогирддан сўрайди: “Устага хизмат қилдинг, хизматингга розимисан? - Розиман!” Шундан кейин уста-шогирд ўртасида сухбат бўлиб ўтади. Шогирд устасига қараб: Кўп хизматингизни қилдим, кўп тузингизни едим, уста рози бўлинг!”

¹ Харитонович Д.Э. Жизнь города и деятельность горожан. – Москва: Наука. 1999, – С 118-124.

² Булатов С, Мухторов А. Ганчкорлик санъати. – Тошкент: Мусиқа, 2006, - Б 11.

³ Улпагар – ўхшаш ҳамда бир-хил касбга мансуб бўлган усталар.

Уста унга жавобан: “Урдик, сўқдик, койидик, сен ҳам рози бўл!”, дейди. Баъзан айрим усталар саволлар бераб, имтиҳонга ўхшаш савол-жавоблар ҳам бўлган. Маросим якунида шогирдга усталикка фотиҳа берилади, шогирд ўз устасига, қалантарга, имконияти бўлса хурматли катта усталарга ҳам сарпо кийгизади. Айрим касбларда уста шогирдига баъзи иш қуролларини ҳадя қиласиди¹. Бу маросим барча касбларда деярли бир хил ўтган.

Ўрганишлармиз давомида Хоразм воҳасидаги бир нечта ҳунарманд усталар билан мавзу юзасидан сухбатлашдик. Воҳанинг этнографик маросимларида ҳам ҳунарманд усталарнинг ўз устозидан фотиҳа олиши муҳим аҳамиятга эга бўлган удумлардан бири саналган. Бирор бир ҳунарнинг сир асрорлари ва қоидаларини ўрганишни ҳохлаган ёшлар тажрибали ҳунарманд усталарнинг ёнида узоқ йиллар давомида шогирд сифатида юрган ҳолда касб сирларини ўргангандар. Шу билан бир қаторда ҳунарманд усталар ҳам ўз касбининг сирларини қўл остидаги шогирдларига имкон қадар мукаммал ўргатиш ҳаракатида бўлганлар. Бундан асосий мақсад усталар томонидан яратилган бунёдкорлик ишларининг келгуси авлодларга етиб бориши ҳамда ушбу ҳунармандчилик мактабининг янада кенгайиши (кўпроқ шогирдлар етишиб чиқиши) ва ривожланиши қўзда тутилган.

Хива хонлигидаги йирик ҳашаматли биноларни қурилишида ва уларни безашда иштирок этган Хоразм наққошлиқ мактабининг йирик вакилларидан бири Абдулла Болтаев ўз кундаликларида уста ҳунармандлар ва уларнинг ишлари ҳақида қўйидагиларни ёзиб қолдирган: “Бу иморатларни (Хива шаҳридаги тарихий иморатлар кўзда тутилмоқда) қурган ажойиб ҳунарманд усталар шул вақтда архитектура ишларига жуда кўнгил бериб ўйлаган-ки, мен шул бинода ишлаб қолдирған қўл меҳнат – ҳунарларим ўзим бирлан бирга кетмаслиги учун келгусидаги уста ва ҳунармандларға ҳам қонуний кўргазмалар бўлиб қолсин деганини ўйлаб кўпгина иморатларда ўлмай қоладурган ҳунар ишларини ишлаб ёдгорлиқ қолдирғанлар. Шуниси қизиқ-ки, бу усталар шуул даврда бинокорлик мактаблари кўрмаганлардур. Фақат бирор солиниб (курилиб) юрган иморатлардагина устани ёнида хизмат қилиб, устани ишлаб турган ишига қизиқиб, тажрибада шул усталардан ўрганиб, ёдгорлиқ бўлиб қолган бинокорлик ҳунарманд ишлари Хива шаҳримизда ҳозирғача сақланиб келмоқда”².

Хивалик ахборотчи узоқ йиллардан бери устачилик (ганчкорлик) билан шуғулланиб келаётган уста Салаев Норбек ҳам “Уста фотиҳа (потия)” маросими ҳақида қўйидагиларни таъкидлаб ўтди:

¹ Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. – Тошкент: Ўқитувчи. 1994, – Б 205-206.

² Болтаев А. Хива архитектура қоидалари. – Тошкент: Хоразм. 2013, – Б 5.

Шогирд устозидан фотиҳасини олиш учун 5-6 ҳатто 10 йиллаб, устозини ёнида юриб, кор (хунар) сирларини ўрганганд. Шогирд уста бўлиб етиша бошлаганини сезган уста вақти соати билан шогирдни алоҳида уста қилиб чиқариш бўйича таклифларини айтган. “Уста фотиҳа (потия)” маросимида 7 хил уста чақирилади. Ҳар бир устанинг пирлари бўлган. Етти хил устанинг бир жойга йиғилишида “7 пир бир жойга йиғилиди” деган ишонч бор.

Маросим бошида уста томонидан фотиҳа оладиган шогирднинг белига белбоғ боғланади. Белбоғ боғланганидан кейин шогирднинг икки қўлтиғига иккита нон берилади. Шогирд фотиҳа олиш жараёнида шу иккита нонни (бу нон шогирднинг ризқи маъносини билдирган) қўлтиғидан туширмасдан ҳамма усталар билан тиз чўкиб, қўш қўллаб саломлашиб, “розилик фотиҳа”сини олиб чиқади. Даставвал асосий уста фотиҳа беради. Қолган 6 нафар усталар уларнинг коридан фойдаланиши учун рухсат беради. Шу нарсани яхшилаб англаб олиш зарур. Бунинг сабаби, келажакда шогирд ўзи ўрганганд соҳадан ташқари қолган усталарнинг кор (хунар)ларидан фойдаланиб, фаолият юритиши мумкин. Шунинг учун ҳам қолган усталар (бизни кор (хунар)имизга тааъллуқли ишларни ҳам қилишига розимиз деган маънода) “розилик фотиҳа” сини бериб, омад тилашади. Ҳамма усталардан фотиҳа олиб бўлган шогирд устозларига қўнглидан чиққан совғаси (кўп ҳолларда костюм-шим ёки куйлак аталган)ни беради. Кейин шогирднинг отаси фотиҳа беради. Шу кундан бошлаб шогирд фотиҳа олган уста ҳисобланади. Асосий уста томонидан шогирдга албатта иш қуролларидан бири берилган. Бунинг маъноси шуки, “келажакда шогирд ушбу иш қуроли билан оиласини рўзгорини тебратсин” деган маъно ётади. Шогирд ҳам ушбу иш қуролини “устозим томонидан берилган табаррук иш қуроли” деб муқаддас билиб ишлатган.¹.

“Уста фотиҳа (потия)” маросимида иштирок этувчи 7 хил уста ҳақида Қўшкўпирлик ахборотчи, кўп йиллик тажрибали уста қурувчи Нурметов Хусанбой қўйидагиларни таъкидлади:

Ўтган улуғларимиз, ота-боболаримиз устознинг ҳаққини яхши билганлар ва уларнинг қадри баланд эканини теран англағанлар. Халқимизда “Устоз кўрибсан – сенга пир йўлиқибди” деган нақл бекорга айтилмаган. Диний тушунчаларга кўра, пирга йўлиққан одам кўнглида нимаики мурод мақсади бўлса, шунга етишар эмиш. “Уста фотиҳа (потия)” маросимида қиёсий (мажозий) маънода шогирдга усталар тимсолида “пирлар” томонидан фотиҳа берилади деган инонч бўлган. Шу ўринда “Бу етти уста қайси касб эгалари бўлишган?”, “Нима учун айнан улар танлаб олинган?”, “Уста фотиҳа (потия)” маросимининг пир

¹ Дала ёзувлари. Хивалик ганчкор уста Н.Салаев маълумотлари (аудиоёзувлари).

(пайғамбар)лар билан боғланишининг сабаблари нимада?” каби бир қатор саволлар туғилади. Уй-жой қуриш ва таъмирлаш билан шуғулланадиган усталарнинг “Уста фотиҳа (потия)” маросимида қуйидаги усталар иштирок этишган:

1. Сартарош уста;
2. Бобо дехқон (Одам алайҳиссалом);
3. Дурадгор уста (Нұх алайҳиссалом);
4. Лой ва ғишт устаси (Иброҳим алайҳиссалом);
5. Темирчи уста (Довуд алайҳиссалом);
6. Мулла (Имоми Аъзам);
7. Шогирдга ҳунар ўрганган устози¹;

Сартарош уста. Ахборотчи Х.Нурметовнинг таъкидлашича, ушбу касб эгаларининг маросимдаги иштирок этиш сабаблари қуйидагича изоҳланди. Сартарош устанинг ушбу маросимда иштироки албатта лозим бўлган. Қадимдан сақланиб келаётган маросимларимиздан бири бўлган “суннат тўйи” “яъни ўғил болани “қўлини ҳалоллаш” (поклаш)” маросимиидир. Ушбу маросимда тўй бола уста-сартарош томонидан суннат қилинган. Суннат тўйини ўтказищдан мақсад “исломнинг суннатини бажариш” бўлиб, воҳада ҳам мазкур амал қадимий асосга эга.

Бу одат ислом дини пайдо бўлмасидан олдиноқ Ахура Мазда – Авесто даврида Эрон ва Туронда, сўнгроқ яхудийлик “иудаизм” ақоидларида ҳам мавжуд эди. Қадимги яхудийлар ўз худолари кўрсатмасига кўра, ўғил бола туғилган кундан то 12 кунгача албатта унинг жинсий аъзосини чилпиш одатини амалга оширишган. Ўрта Осиё минтақасида исломдан олдин ҳам бу одат мавжуд бўлиб, ислом дини кириб келиши билан янада қатъйроқ қонунлаштирилди. Бу одат мусулмонликнинг бош омилларидан бирига айланди². Шунингдек, инсонларнинг тоза ва озода бўлиб юриши (соҳ ва соқолларни қисқартириб қўйиш)да сартарошнинг ўрни жуда муҳим деб ҳисобланганлиги учун сартарошга “тозалик ва озодалик” тимсолида ҳурматга сазовор инсон сифатида муносабатда бўлишганз. Юқоридаги сабаблар туфайли сартарош албатта маросимда иштирок этиши лозим деб қаралган.

Бобо дехқон (Одам алайҳиссалом). Инсонлар орасига қанча пайғамбар ва расуллар юборилган бўлса, барчалари ҳалол ризқ топиш учун қайсиdir касбнинг соҳиби бўлишган. Ривоятлардан маълум бўлишича, Одам (алайҳиссалом) биринчи бўлиб ерга буғдой эккан, уни

¹ Дала ёзувлари. Қўшқўпирлик ахборотчи Х.Нурметов маълумотлари (аудиоёзувлари).

² Саттор М. Ўзбек удумлари. – Тошкент: Чўлпон, 2007. – Б 20.

³ Дала ёзувлари. Қўшқўпирлик ахборотчи Х.Нурметов маълумотлари (аудиоёзувлари).

сугориб парвариш қилган ва ўриб нон пиширган. Идрис (алайҳиссалом) тикувчи ва хаттот, Нуҳ ва Закариё (алайҳиссалом)лар дурадгор, Ҳуд, Солих, Шуъайб (алайҳиссалом)лар тижоратчи, Мусо (алайҳиссалом) чўпон, Довуд (алайҳиссалом) темирчи (совут ясовчи) бўлишган. Сулаймон (алайҳиссалом) эса хурмо дарахти баргларидан сават тўқиган. Пайғамбаримиз Муҳаммад (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) тижоратчи, ёшлиқ вақтларида эса чўпонлик қилганлари ривоятларда келтирилган. Пайғамбарларнинг барчаси ўз касблари ва меҳнатлари билан рўзгор тебратишган¹.

Қадимдан Одам алайҳиссалом касбини тутган дехқонларни “ризқ йўлини очувчилар” деб эзозлашади. Масалан, дехқон ҳосил кўтариб, хирмон қилгунча ундан қушларми, қурт-қумурсқаларми, кемирувчи жонзотларнинг барчаси баҳраманд бўладилар. Шу сабабли ҳам дехқон “ризқу рўз” тимсоли сифатида қадрланган ва ушбу маросимда иштирок этган.

Дурадгор уста (Нуҳ алайҳиссалом). Дурадгорларнинг пири ҳисобланган Нуҳ алайҳиссалом ҳақида муқаддас китобларда жуда кўп маълумотлар келтирилган. Аллоҳ таоло томонидан адашган бандаларига раҳм қилиб, уларга тўғри йўлни қўрсатиш, ўз қавмларининг хатоларини тузатиш ва Аллоҳ таолонинг динига даъват қилиш учун ул зот Ироқнинг жанубида, ҳозирги Куфа шаҳри жойлашган ҳудуд атрофида яшаган ахолига пайғамбар сифатида юборилганлар. У зот қавмларини Аллоҳнинг динига даъват қилишда барча имкониятларни ишга солдилар. Аммо саркаш қавм ўз пайғамбарининг даъватини қабул қилмади, турли нобакорликларда давом этди. Нуҳ алайҳиссалом қавмининг ўта кетган саркашлиги, залолатга маҳкам ёпишиб олгани ҳамда уларга вазъ-насиҳат таъсир қиласлигини англаш етгач, Аллоҳ таолога нидо қилдилар. Аллоҳ таоло Нуҳ алайҳиссаломнинг дуоларини қабул қилди. **“Ва Нуҳга ваҳий қилдикки: «Қавмингдан иймон келтирганлардан бошқа ҳеч ким иймон келтирмас, уларнинг қилаётган ишларидан қайғуга тушмагин. Бизнинг риоятимиз ва ваҳийимиз ила кема ясагин ҳамда зулм қилганлар тўғрисида Менга гап очмагин, албатта, улар ғарқ қилинувчилардир”** (*Худ сураси, 36-37-оятлар*)².

Нуҳ алайҳиссалом Аллоҳ таолонинг амрига биноан ёғочдан улкан кема ясадилар. **Кемага ҳайвонларни ҳар бир туридан бир жуфтдан, оила аъзолари ва иймон келтирганларни оладилар.** Тўфон бошланиб, даҳшатли тус олди ва кофирларнинг барчасини ҳалок қилди. Фақат Аллоҳ Ўзи раҳм қилган бандаларини нажот кемасида кутқариб қолди.

¹ Мирҳамидов О. Ҳалол касб-хунар, қут-барака келтирап. – Тошкент: Мовароуннаҳр. 2018, – Б 18.

² Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва ҳаёт. Анбиёлар қиссаси. – Тошкент: Ҳилол-нашр. 2019, – Б 77.

Шу ўринда дурадгор усталар томонидан шогирдликка олинаётган болани синаб кўришнинг қуидаги усули жуда диққатга сазовордир. Бу усул орқали янги шогирднинг айёрлик ва меҳнатсеварлик каби хислатлари синаб кўрилган. Унга кўра, устоз томонидан ҳовлига икки киши кўтарадиган даражада катталиқдаги бир томони катта ва йўғон, иккинчи томони эса ингичка ва кичкина қилиб тайёрланган ёғоч ташлаб кўйилган. Устоз томонидан иккита шогирд (уларнинг биттаси янги шогирдликка қабул қилинган) чақирилиб, ушбу ёғочни ҳовлининг бир бурчагига олиб ўтиш вазифаси берилган. Агарда янги шогирд кўтариш учун ёғочнинг кичкина ва ингичка тарафга ўтса, у шогирдликка қабул қилинмаган. Унинг бу хатти-харакатларидан юқорида таъкидланган (меҳнатсевар эмаслиги ва айёрлик) хислатлари аниқлаб олинган.

Нух пайғамбар дурадгорларнинг пири бўлганлигини юқорида ҳам таъкидлаб ўтдиқ. Инсон оиласи билан тинч ва хотиржам яшаш мақсадида иморат қуради. Иморатнинг ойнаси, эшиклари, поли ва потолок (шифт)лари шунингдек, ичига жойлаштириладиган турли хил мебеллари ёғочдан ясалади. Нух алайҳиссаломнинг ўзига пир сифатида билган дурадгор усталарнинг қилган ишлари ичida инсон ҳуддики ўзини, жаннати беҳиштда ўтиргандек ҳис қилади. Шунинг учун келажакда инсонлар учун иморат ва уй-жой қураман деган уста албатта дурадгорлар пиридан ҳам фотиҳа олиши лозим¹.

Лой ва ғишт устаси (Иброҳим алайҳиссалом). Каъба ерида Одам сафийуллоҳ Байт ул-Маъмурни бино қилган эди. Нух алайҳиссалом тўфонигача унда ибодат қилиб турилар эди. Тўфон вақтида унга азоб суви тегмасин деб Тангри ёрлиғи билан ҳазрати Жаброил алайҳиссалом Байт ул-Маъмурни тўртинчи қават осмонга кўтариб қўйган. Иброҳим алайҳиссаломга ўша Байт ул-Маъмур ўрнида Каъба биносини қуришга Тангридан ёрлиқ бўлди. Иброҳим ва Исмоил алайҳиссаломлар беш тоғдан — Тур, Сино, Ҳиро, Лубнон, Жудий тоғларидан тош келтириб, тарошлаб Каъба биносини қурдилар. Жаброил алайҳиссалом тош кесди, фаришталар ташидилар, йўндилар. Жаброил алайҳиссалом Иброҳим ва Исмоил алайҳиссаломларнинг кўрсатмаси бўйича бино тошларини ўрнатди. Ҳар бир тошни қўйиш учун энгашаётганларида “Субҳоналлоҳи”, иккинчи мартасида “Вал-ҳамдулиллаҳи”, учинчисида “Ва ла илаҳа иллаллоҳу”, тўрtingисида “Аллоҳу акбар”, деб қўяр эдилар².

Уй-жой қуришни бошланган уста энг аввало Иброҳим ҳалилиллоҳни ёдлаб, кейин уй қурилишини бошлайди. Айниқса, Хоразмда жума куни

¹ Дала ёзувлари. Урганчлик дурадгор уста ахборотчи Т.Нунниёзов маълумотлари (аудиоёзувлари).

² Абдураҳмонов А. Саодатга элтувчи билим (Дин, фалсафа, ҳаёт маънавият ва маърифат сабоқлари). – Тошкент: Мовароуннахр. 2004, –Б 62.

(уллини улли куни) қозиқ қоқиб, яхши ният билан уйни қуришни бошлайдилар. Бу кунда бошланишига сабаб, Иброҳим ҳалилиллоҳ ҳам Байтуллоҳни қуришни жума куни бошлаган дейилади. Шунинг учун ҳам уйни қуриш ишлари (тўй бошлаганда ҳам) жума куни бошлаш ирими бор.

Хоразм воҳаси уй-жой қурилишида минг йиллар оша қўлланилиб келинаётган пахса девордан иморат кўтариш бўйича қуидаги афсоналар юради: “Айтишларича, усталарнинг пири бўлган Иброҳим ҳалилиллоҳ уй қуришни бошлаганларида ҳамма жойини (уйнинг полидан шифтигача) бир кўтарганда, қурмоқчи бўлганлар. Шунда Иброҳим ҳалилиллоҳнинг олдига чалғитиш мақсадида шайтон келиб:

- Иброҳим уйни пахса деворини бўлиб-бўлиб қуравер!” дейди.

- Шунда Иброҳим ҳалилиллоҳ:

- “Бор ишингни қил, чалғитма!” деб шайтонни қувиб юборганлар ва бир бошидан уйни қура бошлаганлар. Деворларни пахсадан қўтарганлар ва тугатиб, қарасалар уй 4 пахса бўлиб чиққан экан. Шунинг учун ҳам уйни 4 пахса қилиб кўтариш урф бўлган дейишади¹.

Темирчи уста (Довуд алайҳиссалом). Ҳазрат Довуд алайҳиссаломга Аллоҳ таоло берган мўъжизаларидан бири темирни қўлларида хамир каби эгиб-букиб, ундан турли нарсалар ясаш қувватига эга эканликлари эди. Асли касби даставвал чўпон, кейин эса темирчи совутсоз бўлган Довуд пайғамбар эса шундай фазилатга эга эканларки, қўллари теккан темир хамирдек юмшоқ ва мулоим бўлиб қолар ҳамда у зот бирон асбоб-анжомсиз уни ўзлари хоҳлаган шаклга киритар эканлар, бу мўъжизанинг гувоҳи бўлган кишилар Довуднинг ҳак пайғамбар эканига иймон келтиришар эканлар. Шу боисдан Довуд алайҳиссалом ҳозиргacha темирчиларнинг пири ҳисобланадилар.

“Биз Довудга (улуғ) фазл – (мартаба) ато этдик “Эй тоғлар ва кушлар, (Довуд) билан бирга тасбех айтинглар!” Ва унинг учун темирни (хамирдек) мулоим қилиб қўйдик. (Ва унга дедик): **“Совутлар ясагин ва (уларни) ясашда аниқ меъёрни билгин!** (Эй Довуд оиласи), **яхши амал қилинглар!** Зоро, **Мен қилаётган амалларингизни кўриб тургувчи дирман”.** (“Сабаъ” сураси, 10-11-оятлар)².

Самарқанд вилоятининг Нуробод туманидаги Оқтоғ ва ҳазрати Довуд тоғлари ўртасидаги дарада муқаддас қадамжолардан бири “Ҳазрати Довуд” зиёратгоҳи жойлашган. Афсона ва ривоятларга кўра, дарадаги ғорда Ҳазрати Довуднинг қўл ва оёқ панжаларининг изи қолган

¹ Дала ёзувлари. Қўшкўпирлик ахборотчи Х.Нурметов маълумотлари (аудиоёзувлари).

² Абдураҳмонов А. Саодатга элтувчи билим (Дин, фалсафа, ҳаёт маънавият ва маърифат сабоқлари). – Тошкент: Мовароуннахр. 2004, – Б 98.

экан. Бу ерга келувчи (асосан темирчилар, техника билан боғлиқ касб эгалари) айрим зиёратчиларнинг эътироф этишларича ғор ичида чин ихлос билан қилинган тоат-ибодатдан сўнг барча яхши ниятлар амалга ошади деб ишонилади.

Мулла (Имоми Аъзам). Исломдаги ақидавий ва мазхабларнинг энг асосий ва машхурлари суннийликдир. Ислом дини кириб келган вақтдан бошлаб мусулмонлар имоми Аъзам (Ханафий) мазхаби кўрсатмаларига мувофиқ ибодатларини қилиб келганлар. Ривоят қилишларича, имоми Аъзамнинг отаси Собитни болалик чоғида бобоси ҳазрати Али розияллоҳу анҳу хузурига олиб келиб, унинг хаққига дуо қилишларини сўрайди. Ҳазрати Али розияллоҳу анҳу Аллоҳ таоло бу боланинг ўзига ва зурриётiga барокот берсин, деб дуо қиласидилар. Ушбу дуони шарофатидан Собитнинг зурриётидан Имоми Аъзам машхурлик насл этди ва бу зотнинг мазхаблари оламга ёйилиб, шогирд ва эргашувчилари сон-саноқсиз бўлди.

Имоми Аъзам ҳазратларининг ўzlари ҳам газламафуруушлик касби билан шуғулланганлар. Ҳазратнинг устоз хурмати ҳақида шундай деганлари ривоят қилинади: “Устозим Ҳаммоднинг хурмати учун унинг уйи томонга оёғимни узатмаганман. Ҳолбуки, унинг уйи билан менинг уйим орасида еттита кўча бор эди. Ҳаммод вафот этгандан сўнг қачон намоз ўқисам ҳар сафар албатта ота-онамга қўшиб, унга ҳам Аллоҳдан мағфират сўраганман. Нафақат у устозим, балки кимдан нимадир ўргангандан бўлсан ёки кимдир менга нимадир ўргатган бўлса, албатта, ўша кишилар учун ҳам доим Аллоҳдан мағфират сўрайман¹”.

Инсон дунёга келганда ва дунёдан ўтганда мусулмончиликка оид кўпгина амаллар мулла билан боғлиқ ҳолда ўтказилган. Хонадонда янги туғилган чақалоқнинг қулоғига биринчи бўлиб, мулла томонидан аъзон ўқилган ва исм қўйилган. Инсон бу дунёдан ўтгандан ҳам мулла томонидан жаноза ўқилган. Шунинг учун ҳам мулла ҳам ушбу маросимда иштирок этиши лозим деб ҳисобланган.

Таълим олувчи бола устози тирик вақтида ҳақига дуо қилиши, устоз вафот этганидан сўнг авлодлари, қариндошлари ва дўстларидан хабар олиши, қабрини зиёрат қилиши, устозга истиғфор айтиши, унинг номидан эҳсон қилиши, динда, илмда, хулқда унинг ўргатганларига риоя қилиши, илмига эргашиши (иктидо қилиши), одоби билан одобланиши лозимдир².

Устоз дунёдан ўтгандан кейин, шогирд томонидан устозга ғамхўрлик кўрсатилиб, мунтазам равишда ҳар куни иш жараёнида, ибодатда ва

¹ Интернет маълумотлари. <http://muslim.uz/index.php/maqolalar/item/16881-ustoz-otangdek-ulug'>

² Алимов У. Оилада фарзанд тарбияси. – Тошкент: Мовароуннахр. 2014, – Б 136.

байрамларда устоз доимий равишда эслаб турилган ва уларнинг руҳига сифинилган. Ушбу маросимлар ҳам турли хил кўринишларда намоён бўлган. Жумладан, Хоразм воҳаси аҳолисининг мусулмонликгача бўлган урф-одат ва маросимларини чукур ўрганган олим Г.П. Сресарев ҳам ушбу маросим ҳақида қуидагиларни ёзиб қолдирган:

“Ҳар бир шогирднинг етук мутахассис бўлиб етишиши тантанасига бағишлиланган маҳсус йиғилишларда албатта барча ҳунармандлар арвоҳи пир удумини такрорлашади. Хоразмда, умуман, Ўрта Осиёда ҳунармандлар ўзларининг марҳум устозлари хотирасига бағишлиб мунтазам равишда уларнинг уйига бориб, маърака ташкил қилишади. Кулоллар, темирчилар ва бошқа ҳунармандлар янги хона очиш маросимида устоз марҳумлар хотираси учун бўғирсоқ пишириб, ис чиқаришади. Марҳум ҳунармандларнинг оиласида ва устахонасида пайшанбадан жумага ўтиш кечасида хоналар тозаланиб, шамлар ёқиб қўйишган. Ўтганларнинг руҳи келиб кетишини кутишган¹.

- Юқорида устоздан фотиҳа олиш маросимининг тарихий илдизлари, маълум бир ҳунар ва унинг пирлари ҳақида қисқача тўхталиб ўтишга харакат қилдик ва қуидаги хуносаларга келдик:

- “Уста фотиҳа (потия)” маросимида ҳалқнинг этник жиҳатлари акс этган бўлиб, ўзбекларнинг миллий руҳияти, улардаги маънавий онгнинг соддалиги ва феъл-авторининг шакллари ҳам намоён бўлади. Шунинг учун ҳам ушбу маросим генезисини синчиклаб ўрганиш лозим;

- маросимда ўз қасбининг моҳир усталари, яъни уларнинг сиймосида ўз қасбининг “пир”ларидан фотиҳа олиш келгусида шогирднинг фаровон ҳаёт кечиришини таъминлашига ишонишган;

- юқорида санаб ўтилган қасб эгалари (“пирлар”) инсонлар турмуш тарзида яъни унинг дунёга келишидан умрининг охирига қадар муҳим аҳамиятга эга бўлиб, инсонларни фақат яхшилик ва эзгулик томон етаклаган деб ишонишган;

- уста-ҳунармандларнинг “пир”лари пайғамбарлар ва авлиёлар билан боғланганлигини инобатга олиб айтиш мумкинки, ушбу маросим тўлиқ ислом дини қоидалари асосида ўтказилган ва шаклланиб борган;

- шунингдек, устознинг ўлмас ғоялари шогирдлар томонидан давом эттирилиб, издошлар тайёрлаб борилсагина, устоз бошлаган мактаб ривожланган ва ҳақиқий мактабга айланган.

¹ Снесарев Г.П. Хоразмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урф-одатлари. – Урганч: 2018, – Б 118.

ЎЗБЕК ҚУРАМАЛАРНИНГ ОВҚАТ (ГАСТРО) ЭТНОГРАФИЯСИ ҲАҚИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Л.У. КУШМАНОВА
ЎзР ФА Тарих институти
мустақил тадқиқотчиси

Аннотация: Мақолада ўзбек қурама элатининг этномаданий ҳаётидаги сақланиб қолаётган анъаналар билан бир қаторда уларниң турмуши тарзидаги рўй берадиган ўзгаришлар, бир қатор урф-одатларниң янги тус олаётгани, ички маъноси ва функциясида трансформациян жараёнлар таҳлил қилинади. Шу билан бирга этник ўзликни англиши ҳолатида қурамаларниң умумўзбек бирлиги туйғусига муносабати масаласини уларниң овқат этнографияси мисолида очиб бершига ҳаракат қилинади.

Қурамалар яқин ўтмишга қадар ўзларининг уруғ, аймоқ уюшмалари хотирасини яхши сақлаб келгандар. Кейинги, айниқса, ҳозирги авлодлар орасида уруғчилик муносабатларининг эскича тасаввурлари ижтимоий жамоачилик доирасидан торайган, кўпроқ қон қардошлиқ, ота ва она авлодлар доирасида тушуниладиган шаклга томон ўзгариб бормокда. Бу хусусият қурамаларда анъанавий уруғчилик тузуми ўтроқ маданият таъсирига туша бошлаганини кўрсатади. Сўнгги 20-30 йиллар ичида қурамалар истиқомат қилиб келаётган худудлар тарихи, географияси, ижтимоий ҳамда майший ҳаётини кўрсатишга қаратилган китоблар ва рисолалар пайдо бўлмоқдаки, уларда “қурамачилик” ҳақидаги маълумотлар йўқолиб бораётган анъанавийлик изидан боришига, уларни янада таъкидлаб кўрсатш орқали имкон қадар тиклашга йўналтирилмоқда. Бу масалада ўзгариб бораётган, шакли ва деталларида аввалгиларидан фарқли унсурлар пайдо бўлаётган, баъзан эса янги маъно касб этаётган урф-одатларниң илмий баҳосига, трансформациян ҳолатлар таҳлилига етарли эътибор берилмаётир. Шу каби ҳолатларни ҳисобга олиб, ушбу мақолани овқат этнографияси бўйича йиғилган материаллар асосида қурамаларниң яқин ўтмиши, ҳозирги куни ва келажак истиқболи масалаларини ўрганиш сари дастлабки ҳаракат деб қабул қилинишидан умидвормиз. Гап шундаки, овқат этнографияси халқ ҳаётининг муҳим ва турли соҳаларини қамраб олувчи комплекс масала ҳисобланади. Овқат, унинг масаллиҳлари, тайёрлаш технологияси, овқатларниң кундалик ва маросимий функциялари, улар билан боғлиқ инонч, ирим-сиримлар кабиларни ўрганиш халқнинг нафақат этник, маданий, балки маънавий руҳий хусусиятларини ҳам намоён этади.

В статье, анализируются изменения и новые оттенки во внутреннем содержании некоторых обычаяев и процессов их функциональной

трансформации у узбеков-курама, наряду с сохранностью в целом их этнокультурных традиций. В частности, на примере этнографии пищи, рассматриваются вопросы этнического самосознания кураминцев относительно причастности к обще-узбекскому национальному единству.

Вплоть до недавнего времени кураминцы сохраняли традиционную память о своих родовых связях, обычаях, обрядах. У молодых поколений в последние времена наблюдается тенденция к суживанию понимания социальной сущности рода-племенных связей, которые претерпевают постепенную деградацию вплоть до ограничения родовых связей в рамках родственных отношений по материнским и отцовским линиям. Этот процесс можно объяснить влиянием на родовые отношения кураминцев сложившегося у них оседлого образа жизни, типа хозяйства, связанного с земледелием, домашним скотоводством, садоводством. Кроме того следует учесть влияние на родовые отношения интенсивных контактов кураминцев с урбанистическими центрами Республики и оседлым населением окружающих районов. За последние 20-30 лет появляется ряд книг и брошюр, посвященный истории и географии территорий, где проживают кураминцы, их социальной бытовой и культурной жизни. В основном они направлены на прослеживание и показ следов исчезающих обычаев, поиск возможностей возвращаться к старым традициям, обрядам, повседневным бытовым элементам, которые постепенно заменяются новыми, идущими, с одной стороны от обще-узбекских норм общественной жизни и от процессов глобализации – с другой. Однако, в указанных изданиях не уделяется достаточное внимание на теоретический аспект вопроса, на поиск закономерностей в происходящих изменений в жизни кураминцев. В книгах и других изданиях нет достаточно глубокого сравнительного анализа трансформационных процессов городского и сельского населения региона, что показало бы динамику изменений в культуре быта кураминцев. Мы надеемся, что настоящая статья, написанная на основе полевого материала, собранного нами по их этнографии пищи будет воспринята читателями как одна из попыток анализа трансформационных процессов в повседневной жизни кураминцев в плане их этнографии питания.

Курама элати ўзбек халқи таркибиға киравчи ўзига хос ижтимоий бирлик ҳисобланади. Бу элатнинг ўзак қисмини бир қатор катта ва кичик уруғлар ҳамда тўплар ташкил этади. Тъкидлаш лозимки, Оҳангарон водийси ҳамда Курама тоғ тизмасининг тармоқлари бўйлаб кўплаб сойлар ёқалари, ёнбағирларда яшаб келаётган туркий қавмларнинг деярли барчасини қурамалар номи остида бирлаштириб қараш кенг

тарқалған¹. Аслида чин маңнода “қурама” түшунчаси Күшқози, Чувилдок, Жувансийрөк, Пўлат тўп, Унгут, Тўқберди тўп, Қурсоқ тўп ва унинг Бойтўпи, Жонибек тўп, Қўрғон, Қийишиқ тўп, Қайнат тўп, Жўлдибой, Мошова, Қайсар тўп, Кулбий тўп, ўзларини жалойир қабиласига боғловчи Ғиштак, Норон қараған, Можар уруғининг тармоқлари Қорабош қараған, Шўрабий, Обиз, Жиқуруқ, Аршти қараған кабиларга нисбатан ишлатилса тўғри бўлади². Биз қўйида қурмаларниң ҳозирги этнологик ҳолати ва қундалик турмуш маданиятида замонавий тараққиёт ҳамда ўзбек умуммиллий турмуш маданиятидаги ўзгаришлар таъсири остида кечеётган трансформацион жараёнларни кенг маңнодаги “қурама” ва “қурамачилик” доирасида кузатамиз.

ХХ асрнинг иккинчи ярми ва сўнгги чораги давомида қурмалар ўтроқ маданият минтақалари таъсири ҳамда ўзига хос урбанизациялашув натижасида, кекса ёшли вакиллари сўзи билан айтганда, азалий “қурамачилик” қиёфасидан аста-секинлик билан умум ўзбекчилик миллий муштараклиги томон силжиб бормоқда. Кийиниш маданияти, уйжой қурилишининг таркибида, овқат турларининг кўпайиши ва ўтроқчиликка хос таомлар истемолининг кенгайишида, ўчоқбоши расм-русумлари ва урф-одатларининг соддалашувида, тўй ва бошқа тантаналарнинг ўтказилиш тартиби ва бу билан боғлик удумларга муносабат ссаддалашувида, қурамачилик этнопсихологиясида, ўзлик масаласида ўзбекчиликка майл кучайишида ва бошқа кўп соҳаларда қурмалар сўнгги эллик йил мобайнида каттагина трансформацион ва янгиланиш жараёнини бошдан кечирдилар. Бу жараён кўпроқ шаҳар шароитида яққол намоён бўлмоқда. Масалан, Ангрен шаҳри ва ён атрофига азалий маконларидан кўчиб келиб яшаб қолган уруғларнинг турмуш тарзини уларга яқин яшаган собиқ қшиллари ҳайти билан солиширилса шаҳарлашувнинг яққол манзарасини кўриш мумкин. Ангрен, Оҳангарон, Олмалиқ шаҳарлари аҳолиси турмуш тарзида “шаҳарлашув” етакчи ўринга чиққан. Бироқ шаҳарлик қурмалар билан уларнинг қишлоқлардаги қариндошлари ўртасидаги боғлиқлик давом этмоқда.

Қурмалар анаъанавий равишида асосан Оҳангарон водийсида яшаб келганлари ҳолда бугун уларнинг сўнгги авлодалари Тошкент вилоятининг Бўка, Оққўргон, Ўрта Чирчик, Қуйи чирчик, Бекобод ва бошқа туманлари бўйлаб тарқалган. Уларнинг “қурамачилик”ка хос тарихий хотираси аксари ҳолларда аҳолининг ўрта ва кекса ёшли қатламида сақланмоқда. Айрим ҳолларда кекса респондентларнинг ҳам уруғаймоқлари ҳақидаги саволга ўзларининг учинчи, нари борса, тўртинчи

¹ Дала ёзувларидан Эртошдаги сұхбатдошлардан Усмон ака, нафақадаги домла исмлари

² Раззоқов А. Оҳангарон гавҳарлари. Тошкент. Олтин мерос пресс, 2019. –Б. 45-53.

аждодларигача санашдан нарига ўтмаётган ҳоллар учрайди. Масалан, Лашкараклик бобо отаси, бобоси ва катта бобосидан нари аждодларини айта олмади. Бироқ “қурамачилик”нинг тарихий илдизларига бефарқ бўлмаган айрим вакиллар қурамаларнинг уруғ-қабила тузилмалари ҳақида нисбатан тўлиқ маълумотлар берадилар. Шуни ҳам эътиборга олиш лозимки, айрим респондентлар сұхбат чоғида масалани бўрттириб кўрсатишга мойил бўлишди. Натижада исталған илмий маълумотдан кўра, айтувчининг истаги таъсирига тушиб қолиш мумкин. Бироқ бундан қатъий назар, дала изланишлари материаллари қурамалар, уларнинг бугунги турмуш тарзи, маданий жараёнларга муносабати, урф-одатларининг сақланиш ҳолати, ўзгаришлар ҳамда трансформациялашув, яъни кузатилган ҳолатларнинг шакли соддалашган ва ички мазмуни ўзгарган, замонавий тушунчалар билан алмашган ҳолатлар ҳақида зарур даражада кенг қўламли тасаввур беради.

Совет даври барҳам топиб, Марказий Осиёда мустақил давлатлар юзага келганидан кейин улар орасидаги минтақавий муносабатлар тартибга тушгунига қадар Тошкент ва Фарғона водийси ўртасидаги Оҳангарон водийси орқали йўл – коммуникация тизими кенгайиб, ҳаракатлар жиддий равишда интенсивлашди. Камчик довони орқали ўтувчи автотрассанинг қайта қуриб битирилиши, мураккаб ва ноёб усуслар билан қурилган темир йўлнинг ишга тушиши маҳаллий қурама элатининг умумий урбанистик доирага янада жадал кира боришига олиб келди.

Мустақиллик даврига хос умумхалқ ўзбек миллий ўзликни таниш ҳаракати қурама элатига ҳам таъсир кўрсатди. Қурамаларда ўзларининг ўзбек халқига мансубликларини, хусусан, ўзбек миллати билан бир эканларини эътироф этиш билан бирга, қурамачилик анъанасига мансублик масаласида ҳам тарихий хотирани тиклашга интилиш ҳоллари мавжуд. 1990 йилларнинг ўрта ва охирларидан бошлаб, ўзларини қурама деб кўрсатиши афзал деб билувчилар нисбатан кўпайгани сезилади. Бироқ қурамаларнинг турмуш тарзida, турли урф-одатларни бажариш усусларида “ўзбеклашув” тенденциялари кучайиб бораётгани аниқ. Шаҳар шароитида кўпроқ умум ўзбек турмуш тарзига хос кўринишлар жонланмоқда. Айниқса, тўй ва бошқа оиласавий тантаналар бўйича катта шаҳар – Тошкентдаги кўринишларга эргашиш кучайди. Қурамаларнинг кундалик моддий маданияти ва майший ҳаётида ҳам шаҳарлашув тенденцияси яққол кўрина бошлади. Қишлоқ шароитларида аҳолининг ёш қатлами катта ёшлиқ қатламга нисбатан шаҳарлашув тенденциясида олдинга ўтиб кетди. Кийиниш маданиятида азалий қурамачилик аломатлари асосан ёши улуғ аҳоли қатламида сақланмоқда. Айниқса маросимлар билан боғлиқ анъанавий кийимлар кекса авлод

аёлларда сақланмоқда¹. Эркакларнинг қўчалик кийиниш маданияти асосан европа меъёрлариға мослашган. Анъанавий миллий кийимлардан кўпроқ мавсумга қараб уйда фойдаланилмоқда.

Ушбу этномаданий ўзгаришларни қурамаларнинг овқат тайёрлаш, овқат турлари, овқатланиш этнографияси, маросим овқатлари, турли культларга бағишиланган таомлари, хафта кунлари ва календар таомлари асосида кузатиш мумкин. Анъаналарнинг давомий кўринишлари ва янгиланган хиллари ўртасидаги мувозанат қай томонга оғаётгани кабиларни ўрганиш орқали илмий талқинларини бериш этномаданий жараённинг истиқболи ҳақида хулосаларга хизмат қиласди.

Маълумки, овқат ва овқатланиш маданияти, бу билан боғлиқ урфодатлар барча халқлар ҳаётида муҳим этнографик соҳа ҳисобланади. Аввало, овқат тановули шунчаки биологик эҳтиёж эмас. Овқатланиш физиологик зурурият бўлиши билан бирга жиддий ижтимоий, маданий-маиший ва иқтисодий омил ҳамдир². Овқат ва овқатланиш кенг маънода халқнинг маданий қиёфасини, ижтимоий муносабатлар доирасини белгилайди. Зоро, овқат индивидуал эҳтиёж бўлиш билан биргаликда жамиятнинг оила, жамоа, эл-юрт миқёсларида бирлаштириш хоссасига эгаз. Шу билан бирга овқат ва овқатланиш турли хил этнографик, баъзан эса диний-маънавий моҳият ҳам касб этади. Бу хусусият кўпроқ маросим таомлари орқали юзага чиқади. Айни шу масала бўйича қурамаларнинг этнографик хусусиятларини ўрганиш долзарб масалалардан биридир. Зоро, қурамаларнинг тобора ўзбек миллати таркиби сингиб бораётгани уларда овқат этнографиясининг ўзгаришлариға, айниқса, умуммиллий хусусиятларга томон жадал силжишига олиб келмоқда. Шу сабабли, қурамалар овқат этнографиясининг кечаги ва бугунги ҳолатини ўрганиш кечиктириб бўлмайдиган вазифага айланиб бормоқда.

Ушбу динамик жараённи бугунги ҳолатида ўрганиб улгуриш халқнинг кечаги куни ва келажагини боғлаш имконини беради. Мазкур тенденция тўй маросим таомларининг ўзгаришларида яққол кўринади. Масалан, дала изланишларимизда учрашган ахборотчилиримизнинг аксарияти, жумладан Ангрен шахри Ҳаккарман кўчасида истиқомат қилувчи 81 ёшли Салтанат ая Ғаниева, XX асрнинг биринчи яримларигача қурамаларнинг тўйларидағи етакчи таом “Оқ шўрва”, яъни қайнатма шўрва бўлган деб хабар беришди. Мехмонларга аввал шўрва, кетидан эса товоқларда эт тортилган. Ош эса (палов) иккинчи таом

¹ Ёрматов И. Юкори Охангароннинг табиати, тарихи ва маданияти. Тошкент. Миллий кутубхона нашриёти., 2005. –Б.114-119; 119-123.

² Файзуллаеваа М. Ўзбек таомлари билан боғлиқ анъаналар. Тошкент. Янги нашр, 2010. –4-11/

³ Этнография питания народов стран зарубежной Азии. М.: 1981. –С.51-52.

сифатида тортилган ва бу ўтроқ ўзбек аҳоли таъсирида шаклланган янгилик деб қаралган.

Қурамаларнинг хонаки овқатлари рационида етакчи ўринда буғдой ва арпа унидан тайёрланган хамирли таомлар бўлган. Эт (гўшт) қайнатилган оқ шўрва алоҳида сузилиб, унга нон тўғраб тановул қилинган. Эт эса алоҳида товоқ (лаган)га сўзилиб, ўртага қўйилгач, дастурхон аторфидагилар эт бўлакларини қўл билан олиб еганлар. Гуруч, мош, нўхат сингари дон маҳсулотлари кам истеъмол қилинган, деб кўрсатади 75 ёшли Анарбоева Карима (Ангрен шаҳри, Низомий кўчаси, 2-үй). 20 асрнинг яримларигача қурамалар орасида картошка, помидор сингари маҳсулотлар деярли овқатга солинмаган. Ҳозирга қадар шолғомдан фойдаланиш одат тусига кирмаган. Фикримизча, овқат масалиҳларининг бу тарзда чеклангани қурамаларнинг чорва хўжалиги билан боғлиқ тарихий турмуш тарзи ва овқатланиш маданиятининг давомий кўринишлариdir.

Қурамаларда оддий хонаки меҳмондорчиликда ҳам қайнатма шўрва меҳмонга тортиладиган асосий таомлардан бири ҳисобланади. Унинг тайёрланиш технологияси ҳозирги кунда анча замонавийлашиб, ўзгарган. Чунки, 20 асрнинг биринчи ярмида қурамалар “Оқ шўрва” деб аталган қайнатма шўрвани фақат янги сўйилган қўй ёки эчки гўштидан тайёрлашиб, унинг ичига фақат сув, пиёз ва меъёрида туз солиб пиширишган. Бу каби шўрва ҳақида халқ орасиа “эти этга, шўрпаси бетга”, деган ибора ҳам бор. Шўрва танни яйратувчи, ҳар қандай касалликни қиркувчи таом сифатида эъзозланар эди. Ҳозирги кунда шўрвага картошка, сабзи, помидор каби маҳсулотларнинг солиниши унинг мазаси ва кўринишининг ҳам ўзгаришига сабаб бўлди. Отабоболарнинг таъкидлашича, картошка, помидор бақлажон каби маҳсулотлар “ўрислар (рус халқи)нинг таомлари” бўлгани сабабли қурамалар уларни истеъмол қилишмаган, дейди. Баъзи ахборотчиларимиз картошка, помидорлар ҳақида “совуқ мизож маҳсулотлар” деб қаралгани сабабли истеъмол қилинмаган, деб жавоб беришди. Ҳозирги кунда қурамаларнинг шаҳарлашув, урбанизациялашув жараёни натижасида турли хил маросимларда урф одатга айланган қайнатма шўрваларни пишириш йўқолиб, унинг ўрнини ўзбек халқининг миллий таоми ош эгаллаганлигини кўришимиз мумкин. Масалан, ҳозирги кунда тўй ошларида қайнатма шўрва умуман тортилмай қўйгани кузатилади. Бироқ бу таом фақат хайит кунлари майит чиққан хонадонларда асосий таом сифатида тортилмоқда.

Қурамаларнинг маросим ва ирим-сирим таомлари ўзига хос инонч, умид сингари руҳий ҳолат ва истак-хоҳишлиарни ифодалайди. Масалан, *туюр оши* (тугун оши) хонадонда вужудга келган бирор ноҳуш вазият,

касаллик сингари ҳолатларда шу вазиятдан осон чиқиб кетиш умидида одамларга тарқатиш ва уларнинг дуосини олиш мақсадида қилиб келинган (ахборотчи Бусалима Пардаева, 82 ёшда, Ангрен шаҳри, Майдон маҳалласи). Бу одат Тошкент ва унинг атрофидаги қишлоқларда “Кўча оши” деб аталиб, хонадон ахли эътиқод билан қарайдиган манзилга, баъзан йўл кесишган жойга олиб борилган ва йўл устида йўловчиларга тарқатилган. Ҳар икки ҳолда овқатнинг пиширилиш усули ўзаро яқин: ўртacha юмшоқлик даражасидаги хамир ўқлов билан ёйилиб, ун сепиб қаватланади ва бир меёрда кокил қилиб кесилади. Тўғралган хамир угралари қайнаб турган шўрвага солиб пиширилади. Ота – боболаримизнинг айтишича, қайнатма шўрва иссиқлик таоми бўлганилиги сабабли, хамир уни меёрга келтиради. Айрим одамлар қўй гўшти қайнаган шўрва “кучли”, қон босимини оширади, деган маънода унинг кучини мұттадил қилиш воситаси хамир қайнаши, деб ҳисоблашган. Яна баъзи ҳолларда хамир қирқиши салбий туйғуларнинг йўлини кесиш, ёмон тушлар оқибатининг олдини олиш мақсадида қилинади, деб изоҳ берилади. Курамаларда бундай ун оши – угра таоми хонадонга меҳмон чақирган ҳолда тортилади ва қуръон тиловат қилиниб, дастурхонга умумий дуо ўқилади.

Қурамаларнинг туор (тугун) оши инсонларни бало-қазолардан асровчи ва қилинган ирим-сиirimлар (ўзга инсонлар томонидан ёмонлик ниятида қилинган қарғишилар) тугунини ечувчи овқатлардан бири ҳисобланиб, “Биби Потма” (пайғамбар Мухаммад (с.а.в.)нинг қизлари Фотима онага атаб ўтказилган маросим) оши деб ҳам юритилганилиги сабабли, чоршанба куни қилинади. Курамаларда бу таом уйга меҳмон чақирилиб тортилади. Айрим ҳолатларда қўни-қўшниларга ёки етим-есирларларга, хусусан, 7 та хонадонга тарқатилган. Бу одат кўп халқларда сақланган етти сонини муқаддас деб билиш анъанаси қурамаларда ҳам бўлганидан далолатдир. Аслида етти сонининг муқаддаслиги тарихи ибтидоий даврларга тақалади. Осмон юлдузларидан “Етти қароқчи” Катта айик ва “Кичик айик” туркумларининг юлдузлари сонига эътиқод орқали қаралган. Зардуштийлик анъанасида ҳам ушбу юлдуз туркумига ихлос қилинган ва бу тушунча Марказий Осиёда диний қарашлар доирасига ҳам кириб келган. Зардуштийликда Ахура Мазда ва унинг олти малоикаси, жами етти муқаддас бирлик тушунчаси ҳам айни шу етти сонининг муқаддас деб тушунишидан пайдо бўлган¹.

Туор ошнинг тайёрланиш технологияси: намакоб билан ун қорилиб бир зувала (ёки керак миқдорда) хамир тайёрланади ва тиндирилади.

¹ Авеста китобида Ҳапта иринг, Ҳапта спента каби еттилик муқаддас тушунчалар учрайди. Булар ҳақида қаранг: Уразова Р.Т. Авестада маъбудаларнинг ижтимоий тарихий талқини. Тошкент. МЭ, 2017. –Б. .

Хамир ёйилиб, кичкина тўртбурчак шаклларда қирқилади. Унга олдиндан пичоқ (ашпичоқ) билан қиймаланган гўшт ва пиёз қоришмасига туз расоланиб, ёйилган хамирга солиниб, чучвара ҳолатига келтирилади. Қурамаларнинг этник таоми ҳисобланган қайнатма шўрвага солиниб, пишириб олинади. Ҳозирги кунда бу овқатнинг тайёрланишидаги технология бироз ўзгариб, қайнатма шўрвага эмас, балки қовурма шўрвага солиниб пиширилиши ҳам кузатилмоқда.

Қурамаларнинг этник таомларидан яна бири, бу аталадир. Атала асосан янги бўшангандан, яъни фарзандли бўлган она учун, эмизикли бола учун, касал ётган беморлар учун ҳам тайёрланган. Бундан келиб чиқадики, қурамалар бу таомни инсонларга қувват берувчи, енгил ҳазм бўлувчи таом сифатида тайёрлаганларини кўришимиз мумкин.

Атала таомининг тайёрланиш технологияси: қозонга сутдан кув пишиб ажратилган сариёғ солиниб, унга мос келадиган миқдорда ун қўшилади ва қовуриллади. Масаллиҳ қозонда қизартириб қовурилганидан сўнг унга меъёрида сув, шакар қўшилади ва қуйилиб меъёрига етгунча кавлаб туриб қайнатилади. Пишган таом косаларда тортилади. (Илгари сопол товоқлар ҳам ишлатилган). Бу таом сариёғ билан тайёрланганлиги сабабли ҳолвойтардан фарқланади ва мижоз учун “иссиқлик таом” ҳисобланади. Ҳозирда бу таомни қўй ёғида тайёрланаётгани кузатилмоқда. Ангрен шахридаги Облик қўрғонида яшовчи сарт-ўзбекларида атала таоми қўй ёғида тайёрлаган. Бу усулни йиллар ўтиши билан қурама элати атласининг тайёрланиш технологиясига ўзгаришлар киришига сабаб бўлган дейиш мумкин.

Қурамаларнинг этник таомларидан яна бири бу чўзмадир. Чўзма нони қурамаларда инонч, эътиқод, азизу авлиёлар, ўтган аждодлар руҳига атаб чироқ ёқиши каби одатдар билан боғлиқ тайёрланган. Айрим қурамаларда, масалан, Пискент атрофида яшовчи қурамалар баҳорги сумалак таомини пиширишдан олдин чўзма қилишган. Айрим вақтларда авлиёлар қабристони зиёратига боришдан олдин уларнинг руҳларига атаб, ўзларидан бало-қазоларни кетказиши мақсадида етти дона (баъзан етти донадан ташқари кўпчиликка тарқатиш учун кўп миқдорда ҳам бўлган) чўзма пишириб олиш одати бўлган. Зиёрат этилаётган жойда пахта ёғига шимдирилган, чийга ўралган чўпларни ёқиб, ўтганларнинг руҳига тиловат ўқиб, дуолар қилишган. Сўнгра олдиндан тайёрланиб келинган чўзмаларни шу ерда ўтириб дуо ўқиётган отинларга, зиёратга борган одамларга тарқатиб, қуръон тиловат ва дуолар қилинган. Ҳозирги кунда ислом дини уламоларининг тарғиботлари натижасида қурама ахолисида пилик чироқ ёқиши одати йўқолиб бормоқда.

Ота-боболаримиз айтишича, чўзма таоми айрим пайтларда навқирон ёш (30-40)ларда ўлиб кетаётган эркаклар ўлимининг олдини олиш

мақсадида ҳам З дона пиширилиб, йўл кесишган жойда ёш ўғил болаларга ейиш учун тарқатилганлигини ва дуолар ўқилганлигини ҳам айтиб ўтишади.

Чўзманинг тайёрланиш технологияси: намокопли сувга меъёрида ун солиб, оширма хамир қилинган. Ошган хамирни 7 та бўлакка бўлиб, қизиган пахта ёғида хамирнинг икки томони қизаргунча қовуриб пишириб олинади. Ҳозирги кунда чўзма пишириш технологиясида ҳам сезиларли даражада ўзгаришлар кузатилиб, хамир орасига маргарин ёғларининг, айрим ҳолатларда гўшт, жизза ёки пиёз қўшилиши унинг мутлақо бошқа таомга айланишига сабаб бўлмоқда.

Чалпак қурамаларнинг яна бир егулик таомларидан биридир. Унинг чўзмадан фарқли томони дуража солинмаган ҳолатда хамир қилиниши. Қозонга бир қошиқдан мой солиниб хамир парчалари икки томони қизартириб қовуриб олинади. Бу таом кундалик егулик учун ҳам тайёрланган.

Қурамаларда шавла таоми кундалик ҳаёт учун пишириладиган таомлар сирасига кириши билан биргаликда тўй ва маросимларда ҳам анъанавий таом сифатида тайёрланишини кўришимиз мумкин. Масалан, қизни куёвнинг уйига кузатиш маросимида охирги таом сифатида пиширилиб, меҳмонларга тортилади ва энди келинни куёв уйига кузатиш вақтига ишорат белгисини билдиради. Шовла келинни узатиб келган қуда хотинларга ҳам тўй эртаси эрталабки вақтда тортилиб, турмуш қурган икки ёшни дуо қилинган. Шовла тортилиши қуда аёллар учун меҳмондорчилик тугаганига ишорат деб тушунилган.

Шовла нафақат тўй маросимларида балки, мотам маросимларида ҳам ўзига хос ўринга эга. Мотам маросимида майит хонадонида, З кунликда майит кирларини ювган қариндошлар учун алоҳида шавла пиширилади. Бу таомнинг пиширилишига сабаб, майит кирини ювган қариндошларнинг қилган меҳнатларига рози бўлишлари учун маъносида одат тусиға кирган анъананинг бажарилишидир.

Мотам маросимининг З-кунида сўйилган молнинг жигари ўлган инсоннинг жигарлари учун қовурилиб, таом сифатида тортилади. Бу куйган жигарни босиш, азадорларга тасалли бериш ўрнида бажарилган.

Шавлани меҳмонларга тортилган пайтда бисмиллоҳ айтиш жойиз эмас деган тушунча қурамалар орасида учрайди. Бунинг сабабини ахборотчилар аниқ тушунтиришмайди. Бу ҳам бир одат-да дейишади. Профессор М.Исҳоқов бу одатнинг тарихий илдизини ислом дини қабул қилинмасидан аввалги даврлар билан боғлайди ва Тошкентдаги бир одатни далил қилиб келтиради. Яъни Тошкентда шундай одат бўлганки, шола инс-жинсларни ҳайдаш учун қилинар экан. Уни ейишни бисмиллоҳ деб бошласа, инс-жинслар қочиб қутулиб қолар эмиш. Бисмиллоҳсиз

бошланса, улар овқатга талпиниб, то сўнгги фотихагача дастурхон атрофидан кетмас эмиш. Нихоят, шовлага фотиха ўқилганда инс-жинслар тамоман ўлар эмиш. Бу одат остида одамлар ёмонлиқ кучларини уларга қувват берувчи емақдан маҳрум этиш ва ҳалокатга маҳкум қилиш деб тушунишган. Қурамалар орасида шовлага бу каби муносабат воҳа ўзбекларидан ўтган деб ҳисобланиши мумкин.

Қурамаларда айрон гўжа иссиқ жазирама кунларда ичиладиган таом турларидан бири ҳисобланади. У дастлаб хамирнинг сувда пиширилган ҳолатига айронни аралаштириш орқали тайёрланган бўлса, кейинчалик гуручнинг сувда пиширилган ҳолатига айроннинг қўшилиши орқали тайёрланган. У чанқоқ босувчи таом сифатида истеъмол қилинган. Шу сабабли қурамалар пичан ўрганда, мол боққанда уни тановул қилишган. Бундан ташқари, касал, дармонсиз бўлиб қолганларида ҳам иштача очувчи ва енгил таом сифатида bemорларга берилган. Қизиқарли томони шундаки, бу таом ҳозирда тўй маросимларида қизни ота-онаси бағридан ўзга хонадонга узатиб келган, бунинг учун юраклари куйиб турган қариндошлар учун тайёрланиб, тасалли таом сифатида тўй базми пайти иштирокчиларига тортилмоқда.

Айрон гўжанинг яна бир тури қурамаларнинг чорвачилик анъanasига хос таомлардан ҳисобланади. Одатда бу таом ёз ойларида, иссиқ кунларда истеъмол қилинган. Унга нисбатан маросимий ёки алоҳида эътиқодий қарашлар кузатилмайди. Таом шакли кувида сув қўшиб шопирилган ва мойи ажратилган қатиқ бўлиб, унга меъёрида туз қўшилган ва совутиб истеъмол қилинган. Айрон гўжани тайёрлаш технологияси Облиқ қўрғонида яшовчи “сарт” аҳолининг таъсири остида ҳозир пишириш технологияси ва таркиби ўзгариб кетган. Жумладан, ҳозирда, айниқса тўй таомлари қаторида тортилаётган айрон гўжага гўшт, нўхат, ловия, буғдой, макка жўхорилар қўшиб тайёрланиши кенг тарқалмоқда. Бу турдаги айрон гўжа озуқалик қуввати ортган алоҳида мустақил таом мақоми даражасига етди. Икки хил айрон гўжанинг умуммий жиҳати шуки, улар муздак ҳолда тановул қилинади. Таомнинг мазаси, таъми ҳам асл айрон гўжадан фарқли.

Ҳозирги урбанизация жараёни таомларнинг ўзгариб, турли-туман янги таомларнинг қурамалар ҳаётига кириб келишига, пиширилиш жараёнига, тайёрланишининг ўзгаришига сабаб бўлмоқда. Масалан, мастава таомига илгари қурамаларда картошка, сабзи каби маҳсулотлар тўғраб солинмаган. Ҳозирда эса, Тошкент маставалари каби қийма гўштни сабзавот маҳсулотлари билан бирга қовуриб, меъёрида сув солгач, қайновга қўйилмоқда. Сўнг қайнаб турган шўрвасига меъёрида гуруч солиб пиширилмоқда. Қурамалар орасида нўхат, мош каби дон маҳсулотларкам истеъмол қилинган. Бугунги қурамалар таомномасида

мазкур дон турлари билан боғлиқ таомлар ҳам кенг күламда истеъмол қилимоқда.

Қурамалар асосан чорвачилик билан шуғулланганликлари сабабли, уларнинг таомлар рационида увуз(оғиз)нинг ўзига хос ўрнибор. Янги түқсан сигир увузи (оҳизи) сути оқаргунча соғилиб, йифиб сақланади. Соғилган сут қозонда пиширилилади. Сут қизиб қайнай бошлагани сари “чириш” бошланиб, қозонда қуйук ғоваксимон маҳсулотга айланади. Бу увуз дейилади. Сигир туғиши оила ва қўни-қўшни учун қувончли воқеадек қабул қилинади. Увуз “оғзингиз оқарибди, муборак бўлсин” деб қувонган қўни-қўшнига, қариндош-урӯғларга тарқатилади. Айрим ҳолларда уйларга чақирилиб, кексалар томонидан қуръон ўқилиб, сигирнинг ва хонадоннинг ҳаққига дуолар қилинадиган ҳолатларни ҳам кўриш мумкин. Бу урф-одат тусига кирган ирим сигирнинг сути кўп ва баракали бўлиши мақсадини тилаб амалга оширилган.

Увузнинг тайёрланиш технологияси: сувда гуруч пиширилиб меъёрига етай деган пайтда сигирнинг увуз сути қўшилади ва қозон тинмай ковлаб турилади. Бироздан сўнг увуз тайёр ҳолатга келади. Сўнг совутилади. Сутнинг чиришидан ҳосил бўлган зардоби билан бирга кўтариб олинади ва таом сифатида тарқатилади.

Қурамалар чорва молларини кўчирган чоғларида ўтовлар қуриб, уларда истиқомат қилишган. Ўтов яқинига эчки қўйлар икки қозик орасига тортилган арқонга тизилиб боғлаб қўйилар эди. Бу арқоннинг ҳар бир қаричига жундан эшиб қилинган арқончалар **пурчоқлар** маҳкамланган бўлар эди. Пурчоқли арқон **кўган** дейилар эди. Сигир ва эчкиларгина эмас, қўйлар ҳам эрталаб ва кечқурун соғиб олинар, сутлари пиширилар эди. Сут совимасидан сал олдин унга **уютқи** солиниб ўраб қўйилар эди. Уютқи олдинги кунги қатиқ ёки айрондан иборат бўлар эди. Уютқи солинган сут кўп ўтмай қатиққа айланар, юза қисмига қаймоқ қопланиб қолар эди. Лекин қатиқ бир суткадан сўнг очилса ва қуийб ичилса мазаси етилганҳисобланар эди..

Ёғочдан бўйи 1 метр, туби 25 см. оғзи 20 см. кенглика қилиб ясалган идиш **куви** дейилади. Унинг ичига 1,20 метр узунликдаги ёғоч таёқнинг учига “қўшув” шаклида оғир ёғоч материал, масалан дўланадан 20 см узунликдаги 2 та 3x4 см йўғонликда тўрт қиррали тахтачалар бириктирилиб маҳкамланган. Б асбоб **пишқак** деб аталади.

Қатиқ кувига қуишилиб, совуқ сув қўшилиб, ҳарорати оби-тобига келтирилгач, пишқак билан кув пишилар эди. Ярим соат–бир соатда қатиқ айронга айланар ва юзида сариёғ ажралиб қолар эди.

Иккита қозик қоқилиб ва ўртасига япалоқ тош ётқизилиб, унинг устига жундан тўқилган айрон тўрва осилган бўлар эди. Айрон қайнатилиб, шу тўрвага қуиilar эди. Айрон қайнатилгандайде қуви

зардоб бўлиб ажралиб қолар эди. Тўрвада суви оқизилиб, қуюқ ҳолатга келтирилган айрон сузмага айланар эди. Сузма тузга ийланиб, думалоқланиб, чий **сўрида** қуритилар эди.

Думалоқланиб қуритилган айрон сузмаси янги ном олади. Уни **курут** дейилган. Кувидан олинган сариёғ 10–15 кг га етгунча думалоқланиб янги айрон қуйилган тўрвага солиб турилган¹.

Янги сўйилган эчки ёки қўй қорни ичидағи партидан тозалангандан. Ичини ҳавога тўлдириб, илиб қўйилган. Сариёғ етарли бўлгач, айрон тўрвадан олиниб, тоза сувда 5–6 марта ювилиб, туз қўшиб ийланар эди. Куриган мол қорини айронда ивителиб сўнгра илиқ сувда бу ҳам 5–6 марта ювилади, сўнгра сариёғ унинг ичига зичлаб, ҳавоси сиқиб чиқарилиб, тўлдирилган. Оғзи бойланиб қишига сақланган. Қиши келгач қориндаги сариёғ пичноқ билан кесиб очилар, оғиз қисмидан юпқа қилиб кесилган сариёғ оловга ташланиб, яхши тилаклар билан дуо қилиниб, сўнгра дастурхонга тортилган. Янги ёпилган иккита нонга бир пиёла сариёғ қўшиб, товоққа солинар, қўл билан мижғилаб ийланар эди. Сариёғ билан ийланган нон **янчимич** таоми дейилар эди. Янчимич қилинган куни қозон осиб овқат қилишга ҳожат қолмас эди.

Баҳорда яйловга кўчиб чиқкан ҳар бир оила бир жойда узоғи билан бир ой рўзғор тутар эди. Бир мавсумда рўзгорини тўрт-беш жойга кўчирад эди. Шунинг учун қисқа муддатга тандир қурмасдан ҳам яшаб, нонни биринчи кунда товада, бошқа кунлари қозонга ёпар эди. Бу усулнинг тафсилоти: Гувала кесак ёки тошдан ўчоқ ясалиб, унга олов ёқилади. Ичига сарёғ суртилиб ёпилган нони билан қозонни ўчоқ оғзига қиялама қилиб олов тафтига рўпара қилиб ўрнатилади. Олов гуриллаб турган ҳолда қия турган қозондаги нон пишиб қизаради. Сўнгра олов олдидан қозон олинади ва ундаги нон кўчириб туширилади. Қозон қайтадан мойланиб навбатдаги нон ёпилади ва мазкур жараён такрорланади.

Янги жойга кўчиб ўтган оила аёли бир товоқ хамирни сут, чарви ёғ, жизза ва пиёз аралаштриб қориштиради. Уни ичига мой суркалган товага тўлдириб солади. Хамир тўла това устига мой суркалган иккинчи иккинчи товани тўнкариб, ўчоқдаги чўғли кулга кўмади. Чўғда хамир товага тўлиб кўтарилади, 5–6 см қалинликда нонга айланиб пишади. Бундай усул билан пиширилган това нони **кўмач** дейилар эди. Янги жойга кўчганда пиширилган кўмач **кўч-кўмач** дейилгади.

Бир жойга тўртта-бешта оила ўтов тикиб ўтиришар эди. Эрталаб, кечқурун бир жойда овқатланишар эди. Нонуштага чиқкан ҳар бир оила рўзғоридан қаймоқли қатиқ ёки сариёғ эритиб қуйилган қатиқ

¹ Исомиддин Ёрматов. Юқори Оҳангароннинг табиати, тарихи ва маданияти. Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. -Б.34-35.

идишининг устига битта нонни қўйиб чиқишар эди. Нонушта дастурхони қўшнилар томонидан олиб чиқилган қатик-қаймок, сариёғли қатик ва чиройли ёпилган нонлари билан тўлар эди. Баъзан ҳар бири муштдек келадиган оққанд дастурхонда пайдо бўлар эди. Уни **тошқанд** дейишар, теша билан майдалаб, чойга солинар эди. Кўпинча парварда қандлар бўлар эди.

Қўшнилар иноқ яшашган жойда уларнинг итлари ҳам биргаллашиб кетар эди. Кечки овқат қўпинча навбат билан қўшни ўтовларда ўтказилар эди. Овқатнинг ювғинди ва чиқиндилари ҳам ҳамма итларга тегадиган қилиб, каттароқ итялоққа тўкилар эди. Ҳар бир итнинг итялоғига солинмаса-да итлар ҳам муроса билан бир идишдан овқат ер эди. Бир хонадонда пиширилган овқатда қўшниларнинг хақи бўлганидек, чиқинди ва ювғиндисида қўшнилар итларининг ҳам ҳақи бор дегувчи эдиқурамалар.

Мол сўйилганида гўштни кундузи оғзи зич ёпиладиган идишда тузлаб салқинда сақланар, кечаси арқон ёки симдан қилинган дорда қуритилар эди. 3-4 марта кечқурун дорга илинган гўшт қуриб қолар эди. Қуритилган гўшт ун ичига солиб сақланар, овқат тайёрлашда гўштга ёпишган унни қоқиб ташлаб, илиқ сувда ивитилар эди. Қуритилиб туз едирилган гўштнинг мазаси бошқача бўлар, шўрваси унданда мазали бўлар эди.

Қозонга нон ёпишнинг бошқа усули ҳам бўлган. Кўпинча сут қўшиб қорилган хамир тиндирилгач, ўчоқда қиздирилган қозонга бир зуваладан ёпиштирилиб, мушт ёки кафт сирти билан босиб-босиб, 3-4 см қалинликка етгунча ёйилар эди. Бир қозонга саккиз-ўнтача нон ёпиштирилар эди. Таги пишгач, ўчоқдаги чўғ олдинга тортилиб, қозон нони билан тўнтариб қўйилар эди. Арча ўтиннинг чўғида қизариб пишган нон капгир билан кўчириб олинар эди. Бу нон хамирга сут қўшилганлиги учун жуда мазали ва доим юмшоқ бўлар эди.

Ёз кунларида сут сероб бўлганлиги учун сутли таом қўп бўлар эди. Янги сўйилган эчки ёки қўйнинг ўпкасига сариёғ аралашган сут қуйилар эди. Сутга тўлган ўпка оппоқ рангга кирар эди. Кекирдагига гўшт тикиб ип билан маҳкам бойланган ўпка қозондаги қайноқ сувга солинар эди, ўпка солинган қозондаги шўрва қайнагач, ҳасипли ичаклар солинар эди. Бу овқат тоғли қурاما халқида севимли таом саналади ва шу кунларда ҳам тайёрланиб келинмоқда. Сутли ўпка солиб пиширилган шўрвага қалампир ва кўкат солиб ичилса йўталдан тез фориғ бўлинар эди. Сутдан ширгуруч пиширилиб лаганга солингач, юзасига сариёғ эритилиб қуишиб истеъмол қилинса, одамга хузур бағишлиайди.

Маккажўхори қайнатилиб, айрон қўшилган гўжа қишида ҳам ёзда ҳам хушхўр бўлади. Қайнатилган айроннинг кўпигидан косага сузуб ичилар

эди. Уни **қўйласин** деб аталар эди. “Ичиб олсанг қўйласин, қўйнинг гўшти айлансин” деган айтим қурамаларда машхур бўлган.

Қуритилган қурут қишида қайнатиб совутилган сувга солиниб, эзилар эди. Роса эзиб майдалангандан қурут қозонга қуиб, қалампир ва мурч қўшиб қайнатилади. Уни бир-бир косадан қуиб ичиган. Уни **қурттова** деб аташар эди. Бу таом ҳам шамоллашнинг олдини олиш билан биргаликда иммунитетни кўтарар эди. Шундан бўлса керак, одамлар илгари камдан-кам ҳолатда касал бўлиб қўрпа-тўшак қилиб ётишган.

1960-64 йилларда озиқ-овқат тақчиллигини сезганмиз, дейди ахборотчи. Отамиз, -дейди у, - тегирмончи бўлган. Бор одамлар бўғдор, тополмаганлари макка донини олиб келиб тегирмонда ун қилдиришар эди. Макка унидан ёпилган нон **зоғора нон** дейилган. Зоғора нонни тўйиб еган одам бошқа нарсага ҳохиши бўлмай қолар эди, деб таъкидлайди отам.

Ҳасип солиш қурамалар анъанасида қадимдан бўлган. Бу таомнинг тайёрланиш технологияси. Мол сўйилгандан кейин унинг ичаклари тозаланиб, ичи қиймалангандан гўшт, гуруч, пиёз каби маҳсулотларнинг сувли қоришимаси билан тўлдирилади. Сув масаллиҳларнинг тўппос бўлиб қолмаслиги учун зарур ҳисобланган. Тайёрланган масаллиҳ таъми ростланиб, ичакка суюқ ҳолатда солиниб, оғзи ип билан боғланади ва олдиндан пишириш учун солиб, пиёз билан қайнатилаётган мол қорини қозонига солинади. Қайнаб чиққандан сўнг пастроқ оловда қайнаши таъминланиб, ичакнинг ёрилиб кетиши олдини олиш мақсадида игна санчиб чиқилади. Овқатни пишириш чоғида овқат сувини шопириб турилади. Бу шўрвага ҳам картошка, сабзи солинмасдан пиширилган. Ҳозирги вақтда ҳасип қиймасига мол гўшти билан биргаликда талоғининг қўшилиши унинг янгича таъм беришига ва олдинги ширасининг йўқолиб кетишига сабаб бўлмоқда. Шу сабаблими, тоғли худудда яшовчи қурамаларда тайёрланган ҳасипнинг мазаси ўзгача эканлигини кўриш мумкин. Қурамаларда мол талоғини истеъмол қилиш бир ёки уч кишининг, яъни тоқ сонда ейилиши одат ва ирим тусига кирган. Бу одат ҳайвон аъзоси талоқ номининг арабча талоқ “ажралиш” сўзи билан омонимик ўхшашлиги туфайли пайдо бўлган. Яъни талоқни икки киши еса, ўртада ажралиш бўлар эмиш.

Абдуқаюм Кўнишев (Эртош қишлоғи) берган маълумотга кўра калла шўрванинг тайёрланиш технологияси: мол калласи ёши каттароқ эркак киши томонидан ювилиб тозаланади. Бу жараён каллани “ивитиш” деб юритилган. Яъни, калладаги жун куйдирилиб, тозаланади ва сувга ивитилиб териси оқартирилган. Калланинг жағ томонидаги безлар олинган, тиш суюкларидан тозаланиб, қулоқлари олинган ва бурнини қоқиб тозаланган. Худди шу жараён илик ва туёқлар тозаланишида ҳам такрорланади. Тозаланган калла ва илик туёқлар биргаликда

пиширилади. Қайнаб чиққан каллани совуқ сувга бир маротаба солиниб, кейин янги солинган сувда узоқ қайнатилса, юмшоқ бўлиб пишган. Бу шўрва ҳам узоқ қайнатилиб, фақат пиёз солинган ҳолатда шопирилиб турилган. Пиширилган калла аввал дастурхонга тортилиб, орқасидан шўрваси киритилган. Калла гўштини болалар, яъни ота-онаси тирик ёш болаларга беришмаган. Уларга фақат туёқ гўштлари тақсимланиб ҳаёт бўла туриб бошини емаслик деб тушунилган. Туёқ гўштининг ейилиши ота-онасига тиргак, суюнчиқ ва ортда қолишини билдирган. Калланинг ҳатто мияси ҳам ёши улуғ одамлар томонидан тановул қилинган. Сўнг албатта тиловат ўқилиб, дуолар қилинган.

Ширгуруч таоми қурамаларда асосан ёш ва ёши улуғ одамлар учун тайёрланган. У тез ҳазм бўлувчи ва хуш ёқувчи таом сифатида тановул қилинган. Овқатнинг тайёрланиш технологияси: гуруч сувда қайнатилиб, юмшагч, сут солиб қўшиб пиширилган. Пишиш жараёни охирига етган вақтда, суюқлиги тобора камайиб бораётган вақтда унинг тузи ростланган. Пишган таом лаганларга сузилиб, устидан сариёф юргазилиб, дастурхонга тортилган. Ҳозирги кунда кўпчилик бу таомни тайёрлаш технологиясини анча ўзгартириб юборган. Яъни таом гуручи сувга пишириш жарёнининг тайёр бўлишига 10 дақиқалар чамаси қолган вақтда сут қўшиш орқали ва унга шакарнинг ҳам солиниши ва айrim ҳолларда қовоқнинг ҳам солиниши ширгуруч таомининг бутунлай ўзгариб, бошқа таом турига айланишига сабаб бўлмоқда. Санталат аяning маълумотига қараганда ширгуруч “Биби сешанба” деб аталувчи гойибона эътиқод культига бағишлиб пиширилган ва қуръон тиловат қилиб тановул қилинган. Бу одат ўз навбатида ҳафта кунларини муқаддаслаштириш ва образлаштириш орқали амал қилган қадимий зардуштийлик тақвимий маросимлар тоифасига киради¹.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, қурамаларнинг гастро этнографиясда сўнгти эллик йил ичидаги қадимий анъанавий таомлар сони ва турлари камайиб боришга томон ўзгаришлар давом этмоқда. Бир қатор таомларни тайёрлаш технологиясида замонавий техник имкониятлар сабабли ҳамда умумўзбек миллий анъаналар таъсирида ўзгаришлар давом этмоқда. Айриам овқат турлари таомномада янгилик сифатида пайдо бўлган ва кундалик ҳаётга сингиб улгурган. Шаҳар ва қишлоқ ўртасида овқат турларида фарқли ҳолатлар мавжуд. Пишириклар, шириналклар, кулчалар, торт, пирог, салатлар ва уларнинг хиллари каби талай янги хил таомлар умум турмуш ва овқатланиш маданиятининг қурамалар орасидаги трансформацион жараёни белгилари сифатида қарор топмоқда.

¹ Календарные обряды народов юго-восточных народов. М.: 1980. – С.

ЎЗБЕК ГИЛАМДЎЗЛИГИ АНЬАНАЛАРИ ХУСУСИДА

Сарвар АБДУҚОДИРОВ

Жиззах Давлат педагогика институти үқитувчиси

Аннотация: В статье освещена информации о традиции узбекской ковроделие, виды ковров и процесс тканье. А также, расскрыто локальные особенности ковроделие другие территории Узбекистана.

Ключевые слова: традиция, ковры, ковроделие, виды ковры, оазис, женщина, шерсть

Ўзбекистонда туризм соҳасини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилаётган бир пайтда мавжуд барча сайёҳлик салоҳияти ва имкониятидан унумли фойдаланиш давр талабидир. Бу борада анъанавий ҳунармандчиликдаги миллий гиламдўзлик намуналари муҳим омил ва имконият саналади. Чунки бу соҳада кўп асрлик анъана, бой мерос ва ўзига хос мактаблар шаклланган. Қолаверса, республика ҳудудидаги барча гилам намуналарини бир жойга тўплаб, алоҳида музей ташкил этилса, диёrimизга ташриф буюраётган сайёҳлар учун яна бир туристик манзил яратилган бўлар эди.

Ўзбекистонда гиламдўзлик ва кигиздўзлик халқ ҳунармандчилик-нинг қадим турларидан бири ҳисобланади. Қадимдан ўлкада ярим кўчманчи (чорвадорлик) тарзда ҳаёт кечирувчи юнг маҳсулот (асосан кўй ва тужа)ларига ишлов бериш жуда бой маҳаллий аҳолнинг асосий машғулоти бўлган. Кўлда гилам тўқиши ниҳоятда сермашаққат иш, тўкувчидан қунт, дид ва маҳорат талаб қиласди. Гилам тўқиши жараёни энг узоқ вақт давом этадиган жараён. Шунинг учун, бу жараён эҳтиёткорликни ва ўткир зеҳнлиликни талаб киласди. Гилам тўқиши жараёнида дастлаб унинг лойиҳаси танлаб олинади. Танланган лойиҳадан сўнг танда ипини танлаш босқичи амалга оширилади. Тўқиши мосламаларининг оддийлиги тайёрланадиган маҳсулотларнинг сифатлилигига таъсир қилмайди. Ҳатто шундай оддий дастгоҳлар билан сифатли, ажойиб гиламларни тўқиши мумкин. Ҳатто гилам патини кесадиган қайчилар ҳам жуда оддийдир.

Республиканинг Фарғона водийси, Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё ва Хоразм вилоятлари ҳамда Қорақалпоғистон Республикалари каби Жиззах воҳасида ҳам бу анъаналар сақланиб, бугунги кунда гиламдўзлик марказлар сифатида фаоллик қилмоқда. Гиламлар узун ва қисқа юнгли ҳамда юнгсиз гиламлар – жулхирс, гажари, қоқма, окэнли, терма, тақир гилам ва гиламдўзлик буюмлар (бўғжома, жойномоз, напрамач, ҳўржин, тўрва, жабдуқ, ойнахалта, тузхалта, қошиқлов, ўтов жиҳоз (кур, баскур)лари ва бошқалардан иборат бўлади. Жиззахда гиламдўзлик дастгоҳида бошга кийиладиган тумоқ ҳам тўқишиган. Турли шаклдаги,

безак-нақшли гилам буюмлари уй-рўзғор шароитида қўлланиб, уларнинг баъзи хиллари совғалар учун ҳам мўлжалланган. Ҳозирги кунда анъанавий хунармандчиликнинг давлат ва хусусий корхоналарида гиламдўзлик ривожлантирилмоқда.

Ўзбек гиламлари асосан тўқима хилда ишланган бўлиб, улар ёпиқ ҳолда ўрнатилган пастроқ содда дастгоҳда тўқувчи аёллар томонидан туттывити, кўй жуни, пахта толаси ва ипакдан тайёрланган. XX аср охирига гилам тўқишида ўсимликлардан тайёрланадиган бўёқлардан, ҳозир эса кимёвий усулда тайёрланган анализ бўёқлардан фойдаланилган. Гиламлар нақш безаклари, тўқилиш услуби, бўялиш техникаси ва сифат даражасига қараб бир-биридан фарқланиб туради. Жиззах воҳасида гиламларнинг тўқима, тикма ва босма хиллари мавжуд бўлиб, калта патли 3-7 мм ва узун патли 8-17 мм қилиб тўқилиб келинади.

XX аср бошларига келиб оддий қоқма гиламни тўқиши билан чегараланиб қолинади. Ахборотчиларнинг айтишича, гиламлар ҳеч қачон сотиш учун тўқилмаган. Фақат ўзлари учун, фарзандлари учун ният қилиб тўқишишган. Жиззах воҳаси Зомин туманидаги Работ, Кўрпасой, Қайли, Яйилма каби худудларда яшовчи гиламдўзлар сотиш учун ҳам гилам тўқишишган. Патли гиламларни Жиззах, Ғаллаорол, ва Зарабшон дарёсининг атрофида яшовчи туёкли, митан, қорақалпоқ уруғлари тўқишишган. Патли гиламнинг патлари бир ярим сантиметргача бўлиб, иккинчи хили – 0,7 см гача бўлади. Бу эса туркман гиламларига ўхшаб кетади. Воҳанинг текислик худудида жойлашган қишлоқларида шаҳарлардан фарқли равишда асосан уй хунармандчилиги ривожланган бўлиб, бундай хўжалик тарзи оила даромадининг асосий манбай бўлиб хизмат қилган.

Воҳа туркманларига хос гилам тўқиши (анъанавий қўнғир тусдаги туркман гиламлари) анъаналари бошқа этник жамоаларда деярли учрамайди. Шу боис мазкур этник жамоа аъзолари чорвачиликдан ташқари, гилам, чориқ, сўзана, кашиба, кигиз ва бошқа хунармандчилик маҳсулотларини тайёрлашда ўз маҳоратларини намойиш этганлар. XX аср бошларига келиб тўла ўтрок турмуш тарзига ўта бошлаган ўзбек туркман ва тожиклари азалий ўтрок аҳоли билан ҳар жиҳатдан ассимиляциялашув жараёни жадаллашгандан сўнг бошқа этник жамоалар, хусусан сарой, тома, бурқут, қораҳон, хўжалар ҳам гилам тўқиши анъаналарини улардан ўзлаштириб олганлар. Шу билан бирга Фориш ва унга қўшни туман бўлган Навоий вилояти Нурота тумани тоғ олди тожикларида ҳам уй хунармандчилиги тараққий этган. Ўтрок аҳоли асосан дехқончилик, қисман чорвачилик ва хунармандчилик, воҳанинг баъзи худудларида уй хунармандчилиги билан, кўчманчи ва ярим ўтрок аҳоли асосан чўл ва дашт-адир худудларида чорвачилик ва қисман дехқончилик билан,

Форишининг тоғли ва Айдаркўлга яқин жойларига туташ худудларида эса асосан чорвачилик билан шуғулланганлар.

Нурота туркманларининг келиб чиқиши манбааларда Каспийорти ўлкалари туркманлари “йигирма тўрт ота” уруғидан тарқалган деган маълумотлар учрайди. Булар “қонжигали”, “ғоз оёкли”, “ой тамғали” уруғлари бўлиб Каспийорти туркманлари билан генетик томондан бир бирига яқин. Уларнинг гиламчилигидаги тасвир ва нақшларида ўхшашлик томонлари бор.

Воҳанинг Фориш туманининг тоғли худудларида яшовчи туркман ва тожиклари жунни авайлаб олиш учун қўй қирқимда асосан аёлларнинг ўзлари иштирок этганлар. Бу жараёнда асосан қўй жуни маҳсус қопларга жойланиб, ювилиб, сўнг яхшилаб ийланган. Тозалаб ажратилган жундан ип тайёрлаш учун у жамоанинг кекса аёллари томонидан ҳашар йўли билан жамоавий тарзда урчуқда йигирилган. Жамоа аёлларида жун тақчил ҳолларда уни бозордан биргаликда сотиб олиш ҳолатлари учраган. Шу тариқа аёллар ўзаро кўмак орқали гиламни навбат билан биргаликда тўқиганлар.

XIX аср охири XX аср биринчи ярмида воҳа қишлоқ жамоасида хотин-қизлар ҳашарининг бундай турлари кенг тарқалган бўлиб, одатда қишлоқ аёллари катта ҳажмдаги юмушларни ўзаро ҳамкорликда, бир-бирларига ёрдамлашган ҳолда бажаришган. Қизлар бундай уюшмаларга 8 ёшдан бошлаб кира бошлаганлар. Ҳашарга оиласидаги ҳар бир хотин-қизнинг қатнашиши шарт бўлган. Мабодо аёл узрли сабаб билан ҳашарга қатнаша олмаса, қизи, синглиси ёки келини қатнашиши мумкин бўлган. Ҳатто улар ўзи билан ҳашарга турли таомлар ҳам олиб келишган. Чунки гилам тўқиёдиган аёллар овқат пиширишга вақтлари бўлмаганлиги учун яқин қўшнилар томонидан чиқарилган.

Гилам тўқиши ҳашарлари ҳам навбат билан ташкил этилиб, ҳашарга келаётган аёл ўзи билан бирга зарур анжомлар, маҳсулотлар, егулик ва идиш-товоқлар билан бирга, гилам тўқиши дастгоҳларини ҳам олиб боришган. Фориш туманининг чорвадор туркман ва тожиклари яшовчи Синтоп ва Ўхум қишлоқларида қизларга қўпроқ чорвадорларга хос ҳунарлар ўргатилган, улар катталар қатори кигиз, гилам ва гилам маҳсулотлари тўқиганлар. Шунингдек, қўй ва эчки терилари туз солинган шўр сувга солиб пишикланиб пўстак ҳам тайёрлаганлар.

Гиламларнинг ерга тўшаладиган, деворга осиладиган, шолча, палос ва хўжалик учун ишлатиладиган турлари бор. Агар тарихга назар соладиган бўлсак, ўрта асрларда гиламлар амалдор шахсларнинг куч – қудрати рамзи саналган. Бундан ташқари, XVI – XVII асрларга оид гиламларда миниатюра сифатида амалдор шахслар мавжудлигини англатувчи белгилар акс эттирилганлигини кўриш мумкин. Ўрта асрларда,

байрам ёки тантаналарда гилам амал, давлат, бойлик ва куч - қудрат рамзи сифатида ҳам кўлланилган. Уни фақат ўзларига тўқ бойлар, амалдорлар ва қирол олди амалдорлари сотиб олганлар холос. Сабаби гиламлар ўша даврда жуда қиммат ва ҳаммага ҳам бўлиши мумкин бўлмаган атрибут саналган.

Ўзбекистоннинг чорвачилик ривожланган районларида қадим замондан кигиз босиш ҳам амалий санъат тури сифатида кенг тарқалган. Маҳаллий аҳоли кигизни илгари ерга бўйра (чишта) устига солишган, ўтовларни ўрашган, қалпок пайма, айрим ҳолларда бадиий буюм сифатида ҳам ишлатишган. Гулдор, чиройли кагизлар оқ қизил, қора рангдаги нақшлар билан безатилган, баъзан гулсиз босилган. Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида такинамат, гулкиз, қора қўй ва чийдам кигизлар, Хоразмда тақянамат хиллари учрайди.

Кигиз қўйнинг кузги жунидан ёки эчки жунидан тайёрланган. Дастреб жун титиб тозаланган, ювиб қуритилган, сўнг маҳсус савагичлар билан титилиб, ранги ва сифатига қараб юзлик ва оралиқقا сараланади. Танлаб ажратилган жун юзига маҳсус ранг билан тўқилган майин жунлардан қўчкор шоҳи, юлдуз, ромб, булут ва оддий геометрик шаклдаги нақшлар билан кигиз босилади. Кигизни маҳсус чий шолча ёки қалинроқ матога ўраб аркон билан маҳкам боғлаб устидан тез-тез қайноқ сув сепиб кўп марта думалатилади. Уни уч-тўрт киши ўтириб қўлда думалатиб, уқалаб, балаклаб тайёрлайди. Бу жараён мураккаб бўлганилиги учун уй шароитида эркаклар ёрдамида фойдаланилган. Ҳозир кигизлар маҳсус машиналарда ишлаб чиқарилмоқда. Кигизчиликда ишлатиладиган мураккаб нақшлардан ғажара (ғажари) услуби, Самарқандга бешкашта услуби кенг тарқалган. Ҳозир ҳам безакли, бир неча рангга бўялган жунлардан ажойиб кигизлар босиб чиқарилмоқда. Гиламлар тўқилган жойи ёки тўқилган корхонанинг номи билан юритилади.

Республикада миллий ҳунармандчилликни ривожлантиришга доир кўргазма, кўрик-танлов, халқаро симпозиум ва анжуманлар ўтказилмоқда. Бу тадбирларни ўтказишдан мақсад ҳунармандлар билан назариётчиларнинг ўзаро ҳамкорлигини йўлга қўйиш, уларни янада рағбатлантириш, ўзаро тажриба алмашиш ва ҳунармандчиликда анъаналарни сақлаб қолиш каби масалаларни ҳам қамраб олади.

Бир сўз билан айтганда, кўп асрлик тарихга, алоҳида услуб ва бетакрор йўналишга эга ўзбек миллий гиламдўзлик санъатини янада ривожлантириш, худудларда шаклланган анъанавий мактаблар фаолиятини кенгайтириш, қўлда гилам тўқиши анъаналарини қайта тиклаш, гиламдўз ҳунарманд ва касаначиларни қўллаб-қувватлаш мақсадида бугун юртимизда алоҳида музей ташкил этиш вақти келди. Бу борадаги саъй-ҳаракатлар, ўз навбатида, миллий ҳунармандлик турининг

ноёб услубларини сақлаб қолиш, келажагимиз эгаларига етказиш, дунё сайёхларига кенг тарғиб этиш ҳамда уларни мамлакатимизга жалб қилишга ҳисса бўлиб қўшилади. Қолаверса, миллийлигимизни ўзида акс эттириб турувчи халқ амалий санъати намуналари билан келажак авлодни таништириш, гиламларимизда акс этган миллий қадрият ва руҳият ўзлигимизни англаш ва намоён этишга хизмат қиласди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Давлатова С.Т. Ўзбек анъанавий ҳунармандчилиги тарихий жараёнлар контекстида(Ўзбекистоннинг жанубий худудлари мисолида). – Тошкент, Yangi nashr, 2018. – 368б.
2. Дала ёзувлари. Навоий вилояти Нурота шаҳри, 2015 йил; Жиззах вилояти фориш тумани. 2016 йил.
3. Мошкова В.Г. Ковроделие узбеков племени туркман // Ковры народов Средней Азии. – Т., 1977. – С. 73.
4. Мошкова В.Г. Ковроделие узбеков племени туркман Нуратинского междугорья // Ковры народов Средней Азии (материалы этнографических экспедиций 1929 - 1945 гг.). – Т., 1970. – С. 69-77.
5. Мошкова В.Г. Ковры народов Средней Азии в конце XIX – началеXX вв.-Т.: “Фан”, 1970, С.2553.
6. Фалькерзам А. Старинные ковры Средней Азии. –Москва, 2013. – 80с.
7. Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х. Этнографические очерки материальной культуры узбеков в конце XIX – началеXX вв.-Т.: “Фан”, 1981, С.126
8. Тошев Х., Ўроқов М.Б. XIX аср охири ва XX бошларида Зарафшон воҳаси қишлоқ аҳолисининг ҳунармандчилиги. – Т.: “Фан”, 1981, 110 бет.

O’ZBEKISTONDA TO’Y AN’ANALARI TARIXI VA BUGUNI

*Xadicha SAYDULLAYEVA
TDSHU, 1-kurs magistranti*

O’zbek xalqi qadim o’tmishdan bugungi kungacha o’zining boy tarixi, ma’naviy qadriyatlari, milliy urf-odatlariga ega bo’lib, zamonlar osha uni o’z qalbi va ma’naviyatiga saqlab kelib, avloddan-avlodga meros qilib qoldirib kelmoqda. Tarix insoniyat hayotining shakllanishi, taraqqiy etib borishi va kelajak uchun zaruriy ehtiyojlarni yaratishga asos bo’lib xizmat qilishi bilan birgalikda, o’tmish ajdodlarimizning bosib o’tgan turmush tarzini halollik, haqqoniylik hamda tanqidiy ruhda tahlil qilishni ham o’z zimmasiga yuklaydi. Tarixni o’rganish, tarixiy voqealarni kelajak avlodga haqqoniy ochib berish

haqida O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimov “Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch” asarida quyidagi fikrlarni bildirgan: “El yurtimiz o‘zining ko‘p asrlik tarixi davomida mash’um xatarlarni necha bor ko‘rgan, ularning jabrini tortgan. Shunday asoratlar tufayli tilimiz, dinimiz va ma’naviyatimiz bir paytlar qanday xavf ostida qolganini barchamiz yaxshi bilamiz. Ana shu fojiali o‘tmish, bosib o‘tgan mashaqqatli yo‘limiz barchamizga saboq bo‘lishi, bugungi voqelikni teran tahlil qilib, mavjud tahdidlarga nisbatan doimo ogoh bo‘lib yashashga da’vat etishi lozim. O‘z tarixini bilmaydigan, kechagi kunini unutgan millatning kelajagi yo‘q. Bu haqiqat kishilik tarixida ko‘p bora o‘z isbotini topgan”. Vatanimiz milliy mustaqillikni qo‘lga kiritganidan keyin tarixiy haqiqatni mafkuraviy tazyiq va ta’sirlardan xoli tarzda, xolisona va haqqoniy, adolat va tarixiylik nuqtai nazaridan xalqimizga yetkazish imkoniyati yuzaga keldi.[1-24]

Darhaqiqat mustaqillik bizga qadim qadimdan ota bobolarimizdan meros urf odatlarimizga erkin amal qilish imkonini berdi. Shu o‘rinda azaldan to‘ytomosha oshuftasi o‘zbek xalqining to‘y marosimlari bilan bog‘liq an-a’nalari hamda rasm-rusmlari faqatgina xursandchilik va shodiyonalik bo‘libgina qolmasdan, balki, muayyan maqsadga qaratilgan, asrlar davomida rioya qilinib kelinayotgan diniy udumlar majmui hamdir.

To‘y-bashariyat aql zakovati, tabiiy, ma’naviy-axloqiy va huquqiy ehtiyojlari, talablari asosida vujudga kelib, uzoq tarixiy taraqqiyot bosqichlarini bosib o‘tib, hozirgi kunimizgacha yetib kelgan va istiqbolda ham ma’naviy qadriyatlarimiz tarkibida mustahkam saqlanib keladigan noyob hayotiy marosimlar majmuidir. Darhaqiqat, to‘y deb ataluvchi so‘z anglatgan marosimlar hamma vaqt hamma joyda kishilarning talabi, ehtiyoji bilan o‘tkazilar ekan, ushbu hayotiy hodisaning turli elatlar va xalqlar va millatlardagi vujudga kelish tarixi, shakllari, tarixiy jihatdan kasb etgan xususiyatlarini o‘rganish, uning tarkibida saqlanib qolgan umuminsoniy , milliy va mahalliy ijobiy an’analarni saqlab qolish: qoloq, davr talablariga mos kelmaydigan jihatlarni isloh etish, kamxarajatli, ixcham to‘ylar qilishga xalqimizni odatlantirish bugungi kunda dolzarb masalalardan biriga aylanmoqda.[2-65]

Tarixiy manbalarda saqlanib qolgan ma’lumotlarga qaraganda “to‘y”-atamasi turkiy so‘z bo‘lib, “toy” yoki “qurultoy” shaklida mo’g’ullar va chig’atoy xonlari davrida ham keng qo’llanilgan. XIV asrda Movarounnahr hududiga sayohat qilgan arab sayyohi Ibn Batuta esdaliklariga asosan “toy”-bu har yili o‘tkaziladigan yig’in (qurultoy) bo‘lib, unda Chingizzon avlodlari, amirlar va turkey beklar, obro’li ayollar va lashkarboshi ishtirok etgan. Yakunlangan muddati 1864 yil 5 may bo‘lgan “Tavorixi xorazmshoxiya ” tarixiy asarida uchraydigan ma’lumotga ko‘ra, vazir Xasan-Murod qushbeginig o‘g’li Muhammad Yusufbek xonning qiziga uylangan bo‘lib, ziyofat-toy (to‘y) bir necha kun davom etgan. Tadqiq etilgan aksariyat

ma'lumotlar asosida, “to'y” –qadim zamonlardan beri doimo katta jamoa, yuqori martabali zadogonlar, katta hajmdagi yig'in, cheklanmagan miqdordagi ziyofat va dabdaba bilan uzviy bog'liq bo'lgan odatligi aniqlandi.

O'zbek to'y marosimlari davrlar o'tishi bilan qisman o'zgarib borgan va har bir etnik guruhda o'ziga xos xususiyatlari bilan o'zaro farq qiladi. Qadimdan meros bo'lib kelayotgan to'y marosimlari islomgacha va islomdan keying ayrim magik xarakterga ega bo'lган udumlarning hozirgi zamonaviy odatlar bilan qorishib ketganligini millatlar o'rtasidagi aloqalarning globallashuvi natijasidir. Jamiatning asosiy bo'g'ini hisoblanmish oila munosabatlari nikohdan boshlanadi. Bunda ikki yoshning yangi hayotga qadam qo'yayotganligi el-ulus, qo'ni-qo'shnilar ma'lum qilinib, ularning turmush qurishga kirishayotganligi e'tirof etiladi. Ana shu nikoh to'yi o'zbek xalqida boshqa to'ylardan to'y ishtirokchilari tomonidan murakkab urf-odatlar va irim-sirimlarning bajarilishi, ko'plab qadimiy e'tiqod va topinishlarning masalan, fetishizm, totemizm, ajdodlar ruhiga sig'inish, olov va boshqa bir qator demonologik ko'rinishlar izlarining mavjudligi bilan ajralib turadi.

Nikoh to'y marosimlarini boshlab beruvchi dastlabki marosim sovchilik bo'lib, sovchilar to'g'risidagi ilk ar VII-VIII asrga oid O'rxun-Enasoy bitiklarida uchratamiz. Buyuk davlat arbobi To'nyuquq (VII asr) bitiktoshida "sov"-kalimasi sab-so'z, gap ma'nosida ishlatilgan. Irq bitigi(fol kitobi)a esa "sab"-so'z , "sabchi"-xabarchi, so'z keltiruvchi ma'nosida ishlatilgan.[3-78] O'rta asrlar mashhur tilshunosi Mahmud Qoshg'ariy bu xususda "sovchi-kelin va kuyov orasida bir-biriga xabar yetkazuvchi"-deb yozadi.[4-169] Bundan ko'rini turibdiki, yangi oilani paydo bo'lishidagi sovchilik udumi uzoq o'tmishda ham mavjud bo'lgan.

O'zbek xalqinig uzoq tarixga ega yana bir to'y marosimi beshik to'yidir. Ushbu to'y nikoh to'yinig mahsuli bo'lib, oilada tug'ilgan ilk farzand sharafiga beriladi. Bunda chaqaloqning ona tomonidan qarindoshlari chaqaloqqa beshik va zarur bo'lgan barcha buyumlarni karnay-surnay sadolari ostida olib borishadi.

Millatimizning qadimgi to'ylaridan yana biri sunnat(xatna) to'yidir, undan maqsad islomning sunnatini bajarishdir. To'y o'g'il bolalarning tog' yoshlarida, ya'ni 1-3-5 yoshlarida o'kaziladi. To'y oldidan xatmu qur'on marosimi o'tkazilib, elga osh tortish va to'y bolaga ezgu tilaklar tilash bilan yakunlanadi.

Umuman olganda, xalqimizning tarix sinovlaridan o'tgan bayramlari marosimlari, urf-odatlari xalqimizning milliy xususiyatlari, qadriyatga aylangan xalqchillik ruhi bilan sug'orilgan jihatlarini, halollik, poklik, mehnatsevarlik xislatlarini namoyon etadi. Xalqning o'ziga xos milliy, ruhiy ko'rinishlarining barchasi xalq to'ylarida o'z ifodasini topadi.Aynan mazkur marosimlar va odatlar yashovchanligining asosiy sababi ularning asosiy mazmun mohiyati hamda maqsadi kelajak avlod davomiyligini ta'minlashga qaratilganligi bilan xarakterlanadi.

Ammo so'ngi kunlarda xalqimiz orasida to'y marosimlaridagi asosiy e'tibor yoshlarning baxtli bo'lishiga emas, quda tomonning to'y uchun qilgan xarajati miqdoriga qaratilmoqdagiki, bu jamiyatning ma'naviy muhitiga salbiy ta'sir o'tkazmoqda. Kuzatishlar shuni ko'rsatmoqdaki, aholining aksariyat qismi orasida to'y marosimlari uchun sarf-xarajatlarning oshib borayotganligi, isrofgarchilik, ko'p sonli mehmonlarning taklif etilishi-bu yillar davomida kutilgan orzu-havasning yaxshi niyatda amalga oshirilayotganidan ko'ra, xalq orasida "kim o'zarga" obro' talashishga aylanib qolgan. Natijada so'ngi kunlarda milliy to'y an'analarimizga aloqasi bo'limgan, ayrim qo'shtirnoq ichidagi urf-odatlarga mos bo'lish uchun daromadlariga yarasha emas, balki qarz olib bo'lsada , katta sarf-xarajat qilishmoqda. Buning oqibatida to'ydan keyin kelib chiqadigan kelishmovchiliklar yoshlarimizni ajrashib ketishlariga ham sabab bo'lmoqda, yoki oilani bir necha yillar davomida qiynalib yashashga majbur qilmoqda. Yuzaga kelgan vaziyatni e'tiborga olib diniy ulamolar, imom-xatiblar aholi orasida marosimlarda isrofgarchilikka yo'l qo'yib bo'lmasligi, islom dinida to'ylar va ma'rakalarda katta sarf-xarajatlar oqlanmasligi haqida tushuntirish ishlarini olib bormoqda.Yuqoridagi mavjud vaziyatni inobatga olib O'zbekiston Respublikasining parlamenti 2019 yil 14 sentabr kuni "To'y hashamlar, oilaviy tantanalar, ma'raka va marosimlar, marhumlarning xotirasiga bag'ishlangan tadbirlar o'tkazilishini tartibga solish tizimini takomillashtirish" to'g'risidagi qarorni qabul qildi. Qarorda har xil ko'ngilsizliklarning oldini olish maqsadida to'y hashamlar va boshqa oilaviy tadbirlarning davomiylik vaqtini hamda chaqiriladigan mehmonlar soni aniq belgilandi. Shuningdek qarorda to'y marosimlarining katta xarajat talab etadigan har bir qismiga to'xtalib, asosiy e'tibor to'ylarning ixchamligi va kamxarajatli qilib o'tkazilishiga qaratilgan.[5-Oliy Majlis qarori]

Xalqimiz azaldan saxiy, mehmondo'st xalq. Ammo me'yordan oshgan har qanday holat, zararga yo'liqtirishi mumkinligini hisobga olib, to'ylarning ortiqcha dabdabali bo'layotganligi va buning oqibatida yuzaga kelayotgan moddiy qiyinchiliklar hamda isrofgarchiliklarning oldini olsak maqsadga muvofiq bo'lardi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. T., 2008.
2. Ashirov A.A. O'zbek xalqining qadimiy e'tiqod va marosimlari. –T., 2009.
- 3.Klyashtorniy S.G. Qadimgi turkey runic yodgorliklari O'rta Osiyo tarixi uchun manba sifatida.-M., 1964
- 4.Mahmud Qoshg'ariy Devonu lug'atut turk.-T., 1960.
5. O'zbekiston Respublikasining parlamenti 2019 yil 14 sentabr kuni "To'y hashamlar, oilaviy tantanalar, ma'raka va marosimlar, marhumlarning xotirasiga bag'ishlangan tadbirlar o'tkazilishini tartibga solish tizimini takomillashtirish" to'g'risidagi qarori.

RUI GONSALES DE KLAVIDXONING “SAMARQANDGA-AMIR TEMUR SAROYIGA SAYOHAT KUNDALIGI”DA SOHIBQIRON DAVRIDAGI TO‘Y VA BAZMLARNING YORITILISHI

Xadicha SAYDULLAYEVA
TDSHU magistranti

O‘zbekiston tarixining o‘rta asrlar davri, xususan Temur va temuriylar davri tarixi nisbatan mufassal o‘rganilgan davr hisoblanadi. Moziyda ulkan sultanatlarga asos solgan buyuk shaxslar ko‘p o‘tgan, ammo, Amir Temurdek adolatparvar hukmdor kam, balki yo‘q hisobi. Bu haqiqatni biz o‘sha davrga oid qimmatli, muhim manbalar: Ibn Arabshohning “Ajoib al-makdur fi tarixi Taymur”, Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”, Nizomiddin Shomiyning “Zafarnoma”, Rui Gonsales de Klavixoning “Samarqandga-Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi” va shunga o‘xshash ko‘plab asarlarda ko‘rishimiz mumkin. Ushbu davrdagi iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy va madaniy jihatlarga bag’ishlangan yuzlab asarlar mavjudki, ulardagi o‘nlab masalalar bahslidir. Shularning orasida mashhur sayyoh va elchi Rui Gonsales de Klavixoning “Kundalik”lari Temur va temuriylar davri tarixidan baho yurgizuvchi ahamiyatga molik asarlardan biri hisoblanadi. Kitob 1404 yili Samarqandda Temur saroyida turgan Kastiliya (Ispaniya) qiroli Genrix III ning elchisi Rui Gonsales de Klavixoning yo‘l xotiralaridan iborat, ya’ni uning 1403-1404 yillari Turkiya, Eron va Movrounnahrda, xususan Amir Temur saroyida ko‘rgan bilganlarini o‘z ichiga olgan bir asardir.

“Kundalik”da o‘sha vaqtarda Amir Temur qo‘l ostidagi mamlakatlar va shaharlarning umumiy ahvoli, xalqning kun kechirishi, Temur va uning yaqinlari tashabbusi bilan barpo etilgan binolar, qasrlar, masjidlar, madrasalar, savdo rastalari, do‘konlar; Temuriylar davlatining Xitoy, Hindiston, Oltin O‘rda (Klavixo uni Totoriston deb ataydi) bilan bo‘lgan savdo va siyosiy aloqalari, temur saroyida amalda bo‘lgan tartib qoidalar, va sohibqironning xotinlari hamda ularning mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotida tutgan o‘rnini haqida juda qimmatli ma’lumotlar bor¹.

Shuni hech shubhasiz aytishimiz mumkinki, kundalik XV asr boshlaridagi Movrounnahrning hayotiga bag’ishlangan muhim tarixiy asar bo‘lib, unda Klavixo ko‘rgan kechirganlarini batafsil yoritgan, asarning Amir Temur sultanati ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy jihatlarini o‘rganishdagi ahamiyati kattadir.

“Kundalik”da Amir Temur barpo ettirgan bog’lari, bu ulkan bog’larning betakror qurilish uslublari mufassal yoritilgan bo‘lib, bu bunyodkorlik ishlari mahobati va go‘zalligi bilan o‘z davrida shuhrat qozonganligini ko‘rishimiz

¹ Rui Gonsales de Klavixoning “Samarqandga-Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi-T.,2010,17-b

mumkin. Klavixo ushbu bog'larda sohibqiron uyushtirgan sayllar, bazmlar va to'ylarni shu qadar to'liq tasvirlaganki, ko'rgan kechirganlarinig eng kichik jihatlarini ham nazardan chetda qoldirmagan. Aynan shu bazm va to'ylar kundalik muallifi tomonidan bayon etilar ekan sohibqiron ko'z o'ngimizda qo'l ostidagilariga, qo'shiniga va xalqiga nisbatan saxovatpesha, elchilarga hamda mehmonlarga nisbatan hurmat va ehtiromli mehmondo 'st hukmdor sifatida gavdalanadi. Aytaylik Bog'i Chinordagi bir to'y manzarasini yoritib, avvaliga bog'ning hayratlanarli go'zalligini quyidagicha ta'riflaydi: "Bog'ning g'ishtdan ishlangan koshinlar, lojuvard va tilla bo 'yoqlar bilan har xil yo 'sinda sayqal berilgan chiroyli ulkan darvozasi bor. Bog' juda katta edi, unda shig'il mevaga kirgan va quyuq soya tashlab turgan daraxtlar ko 'p edi. Bog'da gul dor gilamlar va serjilo matolardan qilingan soyabon va o 'tovlar yayrab turibdi. Podshoh bugun bu bog'da katta to'y tashkil etib, unda elchilar, ko 'plab erkak va ayollar, qarindosh urug'lar va boshqa mehmonlarni taklif etishni amr etdi".¹ Ko'rinib turibdiki, sohibqiron barcha bazm, ziyofat va to'ylarda o'z yaqinlari bilan birga bo 'lishni, ularni bir dasturxon atrofida jamul-jam qilib erkak ayol teng huquqda o'yin kulgu qilishlariga ijozat bergan. Ammo Klavixo va uning safdoshlari bu bazmga tilmochni kutganliklari vajidan kech qolganligini yozib, ushbu voqeani quyidagicha tasvirlaydi: "Elchilar bazmga kelganlarida podshoh ovqatlanib bo'lgan edi. U:" bundan buyon elchilarni taklif etganda, ular tilmochni kutib o'tirmasdan darhol yetib kelmaklari lozim.... Chunki elchilar mening xonadonimni va a'yonlarimni ko'rib, har jihatdan yayrasinlar degan niyatda bu sayilni uyushtirganman".-dedi. Buning ustiga xonadonini boshqaradigan amirlarning kelmaganliklari uchun mirzolardan qattiq xafa bo'ldi". Yuqorida voqeа tavsilotlaridan shuni anglash mumkinki, Amir Temur ittifoqdosh davlatlarining elchilariga nisbatan yuksak ehtiromda bo'lib, ularning sharafiga katta bazm-u sayllar uyushtirib, bu ziyofatlardan hatto xizmatkorlarining ham o'yin kulgu qilishlarini xoxlagan. Klavixo o'z "Kundalik"ida sohibqironning elchilar bazmga kech qolganliklari sababli ularning to'ydagi ulushlari sifatida besh qo'y va ikkita katta ko 'zada sharob elchilar qarorgohiga yuborilganligini yozadi.

Shuningdek, "Kundalik"da muallif O'rdabozorni tasvirlar ekan, sohibqironning katta bir to'y munosabati bilan (qanday to'y ekanligi qayd etilmagan) Samarqand shahrining savdo ahli: chitfurushlar, sarroflar, javohir va boshqa turli tuman mollar bilan savdo qiluvchilar, oshpazlar, qassoblar, tikuvchilar, kovushdo'zlar va shahardagi barcha hunarmandlar podsho o'rdasi joylashgan yalanglikka chiqib, chodir tikib savdo qilsinlar,-deb buyurganligini yozib, shundan keyin barcha tijorat ahli shahardan chiqib, podsho qarorgohi atrofida joylashganligini, har bir hunarmand tartib bilan alohida-alohida rasta

¹ O'sha asar, 161-b

hosil qilib, o‘yin kulgular qilib, qarorgoh bo ‘ylab aylanganliklarini yozadi.¹ Bozorlar to‘y bo ‘layotgan bog’ atrofiga ko‘chirib keltirilganliga qaraganda, bunday to‘y va bazmlar bir necha haftalab davom etgan va aholining hech bir tabaqasi bu xursandchiliklardan bebahra qolmagan. Shunindek “Kundalik” muallifi bu to‘y va bazmlarda Amir Temur xalq ko‘zi oldida davlatga xiyonat qilgan mulozimlarini dorga ostirganligini ham hayrat bilan yozadiki, bizningcha sohibqiron o‘z davrida to‘y va bazmlardagi an-a’naga aylangan bu jarayondan hamma o‘ziga xulosa chiqarishini, davlatga xiyonat qilganlar shu tarzda kechirilmasligini anglatishni xohlagan.

Klavixo o‘z kundaligida ulug’ bobokalonimiz saroyidagi to‘y va bazmlar haqida yozishni davom etar ekan, Bog’i Navda bo‘lgan katta bazm haqida ham qayd etadi. Muallif o‘z odatiga ko‘ra dastlab bog’ning fusunkor ko‘rinishini tasvirlab, shundan so‘ng podshoh bu bog’da ham katta bazm uyshtirganligini, unda elchilarni ham taklif qilganligini, bazmda juda ko‘p odam yig’ilganligini shuningdek ziyofatda podshoh barchaga sharob ichishga ruxsat bergenligini aytib: “podshoh ijozatisisiz, o‘z uyida ham, jamoat joyida ham ularning sharob ichishlari mumkin emas edi”, -deydi.² Shu o‘rinda ta’kidlash joizki sohibqiron sultanatida axloq qoidalari qat’iy bo ‘lgan va bu tartibga hamma so‘zsiz itoat etgan. Klavixo o‘z xotiralarini qog’ozga tushirishda davom etar ekan: “Sharobxo‘rlikdan so‘ng go‘shtli taomlar keltirishdi, dasturxonda qovurilgan ot go‘shti, qaynatilgan, qovurilgan hamda tuzlangan qo‘y go‘shti, o ‘z udumlariga ko‘ra har xil usullar bilan pishirilgan gurunch ovqatlar juda mo‘l bo ‘ldi”, -deydi³. Yana shu bazmdagi ovqatlanib bo‘lingach, podsho amirlaridan biri qo‘liga kumush tanga to‘ldirilgan kumush kosa ushlagan holda o‘rtaga chiqib, tangalarni elchilar va mehmonlar ustidan sochib yuborgani, so‘ngra podsho buyrug’iga binoan elchi va mehmonlarga kimxob to‘n kiydirilgani borasidagi Yevropa uchun yod bo‘lgan udumlar haqida yozadiki, bizningcha bu an-a’na asrlar davomida avloddan-avlodga ko‘chib kelayotgan, ayniqsa hozirgi kecha-kunduzdagи to‘ylarimizda zamonaviy tusga kirgan, qadimiy, etnografik qadriyatlarimizdan biridir.

“Kundalik” muallifi sohibqiron saroyida bo‘lgan bu ziyofatlarda uning xotinlari va kelinlarining ham ishtiroki haqida alohida to‘xtalar ekan, malikalarning bu to‘y va bazmlarda kiygan liboslarigacha batafsil tasvirlaydi. Aytaylik Bog’i Davlatobodda katta bir saylda, yig’ilganlar joy-joylariga xotirjam o‘rnashishgach Saroy Mulkxonimdan boshlab malikalarning o‘z ko‘shklaridan chiqib kelishlarini ta’riflab shunday deydi: “To‘y boshlangach

¹ Rui Gonsales de Klavixoning “Samarqandga-Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi-T.,2010,19-b

² Rui Gonsales de Klavixoning “Samarqandga-Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi-T.,2010,162-b

³ O’sha asar, 163-b

saropardalarning biridan shohning katta xotini Kan'o (Saroy Mulkxonim) chiqib keldi. Uning egnida zarhal bezakli, etagi yerga sudralib turgan, uzun va keng, yoqasiz va yengsiz qizil shoyi ko 'ylak, ko 'ylak belidan etagigacha kengayib borgan. Malika oson yurishi uchun ko 'ylak etagini taxminan o'n besh nafargacha ayol ko 'tarib borardi. Malikaning yuziga oftobdan saqlanish uchun oq upa qalin qilib surilgan, yuziga oq mato tutilgan. Boshida xuddi jangda kiyadigan dubulg'aga o'xhash uchli qizil bosh kiyim. Uning popildoqlari xonimning yelkasiga tushib turibdi.... Bosh kiyimning xonim yelkasiga tushib turgan qismiga qimmatbaho toshlar, durri noyob bilan bezatilgan tilla bargak qadalgan.....Xonim boshidagi qalpoq tushib ketmasligi uchun bir necha ayollar qo 'llari bilan tutib turardilar....Shunday qilib xonim podshoh o'ltirgan ko 'shkka yetib, Temurbekdan biroz orqaroqda joylashdi"¹ Shundan keyin Klavixo Temurbekning xuddi katta malikadek kiyangan boshqa xotinlari ham o'z ko 'shklaridan chiqib, Bibixonimdan orqaroqda, o'z o'rinalarini bilib, ketma-ket joylashganliklarini, ularni kuzatib kelgan ayollar ko 'shkdan tashqarida qolganliklarini yozadi². Yuqoridagi tavsilotlardan anglash mumkinki, Amir Temur davridagi hamma bazm-u sayillar, to'y-u bayramlarda uning xotinlari va kelinlari yonida bo'lib, barcha jarayonlarda ishtirok etganlar. Malikalarning bunday noqulay kiyinislari esa, bizningcha, faqat to'y va bazmlar uchun mo'ljallangan shohona liboslari bo 'lgan.

Bunday bayramlarda qiziqchilar, dorbozlar ham ishtirok etib, kelganlarning ko'nglini xushlaganlar. Podshoh ixtiyoridagi fillar turli ranglarga bo'yalib, fil ustida o'rnatilgan yog'och ayvonchalardagi odamlar har xil tomoshalar ko 'rsatishgan.

Klavixo buyuk sultanat sohibi qarorgohida ko 'rgan shu kabi tantanalari xotiralarini qog'ozga tushurar ekan, ulardagi nikoh to'ylariga ham alohida to'xtalib, bu to'y ham yuqoridagi kabi bazmlardek o'tishini aytib, shunday deydi: " Bu kecha podshoh o'z qarindoshi bo'lgan bir qizni, bir qarindoshiga uzatmoqda edi. To'yda uzoq davom etgan sharobxo'rlikdan so'ng dasturxonga ot go'shti hamda kabob qilib pishirilgan yaxlit qo'y go'shti tortildi. Go'shtlarni o'z odatlariga ko 'ra tovoqlarga solib, charm dasturxonlarga nonsiz qo 'ydilar. Go'sht ortilgan aravalar, go'sht to'la kajavalar yuklangan tuyalar uzlusiz kelib turardi. Go'shtxo'rlikdan so'ng xontaxtalar keltirilib, ularning ustiga tuzlangan go'sht, gurunch va boshqa taomlar, shirinlik solib pishirilgan non qo'yildi. Xotinlar ham to 'yda erkaklar kabi faol va xursand edilar. To'yga odamlar uzlusiz kelib turar, shundan to'y ertalabgacha davom etadigandek edi"³.

¹ Rui Gonsales de Klavixoning "Samarqandga-Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi-T.,2010,182-b

² O'sha asar-183-b

³ Rui Gonsales de Klavixoning "Samarqandga-Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi-T.,2010,185-b

Anglash mumkinki, ulug' sultanat sohibi bobokalonimiz davlat ishlaridan ortib, qarindosh urug'larining ham taqdiriga befarq bo'lmay to'ylariga o'zi bosh-qosh bo'lgan. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, Amir Temur hayotlik chog'ida farzandlari va nevaralarini uylantirayotib, bo'lajak kelinni nasl nasabiga qarab, o'zi tanlagani manbalardan ma'lum. Tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiyning yozishicha, Amir Temurning suyukli nabirasi Halil Sulton (Mironshoh Mirzoning o'g'li) Samarqand shahrining quyi tabaqasiga mansub hunarmand oilasida dunyoga kelgan Shodimulk Xotunni o'z zamonasining taomiliga qarshi o'laroq nikohiga olmoqchi bo'ladi¹. Tabiiyki, bunday "tengsiz" nikohga Temur boshliq butun avlod qarshi turgan. Biroq, Halil Mirzoning qat'iy qarori g'olib chiqib, Shodimulk Xotun malikaga aylangani, hamda sultanat ishlariga faol aralashganiga tarix guvoh.²

Sohibqiron Amir Temurni Rui Gonsales de Klavixoning "Samarqandga-Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi" asarini to'y va bazm marosimlarining yoritilishi doirasida tahlil qilib, quyidagi xulosalarga keldik;

Birinchidan, Amir Temur saroyidagi to'y va ziyofatlar o'z davri urfatiga ko'ra katta dabdaba va shohona tarzda o'tkazilgan;

Ikkinchidan, Temur davri to'y va bazmlarida bugungi kunda Yevropa bong urayotgan va tinimsiz vaqtli matbuot nashrlarida yangilik sifatida targ'ib qilinayotgan gender tenglik masalasiga alohida e'tibor qaratilgan;

Uchichidan, Hazrat sohibqiron Amir Temur nasl(kelin) masalasiga jiddiy qaraganligini ko'rishimiz mumkin;

To 'rtinchidan, to'y marosimlaridagi kiyinish, ziyofatlarda har bir shaxsning joylashish o'rni, dasturxonga ovqat tortish madaniyati kabi xususiyatlar bilan yordamchi tarix sohalaridan etnografiya fanlarini ancha boyitish mumkin, nazarimizda.

¹Sh.A. Yazdiy Zafarnoma. 1997, 133-b

² T.Fayziyev Temuriy malikalar. 1994, 51-b

**ТАРИХ ТАДҚИҚОТЛАРИ ВА ТАЪЛИМИ
МЕТОДИКАСИ НАЗАРИЙ
МЕТОДОЛОГИК МАСАЛАЛАРИ**

**ЎЗБЕКИСТОНДА “МАРКАЗИЙ ОСИЁ МУСУЛМОН
ДИПЛОМАТИКАСИ” ФАНИНИ ЎҚИТИШ
МУАММОЛАРИ ВА ИСТИҚБОЛЛАРИ**

Ўқтамбек СУЛТОНОВ

т.ф.д., ЎзРФАШИ,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

Дипломатика тарих фанининг ёрдамчи соҳаларидан бири. Баъзан уни халқаро муносабатларни ўрганувчи дипломатия йўналиши билан ҳам чалкаштирилади. Ушбу икки сўз бир ўзакдан келиб чиққан. Лекин дипломатика дипломатиядан фарқли равишда тарихий ҳужжатларни ўрганувчи фан сифатида маълум. Дипломатика фанига бўлган эҳтиёж маъмурий ва халқаро мақомдаги ҳужжатлардан тортиб кундалик ҳаётдаги мерос, олди-сотди каби ҳужжатларни қайдга олиш, асл ва қалбаки нусхаларини ажратишида юзага келган муаммолар билан боғлиқ эди. XVIII асрдан бошлаб дипломатика Европа университетларида ўрта асрлар қонунчилик актларини махсус ўрганадиган фан сифатида ўқитила бошланган. Кейинчалик дипломатиканинг латин, славян-рус, немис, араб-мусулмон каби бир қатор йўналишлари ҳам шаклланган. Баъзан уларнинг ўзи ҳам бир неча тармоқларга бўлинган (илк ислом, усмонли, форс ва ҳак.). Дипломатика фанининг шаклланиш тарихи, тармоқланиши катта ва алоҳида бир мавзуу. Шу сабаб бу ерда фақатгина Марказий Осиё мусулмон дипломатикаси йўналиши, унинг ўзига хослиги ҳамда Ўзбекистонда тарихчи-тилшунос мутахассисларни тайёрлашдаги истиқболлари хусусида фикр-мулоҳазаларимизни билдириб ўтмоқчимиз.

Аввало мусулмон дипломатикасининг шаклланишига тўхталсак. Таъкидлаш жоизки, ўрта асрларнинг Европа ҳукмдорлари ҳамда Ватиканга алоқадор латин (кейинроқ европа) тилларидаги ҳужжатлар тадқиқи доирасида қўлга киритилган тажрибалар асосида дипломатиканинг бошқа йўналишлари ҳам шаклланган. Масалан, Европадаги турли кутубхоналарда сақланиб қолган мусулмон давлатлари билан халқаро ёзишмалар, савдо ва мулкчиликка оид ҳужжатлар коллекцияларини ўрганишга бўлган қизиқиши мусулмон дипломатикасининг юзага келишига туртки бўлди. XIX асрда бир томондан Ватикан ва Европа давлатларининг Усмонийлар билан ёзишмалари тадқиқ этилган бўлса, иккинчи томондан бир муддат Усмонийлар салтанати таркибида бўлган

бугунги Венгрия, Руминия, Болгария каби давлатлар тарихини усмонли хужжатлари асосида ўрганишга эътибор қаратилди. Яна бир йўналишда эса мусулмон ўлкаларида амалда бўлган расмий-ҳукуқий хужжатларни тадқиқ этиш бошланди. Бу йўналишлар замирида кейинчалик мусулмон хужжатларини ўрганувчи маҳсус академик йўналиш шаклланди. Унинг асосий мақсади ислом жамияти ташкил топган даврдан XX аср бошигача амалда бўлган ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётга оид турли расмий-ҳукуқий хужжатларнинг шаклланиши, тузилиши, муомала майдони, функцияси ва тил хусусиятларини ўрганишдан иборат эди. Ислом оламидаги тарихий-сиёсий ва маданий жараёнлар сабаб мусулмон дипломатикаси ўзининг локал хусусиятларига эга. Шу сабабли илк мусулмон, араб, форс, усмонли, чигатой, уйғур каби бир қанча тармоқлари бўйича тадқиқотлар олиб борилади. Улар орасида Марказий Осиё худудида амалда бўлган тарихий хужжатлар тадқики анча кам ўрганилгани билан ажралиб туради. Юқорида Ўзбекистонда тарихчи-тилшунос мутахассисларни тайёрлашдаги истиқболлари масаласига эътибор қаратдик. Бу бежиз эмас. Сабаби дипломатика соҳасидаги тадқиқотлар тилшунослик ва унинг тадқиқот методлари билан чамбарчас боғлиқ. Шу сабаб бу соҳада изланиш олиб борувчи тилшунос тарихий жараённи, тарихчи эса тил ўтмиши ва қонуниятларини яхши билмоғи лозим.

Марказий Осиё мусулмон дипломатикаси илмий доирада усмонли (Усмонийлар салтанати) ёки форс (Эрон худудидаги давлатлар) дипломатикаси сингари кенг танилган тушунча эмас. Лекин бу терминни қўллашга бир қатор асослар ҳам бор. Масалан, таҳминан XII асрдан бошлаб то XX аср бошига қадар бу минтақадаги мусулмон хужжатлар эволюциясида локал анъана ва меросийлик мавжуд бўлган (фикҳий асос, формуляр, тил, хат тури ва ҳак.). Масалан, Шайбонийлар, Аштархонийлар, Қозоқ хонлиги ва Шарқий Туркистондаги Ёрканд хонлиги қонунчилик актлари тил, услуг ва матн жиҳатидан бир бирига жуда яқин. Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонликлари (Шарқий Туркистон ҳам) давридаги хужжатлар туркуми эса ягона асосларга эга. Аксинча, Темурийлардан кейинги даврга оид хужжатлар матн ва функциясида эса қўшни Эрон, Ҳиндистондаги хужжатлардан фарқлар ортиб борди.

Тарихий хужжатлар Марказий Осиёй, жумладан Ўзбекистонинг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий тарихини, маданий-маънавий ҳаётини ўрганишдаги расмий-ҳукуқий манба сифатида муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда “Марказий Осиё мусулмон дипломатикаси” фанини ўқитиш мақсаддага мувофиқ. Фаннинг номланишига келсак, минтақа тарихида исломдан олдинги давр (сўғд, бақтрий) ва европа (колониал даврга оид иш юритиш хужжатлаш) дипломатикаси намуналари ҳам мавжуд. Шу сабабли фанни “Марказий Осиё мусулмон дипломатикаси”

деб номлаш мақсадга мувофиқ. Хўш, мазкур фанни Республика олий таълим муассасаларида ўқитишининг қандай сабаблари бор?

Биринчидан, ҳозирда республикамиздаги айрим ОТМларнинг тарих факультетларида араб, форс ва туркий (эски ўзбек ёзуви) тиллар ёки “Шарқ қўлёзмалари билан ишлаш амалиёти” номли фанлар ўқитилади. Бу фанлар орқали талабаларнинг шарқ тилларини ва қўлёзма асарлар билан ишлаш малакасини ўзлаштириши режалаштирилган. Лекин бу фанлар тарихий ҳужжатлар билан ишлашни мақсад қилиб олмаган. Бундан ташқари, нарратив (ҳикоявий) ва документал (ҳужжат) ёзма манбаларни ўрганишининг ўзига хос услублари бор. Масаланинг яна бир жиҳати юқорида тилга олинган фанлар ўтилгани сабаб магистратура босқичидаги талабаларнинг “Марказий Осиё мусулмон дипломатикаси” фанини ўзлаштириши бирмунча самарали кечиши мумкин.

Иккинчидан, таниқли ҳужжатшунос О.Д.Чехович 1969 йилда эълон қилган ўз мақоласида Ўзбекистонда 150.000 дан зиёд турли мазмундаги ҳужжатлар коллекцияси мавжудлигига эътибор қаратган эди. Сўнгги яrim аср давомида биргина Ўзбекистоннинг ўзида ахоли қўлида сақла-наётган ҳужжатларнинг аниқланиши ҳамда давлат муассасалари хузуридаги сақловхоналарга олиниши натижасида юқорида тилга олинган рақамлар янада ортган. Биргина Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида ўн мингдан зиёд асл ва кўчирма нусхалардаги ҳужжатлар сақланади. 2019 йилнинг ўзида ахолидан 300 дан зиёд ҳужжат сотиб олинган. Ўзбекистон миллий архиви ва вилоятлар архив ва музейларида эса юзмингдан зиёд ҳужжат бирликлари мавжуд. ЎзРФА Шарқшунослик институтига айрим муассасалардан мутахассис йўқлиги учун ўз фондларида ҳужжатларни тавсифлаш борасида амалий ёрдам сўраб мурожаатномалар келиб тушади. Очигини айтганда, республика миқёсида архивлар ва қўлёзмалар фондларида **ҳужжат билан ишлаш малакасига эга қадрларга**(таъкид муаллифники) эҳтиёж бор.

Учинчидан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 24 майдаги 2995-сонли Қарорига асосан мамлакатимиздаги кўп асрлик қадимий қўлёзмаларни сақлаш ва илмий асосда тадқиқ этиш, дунё бўйлаб тарғиб қилишга катта эътибор қаратилмоқда. Бу ерда қадимий қўлёзмалар дейилганда тарихий ҳужжатлар ҳам назарда тутилгани ҳаммага маълум. Тарихий ҳужжатлар давлатчилик тарихи, ижтимоий-иқтисодий, ҳукуқий жараёнларни ўрганишда энг муҳим ёзма манба эканлигини ҳисобга олсак, йўналишдаги илмий тадқиқотларга бўлган қизиқиш ва талаб юқори бўлишини тасаввур қилиш мумкин. Шундай экан, Ўзбекистон, хусусан Марказий Осиё ўтмишига оид тарихий ҳужжатларни илмий

асосларда ўрганишга йўналтирилган тадқиқотларни ривожлантириш лозим. Демак, бу йўналишда магистрлик диссертациялари учун мавзулар берилиши аввало айнан ҳужжатшунос-магистрлар тайёрлаш қолаверса, келгусида ёш мутахассисларга ўз тадқиқотини докторлик диссертацияси сифатида давом эттириш имконини беради.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон халқаро ислом академиясида 2018 ўқув йилидан бошлаб магистратура босқичида “Ислом цивилизацияси (Тарих)” йўналишида “Мусулмон мамлакатлари дипломатикаси” фани ўқитилиб келинмоқда. Ушбу фан бўйича 2019 йилда маҳсус ўқув қўлланма ҳам нашр этилган. Ўқув қўлланма тарих йўналишининг бакалавриатура ва магистратура талабаларига шунингдек, ёш тадқиқотчиларга мўлжалланган. Унинг биринчи қисми мусулмон дипломатикасининг назарий муаммоларига, иккинчи қисми эса бевосита Марказий Осиё мусулмон дипломатикаси намуналари билан ишлаш малакасини ўзлаштиришга қаратилган. Ўқув қўлланмага илова қилинган тарихий ҳужжатлар таржимаси, асл матни ва факсимил фотолар ҳужжатлар билан ишлашни осонлаштиради. Албатта мазкур нашр бу йўналишдаги илк қўлланма бўлгани сабаб айрим камчиликлардан ҳоли эмас. Ҳозирда уни “Марказий Осиё мусулмон дипломатикаси” фанидан дарслик шаклига мослаштириш бўйича тўлдириш ва мукаммаллаштириш ишлари кетмоқда.

Хулюса қилиб айтганда, Республика ОТМларининг тарих йўналишларида “Марказий Осиё мусулмон дипломатикаси” фанининг асосий фанлар қаторида ўтилиши, дарслик ва ўқув қўлланмаларни қўпайтириш мақсадга мувофиқ. Бу ўз навбатида тарихий ҳужжатлар билан ишлаш малакасига эга рақобатбардош тарихчи кадрларни тайёрлаш ҳамда олий таълимдан кейинги босқичда илмий тадқиқотлар сифатини оширишга хизмат қиласди.

ТАРИХИЙ ТАЪЛИМДА XXI АСР КЎНИКМАЛАРИНИ (SOFT SKILLS) РИВОЖЛАНТИРИШ ЗАРУРИЯТИ

И.М.ШАМСИЕВА
т.ф.н., ТДШИ доценти

Шиддат билан ўзгариб бораётган Vuca(volatility (бекарорлик), uncertainty (ноаниқлик), complexity (мураккаб) ва ambiguity (номаълумлик)¹ деб номланган дунёда инновацион технологиялар тараққий этиб, кўплаб илмий кашфиётлар қилинмоқда, янги - янгидан маълумотлар пайдо бўлмоқда.

Тарихда ҳамма нарсанинг ўз ўрни ва ўз вақти бор. Бугунги кунда XX асрнинг индустрисал жамияти шароитида инсонучун фойдали бўлган

¹ Bennis, Warren; Nanus, Burt(1985). Leaders: Strategies for Taking Charge.

ҳамда унинг саводхонлигини белгиловчи асосий билим ва кўникмалар (ўқиши, ёзиши ва арифметик саводхонлик) долзарб аҳамият касб этмай қолди.

Бунинг сабаби нимада? Гап шундаки, XXI аср таълим олувчилари-нинг аксарияти учун билим, бу ўзлаштирилган ахборотдир. Нега деганда, ўқувчи ва талабанинг барчасида чексиз Интернет глобал тармоғига уланган гаджет, мобил телефон борки, улар ёрдамида керакли ахборотни уч сония ичида топиб олиш имконияти мавжуд. Афсуски, ушбу ҳолат ҳозирги кунга келиб фундаментал билимларнинг қадрият сифатидаги қиймати ва нуфузининг пасайишига олиб келмоқда. Бироқ айни пайтда (21 асрда) билимнинг ўзи етарли эмас.

Австралиянинг Мельбурн университети профессори, “21 аср кўникма ва компетенцияларини баҳолаш ва ўқитиш” номли халқаро илмий лойиҳа раҳбари Патрик Гриффин таъкидлашича, “«21 асрда асосий эътибор танқидий тафаккур, ўзаро мулоқот, ишга ижодий ёндашиш кўникмаларига қаратилган”¹/

21 аср кўникмалари дунё эксперталари томонидан Sof skills - юмшоқ кўникмалар деб таърифланди ва келажак мутахассиси учун айнан шуларнинг муҳим бўлиши белгилаб берилди. Шундай экан, soft skills (юмшоқ кўникмалар) нима ва унинг hard skills (қаттиқ кўникмалар) дан фарқи нимада? Hard skills — бу муайян фаолият тури ва касб ҳунар билан боғлиқ техник кўникмалар, яъни, юқорида қайд этилган саводхонлик ва профессионал касбий билимлардир². Soft skills эса — ўзгарувчанёки мослашувчан, шахсий (персонал) ўсиш билан боғлиқ қуидаги кўникмалар: муаммоларни ҳал қила олиш қобилияти, коммуникация ва жамоада ишлай олиш, ташаббускорликдир³.

Тезкор тараққий этаётган рақамли иқтисодиёт шароитида муваффақиятли бўлишва касбий ўсишда талabalарга анъанавий академик таълимдан зиёдроқ нарса зарур. Шу нуқтаи - назардан, 2015 йилда Давосда ўтказилган Жаҳон иқтисодий форуми “Таълимга янгича қараш: технология ёрдамида социал ва ҳиссий (эмоционал)таълимни ривожлантириш” (New Vision for Education: Fostering Social and Emotional Learning through Technology)⁴ деб номланган маъruzасини эълон қилди ва унда 2020 йилнинг мутахассиси учун аҳамиятли ва зарурий 16 та кўникмани

¹<https://www.coursera.org/lecture/atc21s/5-3-interview-patrick-griffin-and-esther-care-discuss-cps-sIXcc>

² <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095920725>

³<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803100516309>

⁴ New Vision for Education: Fostering Social and Emotional Learning through Technology http://www3.weforum.org/docs/WEFUSA_NewVisionforEducation_Report2015.pdf

белгилаб берди. Шулардан 6 таси : ўқиши, ҳисоблаш, молиявий саводхонлик, табиий- илмий билимлар, АКТ- саводхонлик “асосий” кўникмалар, 10 таси эса : мураккаб муаммоларни ҳал қилиш, танқидий тафаккур, ижодкорлик, одамларни бошқара олиш ёки одамлар билан ишлаш, мувофиқлаштириш, ҳиссий тафаккур, ҳукм ва қарорларни тезкор қабул қилиш, хизмат кўрсатишга йўналтирилганлик, музокара олиб бориш қобилияти, когнитив мослашувчанлик каби кўникмалар, “компетенциялар”¹ деб таърифланди.

Россия эксперлари томонидан эса, "4К тизими" деб номланган кўникмалар модели ишлаб чиқилиб, улар критик - танқидий фикрлаш (Critical Thinking), креативлик - ижодкорлик (Creativity), коммуникатив кўникма (Communication), кооперативлик - ҳамкорлик (Coordinating With Others) деб номланди.² “4К” атамаси остида 21 асрда мутахассис учун керак бўладиган “калит компетенциялар” (Ключевые компетенции) назарда тутилган.

Бундан ташқари 21 аср кўникмаларининг бир неча моделлари мавжуд бўлиб, уларнинг таҳлили алоҳида мақола обьекти бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Дарҳақиқат, замонавий дунё таълимдан кўра тезроқ ривожланмоқда. Бу эса ўз навбатида бошқа соҳаларга нисбатан консерватив ҳисобланган таълимнинг янги реалликка мослашувчанлиги секин амалга ошаётганлигини намоён қилмоқда. Ваҳолангки, таълим - келажак тараққиётига, биринчи навбатда иқтисодий соҳада жамиятни изчил ўзгартиришга улкан хисса қўшадиган ресурслар.

Шундай экан, бундай вазиятда тарихни ўқитиши, тарихий билимларни шакллантиришда нималарга эътибор қаратиш керак? Маълумки, тарих билимларга асосланган фан, тарихни тизимли ва чуқур билимлар сиз ўзлаштириб бўлмайди. Фрэнсис Бэкон таъбири билан айтганда, билим кучдир ва инсоннинг малакаларини ривожлантиришга кўмак берувчи мустаҳкам фундаментдир.

Лекин, бугунги реалликнинг бошқа ҳақиқати ҳам борки, уни инкор қилиб бўлмайди. Ҳеч кимга сир эмаски, тарих фанларининг ўқув дастурлари (умумтаълим ва олий таълимда) давр талаби даражасида эмас, яъни улардаги мавзулар ниҳоятда катта даврни қамраб олган ва кўлами ҳам кенг. Бундан кўзланган мақсад, фикримизча, таълим олувчиларнинг онгига катта ҳажмдаги маълумотларни сингдириш. Аксарият ҳолатларда тарихий таълимда талаба ёки ўқувчи тарихий

¹ New Vision for Education: Fostering Social and Emotional Learning through Technology

http://www3.weforum.org/docs/WEFUSA_NewVisionforEducation_Report2015.pdf

²<https://ioe.hse.ru/monitoring/4k>

жараённинг моҳияти тўғрисида тасаввурга эгами, ўз юрти ва бошқа давлатлар тарихий тақдирини мушоҳада қила оладими ва шу каби мавзулар бўйича мунозаралар олиб боришга қодирми, деган саволлар қўйилмайди ёки таълим олувчининг “Вабо исёни” ва “Сарбадорлар ҳаракати” нинг қачон ва қаерда содир бўлганлиги ҳақидаги билимлари унга қанчалик фойдали бўлиши, каби саволлар ҳам ўртага ташланмайди.

Айтиш жоизки, миллий таълим тизимимиз ҳали ҳануз муайян стандартлар, аниқроғи индустрисал жамият модели форматида қолиб кетган ва бир неча йиллар давомида ўзгармас ва турғун ҳолатда турибди. Ваҳолангки, жаҳоннинг ривожланган давлатлари, таълим стандартлари ни ўзгартиришга муваффақ бўлиб, таълим олувчиларга билим бериш билан бир қаторда келажак мутахассиси учун муҳим саналган кўникмаларни ҳам беришмоқда. Хусусан, ўзини Smart - ақлли давлат деб таърифлаган Жанубий Кореяда таълим натижаларининг барчаси боланинг шахсий ўсиши билан боғлиқ, булар: ўзини бошқара олиш (self-management) ўзини - ўзи ташкил қилиш, мақсадни мустақил қўя билиш, мақсадга элтувчи ҳаракат воситаларини излай олиш, ўзгаришларга бўлган мотивация¹. Билим ва ахборот билан ишлаш, (эътибор бериңг: буерда жараён ҳақида сўз кетаяпти!) ижодий (таҳлилий) тафаккур, эстетика ва эмоционаллик, коммуникация, фуқаро саводхонлиги кабилалар ҳам асосий кўникмалар қаторига киритилган. Кўриниб турганидек, ушбу компетенциялар орасида энциклопедик билимлар бериш деган кўникманинг ўзи йўқ.

Фикримизча, тарихий таълим фундаментал билимлар қаторида, 21 аср кўникмаларини ривожлантиришга ҳам хизмат қилиши керак. Бунинг учун таълим методларини янгилаш ва ҳар бир мавзуу моҳиятидан келиб чиқиб, таълим усулларини унга мослаштириш лозим. Одатда тарихий мавзулар катта ҳажмли, кўп далил ва саналарни ўз ичига олгани боис, улардаги асосий ғояни йўқотмаган ҳолда ихчамлаштириш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Бунда график органайзер ва инфографикалар самарали воситалардан ҳисобланади.

Ёки масалан, “Пирамидали тарих” таълим стратегияси 21 аср кўникмаларидан саналган мураккаб муаммоларни ҳал қилиш, танқидий ва таҳлилий фикрлашда кўл келиши мумкин. Бунда бирор бир муаммоли тарихий вазият пирамида шаклида, юқоридан пастга қараб жойлаштирилади:

1. Тарихий шахс исми; 2. Шахсни таърифловчи 2 та сўз; 3. Воқеа содир бўлган жойнинг таърифи (3 та сўз билан); 4. Тарихий муаммоли ҳолатни таърифловчи 4 та сўз; 5. Муаммоли вазиятнинг омилларини

¹ Korea’s Choice: “Smart Education” <https://community.oecd.org/community/educationtoday/blog/2011/07/26/korea-s-choice-smart-education>

таърифловчи 5 та сўз; 6. Тарихий шахснинг мазкур муаммоли тарихий вазиятдаги харакатларини таърифловчи 6 та сўз; 7. Муаммони ҳал қилиш учун қилинган ҳаракатлар таърифи (7 та сўз). 8. Муаммонинг ечимини акс эттирувчи 8 та сўз.

Бугунги кунда тарих дарсларини сифатли, эмоционал ва қизиқарли олиб бориш учун ҳамда 21 аср компетенцияларини шакллантиришга кўмак берувчи педагогик технологиялар етарлидир. Жумладан, “Интеллектуал харита”, “Расмли контр - тест”, “5 дақиқалик эссе”, “Лойиха-лаштириш”, “РАШМ”(Роль, аудитория, шакл ва мавзу) ижодкорлик, “Бумеранг”, “Case –study”, “Фишбоун (Балиқ скелети)” муаммоларни ҳал қилиш, SWOT- таҳлил” “Резюме”, “Assignment” “ Linkage bridge” (“Боғловчи кўприк”) каби таълим стратегиялари танқидий ва таҳлилий тафаккурни, “Филворд”, “Кросворд”, “Чайнворд” лар эса мустақил изланиш қаби кўникмаларни тақомиллаштиради. Бу технологияларнинг кичик гурухларда қўлланилиши эса, яна бир қатор муҳим компетенциялар: мулокот (коммуникация) ва жамоада ҳамкорлиқда ишлаш (коллаборация) сингари кўникмаларни шакллантиришга ёрдам беради. Шубҳасиз, битта тезис доирасида бошқа 21 аср кўникмаларини ривожлантирувчи таълим методларини қамраб олиш қийин масала.

Юқорида келтирилган 21 аср кўникмаларининг хориж моделлари таҳлили, тарихий таълимга мос компетенцияларни (танқидий ва таҳлилий тафаккур, ижодкорлик, мураккаб муаммоларни ҳал қилиш, ҳамкорлиқда ишлаш, коммуникация) ажратиб олиш ва қўшимча кўникмаларни татбиқ этиш лозимлигини кўрсатди. Жумладан, мантикий тафаккур, яратувчанлик (ўқув ёки илмий маҳсулот ишлаб чиқиши) ҳамда self-presentation (ўзини - ўзи намоён қилиш), яъни, билими, қобилияти ва “маҳсулоти”ни кўрсата билиш кўникмаларини 21 аср компетенциялари қаторига қиритиши мумкин.

Хулоса шуки, “Рақамли иқтисодиёт, Web- аср, “Билимларга асосланган” (knowledge based) ҳамда “Юқори рақобат асли” ва бошқа номлар билан аталаётган 21 асрда профессионал ўсишга интилаётган келажак кадрлардан (барча соҳаларда) кроссфункционал, мультифункционал, яъни кўп малакаларга эга бўлиш талаб қилинмоқда. Бу эса ўз навбатида барча ўқув предметлари, жумладан, тарихий таълимда ҳам билимлар билан бирга кўникмаларни ўргатиш муҳим зарурият эканлигини англатади.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ МАМЛАКАТЛАРИ ҲАМКОРЛИГИ ТАРИХШУНОСЛИГИ НАЗАРИЙ МЕТОДОЛОГИЯСИННИГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИГА ДОИР

Fулом МИРЗАЕВ

*Ўзбекистон Республикаси Миллий гвардияси
Ҳарбий-техник институти ўқитувчиси,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

Марказий Осиё мамлакатлари ҳамкорлик масалаларини комплекс рационалнишда илмий асосда ўрганиш халқаро муносабатлар ва ташқи сиёсат тарихи тарихшунослигининг муҳим тадқиқот обьекти ва долзарблигини белгилаб берувчи асосий омиллардан бири саналади. Боиси, Марказий Осиё мамлакатлари ўзларининг мустақил тараққиёт йўлига эга бўлганига қарийб ўттиз бўлар экан, ана шу ўтган давр мобайнида минтаقا мамлакатларини сиёсий, иқтисодий, маданий-гуманитар соҳалардаги ҳамкорлигига доир бир қатор тадқиқотлар амалга оширилганлигининг гувоҳи бўламиз. Бундан ташқари ушбу ҳамкорлик алоқалари тарихий, иқтисодий, сиёсий каби бир қанча контексларда ўрганилганлиги ҳам Марказий Осиё мамлакатлари ҳамкорлиги тарихшунослиги масалалари долзарблигини белгилаб берувчи асосий жиҳати саналади.

Тадқиқот олиб бориш жараёнида шу нарсага амин бўлдикки, Марказий Осиё мамлакатларининг икки ва қўп томонлама ҳамкорлигига доир тадқиқотлар ҳали етарли даражада деб айта олмаймиз. Масалан, Ўзбекистоннинг мустақиллик даврида Марказий Осиё мамлакатлари билан ҳамкорлик алоқаларининг ривожланиш тарихи, ўзаро ҳамкорлик масалалари Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистон (Туркманистон билан ҳамкорлиги Ўзбекистон тарихи доирасида PhD даражасида ўрганилди)¹ давлатлари мисолида шу вақтга қадар на Ўзбекистон тарихи, на халқаро муносабатлар ва ташқи сиёсат тарихи ёки жаҳон тарихи тарихшунослигига ўрганилмаганлиги айтиб ўтиш мумкин. Бу, эса ўз навбатида бугунги кунда мазкур йўналишлар доирасида комплекс рационалнишда тарихийлик нуқтаи назаридан кенг қамровда илмий жиҳатдан ўрганишни тақозо этади.

Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолияти концепцияси тўғрисида”ги (2012) Қонуни², 2017 йил 7

¹ Мирзаев F.P. Ўзбекистон Республикаси ва Туркманистон ҳамкорлик алоқаларининг шаклланиш ва ривожланиш тарихи. Тарих фан. бўй. фалс. (PhD) докт дисс. автореф. – Т.: ЎзФАТИ. 2018. – 54 б.

²Ўзбекистон Республикасининг Ташқи сиёсий фаолияти концепцияси. 2012 йил 10 сентябрь. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг ахборотномаси. № 9/1. 2012. – Б. 12.

февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”¹ги ПФ-4947-сон Фармони ва соҳага оид бошқа норматив-хуқуқий ҳужжатлар Ўзбекистон Республикасининг жаҳон ҳамжамияти, жумладан, Марказий Осиё мамлакатлари билан ҳамкорлиги масалаларининг назарий-методологияси ҳамда қонунчилик базасини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 30 июндаги “Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси ҳузурида Ўзбекистоннинг энг янги тарихи бўйича Жамоатчилик кенгаши фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”²ги Қарорининг қабул қилиниши ватанимиз энг янги тарихи ички ва ташқи сиёсатини батафсил ўрганиш нақадар муҳимлигидан далолат беради. Қарорда акс этишича, Ўзбекистоннинг энг янги тарихини умумжаҳон ва минтақавий жараёнлар билан узвий боғлиқлигини тизимли равишда тарихийлик ва холислик тамойилларига асосланган ҳолда ўрганишни тақозо этади.

Тарих фани олдида турган концептуал ёндашувдан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятида Марказий Осиё минтақаси мамлакатлари билан тенг хуқуқли ҳамкорлик алоқаларига доир масалаларни илмий жиҳатдан тадқиқ ва таҳлил этиш жараёнига бугунги куннинг долзарб масалаларидан бири сифатида қаралмоқда.

Албатта, бу борада, Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримов ва Президент Шавкат Мирзиёев асарлари Ўзбекистоннинг минтақа мамлакатлари билан ҳамкорлиги тарихшунослигининг назарий методологиясини ишлаб чиқиши ва такомиллаштиришда муҳим манба ҳисобланадиз.

Махаллий олимлар томонидан Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсати, жумладан, Ўзбекистон ва Марказий Осиё мамлакатлари ҳамкорлигининг айrim жиҳатлари ҳақида маълумот берувчи монографиялар, тадқиқот ишлари ва илмий мақолалар нашр этилган. Ўтган йиллар давомида бир қатор тадқиқот ишларининг амалга оширилганлиги

¹Ўзбекистон Республикаси Президентинининг Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисидаги Фармони. – Т.: Адолат, 2017. – 112 б.

²Халқ сўзи. – 2017. – 1 июль.

³ Каримов И.А. 1-24 жиллар. Т.: 1996-2016 йилларда нашр этилган; Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 488 б.; Ўша муаллиф. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – Б. 354.; Ўша муаллиф. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2018. – 508 б.; Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. Асарлар, 3 – жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – 400 б.

маълум маънода мазкур муаммони ўрганишда назарий методологияни бойитувчи манба ва адабиётлар вазифасини ўтайди.

Р.Алимов эса ўз ишида Марказий Осиё мамлакатлари, уларнинг тарихий ривожланиш жараёнлари, минтақа давлатларининг ташқи сиёсати, халқаро ташкилотлар тизимидағи фаолияти ҳақида маълумот берган1.

Э.Нуриддиновнинг Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсати ва халқаро муносабатларига доир изланишларида Ўзбекистоннинг ташқи сиёсий фаолияти, дунё ҳамжамияти билан интеграциялашуви, Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашдаги ўрни ва роли таҳлил этилган2.

Ч.Кўчаров илмий изланишларида асосий эътиборни Марказий Осиёнинг интеграцион жараёни муаммоларига қаратиб, минтақадаги геосиёсий, геоиқтисодий ва геостратегик характердаги муаммолар ечимини таъминлашда мавжуд ички ва ташқи омиллар таъсирини тадқиқ этишга қаратган3.

Н.Зиямовнинг илмий изланишларида Марказий Осиё мамлакатларининг мустақилликка эришгандан кейинги даврдаги давлатлараро ҳамкорлигининг шаклланиши, асосий йўналишлари ва мазмун-моҳияти Ўзбекистон мисолида умумий тарзда ўрганилган4, қолаверса шу даврдан кейин Ўзбекистоннинг Марказий Осиё мамлакатлари билан муносабатлари янги саҳифада ривожлана бошлаган ва ушбу ҳолат минтақавий ҳамкорликка доир янги тадқиқотларни амалга оширишни талаб этади.

1 Алимов Р.М. Центральная Азия: Общность интересов. Т. «Шарк» 2005 г. С.36-41. // Ўша муаллиф. Центральная Азия: концептуальный анализ. // Общественные науки в Узбекистане. № 4. / 2004. – С. 3-16. Ўша муаллиф. Проблемы формирования новой среды безопасности в Центральной Азии: взгляд из Узбекистана.// Центральная Азия в XXI веке: сотрудничество, партнерство и диалог. Материалы международной конференции(13-15 май, 2003 г. Ташкент) Ташкент. «Шарк» 2004.– С. 32-44 .

2 Нуриддинов Э.З. Становление и приоритетные направления внешней политики Республики Узбекистан. // Ўзбекистон тарихи. Т.: 2002 - №4. – Б. 3-13; Ўша муаллиф. Вклад Республики Узбекистан в обеспечение региональной безопасности. // Общественные науки в Узбекистане. 1997. – №5. – С. 7 – 12. Ўша муаллиф. Республика Узбекистан и современные вызовы Центральной Азии. // Общественные науки в Узбекистане. – Т.: 2015. – № 4. – С. 6 – 13.

3 Кўчаров Ч. Марказий Осиёнинг минтақавий интеграцион жараён муаммолари (геосиёсий таҳлил тажрибаси) – Т.: Фан, 2007. 200 б.

4 Зиямов Н.Ш. Роль Узбекистана в развитии межгосударственного экономического и культурного сотрудничества стран Центральной Азии (1991-2001 гг.): Автореф. дис...канд. ист. наук. – Т.: 2001.- 26 с. Ўша муалиф, Некоторые аспекты культурного сотрудничества стран Центральной Азии // Ўзбекистон тарихи. 2002. – №4. – Б. 69-73. Ўша муалиф, Некоторые аспекты решения проблем укрепления безопасности и стабильности Узбекистана в условиях независимости. Т.: «Fanvatexnologiya», 2011. 128 с.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистоннинг Марказий Осиё мамлакатлари билан ҳамкорлик алоқаларига доир тадқиқотларни амалга оширишда маҳаллий тарихчи олимлар томонидан салмоқли ишлар малга оширилганлигининг гувоҳи бўлдик. Хусусан, тарихчи олим М.Рахимов Марказий Осиёдаги геосиёсий ва геостратегик ўзгаришлар шароитида халқаро муносабатларда Ўзбекистоннинг фаол иштироки, ўрни ва роли, минтақада хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашда халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлиги фаолияти тўғрисида ўз тадқиқотларида батафсил сўз юритган¹. Ш.Арифханов монографиясида Марказий Осиё мамлакатлари интеграциялашуви ва хавфсизлиги ҳақида фикр юритар экан, ушбу жараёнга таъсир этувчи омил сифатида минтақага АҚШ, Россия, Хитой ва Европа Иттифоқи мамлакатларининг қизиқиши, трансмиллий таҳдидлар – терроризм, диний экстремизм, наркотрафика ва экологик муаммолар каби масалаларни санаб ўтган².

Ўзбекистон ва Марказий Осиё мамлакатлари ўртасидаги иқтисодий ва маданий муносабатлари билан шуғулланган С.Атаджанова эса ўз ишида Ўзбекистоннинг Қозоғистон ва Қирғизистон давлатлари билан илмий-техникавий ва маданий ҳамкорлигини, Х.Низомов Тожикистон билан маданий ҳамкорлигини, F.Мирзаев эса Туркманистон давлати билан иқтисодий ва маданий ҳамкорлигини алоҳида ўрганганд.

Шунингдек, мустақиллик йилларида Ўзбекистоннинг Марказий Осиё мамлакатлари билан ҳамкорлигининг йўлга қуилишига доир умумий мазмунда айрим илмий мақолалар ва публицистик ишлар амалга

¹ Рахимов М.А. Международное сотрудничество Узбекистана в контексте обеспечения стабильности и устойчивого развития в Центральной Азии. – Т.: “Yanginashr”. 2011. – 232 с. Ўша муаллиф. Сотрудничество Узбекистана с зарубежными странами и международными организациями в обеспечении стабильности и устойчивого развития в Центральной Азии (1991-2010 годы). Автореф. дис. ... докт. истор. наук. – Т.: 2012. Ўша муаллиф. Международные отношения Республики Узбекистан в условиях трансформации мировой системы.. O’zbekiston tarixi. Т.: № 2. / 2011. – С. 58-67.

² Арифханов Ш. Центральная Азия: настоящее и будущее. / геополитика, геоэкономика, безопасность. – Т., 2012. 250 с.

³ Атаджанова С.М. Научно – техническое и культурное сотрудничество Республики Узбекистан с Казахстаном и Кыргызстаном (1991-2001 гг). Автореф. дис...канд. ист. наук.– Т.: 2009.30 с; Низомов Х. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон ва Тожикистон Республикалари ўртасидаги маданий алоқалар (1991 – 2007 йиллар). Тарих фан. ном.... дисс. автореф. – Т.: ЎзМУ. 2010. – 28 б.; Мирзаев F.R. Ўзбекистон Республикаси ва Туркманистон ҳамкорлик алоқаларининг шаклланиш ва ривожланиш тарихи. Тарих фан. бўй. фалс. (PhD) докт дисс. автореф. – Т.: ЎзФАТИ. 2018. – 54 б.

оширилди. Хусусан, Ж.Файзуллаевнинг 1 илмий мақолаларида Ўзбекистон ва Марказий Осиё мамлакатларининг иқтисодий алоқалари, газ захиралари ва ҳамкорликка ундовчи имкониятлари, Каспий денгизи ва Марказий Осиё минтақасида Россия, Хитой ва АҚШ каби йирик давлатлар манфаатларини намоён бўлишига доир таҳлилий тадқиқотларини алоҳида қайд этиш жоиз.

Марказий Осиё минтақаси мавзуси доирасида ўрганилган, минтақадаги давлатлар ташқи сиёсатининг шаклланиш жараёни, улар ўртасидаги ҳамкорлик ва хавфсизлик масалалари, минтақа мамлакатларининг АҚШ, Европа ва Осиё давлатлари ҳамда халқаро ташкилотлар билан алоқалари, ривожланган давлатларнинг Марказий Осиё минтақасидаги манфаатлари тўғрисида бир қатор олимлар изланишлар олиб бормоқдалар. Жумладан, хорижлик олимлар - С.Пархоменко, Е.Аюшиева, Е.Троицкий, В.Шириев, А.Искандаров, М.Ким, В.Маслов, Д.Аксенов, А.Джекшенкулов, Г.Джамиева, А.А. Артыковлар ўз тадқиқот ишлари ва диссертацияларида атрофлича тўхталиб ўтсада, айнан Ўзбекистон ва Марказий Осиё давлатлари ҳамкорлиги яхлит тадқиқот иши сифатида тилга олинмаган².

¹Файзуллаев Д. Россия и geopolитическая перегруппировка сил в Центральной Азии. // Азия и Африка сегодня. №3. 2006. С. 10-15. Ўша муаллиф. Как делить «Каспийский пирог»? // Азия и Африка сегодня. №2. 2007. С. 31-38. Ўша муаллиф. Россия – США: geopolитическое соперничество в Центральной Азии. // Азия и Африка сегодня. №3. 2008. С. 39-42. Ўша муаллиф. Центральная Азия: особенности национального финансового кризиса. // Азия и Африка сегодня. №2. 2009. С. 14-17. Ўша муаллиф. США – Центральная Азия: перевалочный пункт или плацдарм? // Азия и Африка сегодня. №1. 2010. – С. 10-14.

²Пархоменко С.А. Политика США в Центральной Азии в начале XXI века: интересы, приоритеты, направления и формы реализации. – Владивосток. 2010. 230 с; Аюшиева Е.Б. Геополитические интересы России и Китая в Центральноазиатском регионе. – Москва. 2003. 143 с; Троицкий Е.Ф. Центральная Азия в системе международных отношений (1992-2009 гг.). – Томск. 2010. 511 с.; Шириев В. Ю. Политическая модернизация в Центральноазиатском регионе на примере Туркменистана. Дис...канд. полит. наук. – Москва. 2002. 183 с; Искандаров А. И. Интеграционные процессы в государствах Центральной Азии :на примере Республики Таджикистан и Туркменистана. Дис...канд. полит. наук. – Москва. 2002. 172 с; Ким М. Ч. Формирование системы региональной безопасности в постсоветской Центральной Азии. Дис... полит. наук. – Бишкек. 2009. 163 с; Маслов В. И.. Региональная безопасность : история и проблемы Новых Независимых Государств Центральной Азии. Дис...канд. полит. наук. Бишкек. 2001. 276 с; Аксенов Д. В. Центральноазиатский макрорегион в новой системе международных отношений. Дис...канд. полит. наук. – Москва. 2000. 157 с; Джекшенкулов А. Д. Проблемы и перспективы интеграции государств Центральной Азии в мировое сообщество. Дис...докт. полит. наук. – Москва. 2000. 392 с.; Ўша муаллиф. Внешняя политика стран Центральной Азии. // Вестник

Қозоғистонлик олимлардан Р.Жумалининг китобида Марказий Осиёнинг энг қадимги давридан то ҳозирги пайтгача бўлган давр оралиғидаги геосиёсати таҳлил этилган бўлса, М.Лаумулин монографиясида Марказий Осиёнинг хорижлик тадқиқотчилар томонидан ўрганилишининг 1991-2005 йиллардаги даври тарихшунослигини кенг ёритилган¹.

В.Богатырев, Г.Курбанбоевалар тадқиқотлари ва мақолалари ҳам диққатни жалб этади. Уларда Марказий Осиё ва МДҲ доирасидаги интеграция жараёнлари, хавфсизлик ва барқарорлик масалалари, Марказий Осиё мамлакатларининг ижтимоий-иктисодий ривожланишидаги ўзига хос хусусиятлари ва тенденциялари очиб берилган² бўлса, Е.Вязгина мақоласида АҚШнинг 2004-2008 йиллардаги ташки сиёсатида Марказий Осиёда олиб борган “Катта Марказий Осиё” ғояси таҳлил этилганз.

Шунингдек, узоқ хорижлик муаллифлар Р.Манн, О.Антоненко, Т.Бахман, Ю.Хромов, Ш.Акинерлар мақолаларида Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорлик масалалари, минтақа давлатларининг ўзаро ҳамкорлиги ҳақида атрофлича фикр юритилган⁴.

КРСУ. 2015. Том 15. № 12. – С. 79-84.; Джамиева Г.Н. История становления и развития Туркменистана как нейтрального государства (1995-2015 гг.). Автореф...канд. ист. наук. – Душанбе. 2018. – 25 с.; Артыков А.А. Некоторые вопросы взаимоотношений Таджикистана и Кыргызстана в 90-х гг. XX в. // Вестник КРСУ. 2018. Том 18. № 5. – 9-15.

¹Жумалы Р. Геополитика Центральной Азии. – Алмати: 2006. 515 с.; Лаумулин М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой geopolitike. Том I: Центральная Азия и Казахстан в современной политологии. – Алматы: 2005. 704 с

² Богатырев В. Оценка транснациональных угроз региональной безопасности. Центральная Азия в XXI веке: сотрудничество, партнерство и диалог. Материалы международной конференции (13-15 май, 2003 г. Ташкент) – Т. Шарқ 2004, С-17-23.Курбанбаева Г. Концептуальные основы экономической интеграции стран Центральной Азии. // Центральная Азия и Кавказ. – 2004. – №5. – С. 175-179.;

³ Вязгина Е.А. Идея «Большой Центральной Азии» во внешнеполитических дискуссиях в США (2004-2008). // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – М.: 2010. №4. – С. 101-116.

⁴ Mann Poonam. The impact of the Afghan situation on regional security concerns of Central Asia.. Центральная Азия в XXI веке: сотрудничество, партнерство и диалог. Материалы международной конференции (13-15 май, 2003 г. Ташкент) – Т. Шарқ 2004, – Б. 51-57.Antonenko Oksana. Towards a new cooperative security model for Central Asia. // Ўша тўплам. – Б. 61-67. Bachman Thietmmar. The silk road’s safety support: the German to Central Asia. // Ўшатўплам. – Б. 93-98. Хромов Ю. Интересы великих держав в Центральной Азии: взгляд из России. // Ўша тўплам. – Б. 99-104.Akiner Sh. Prospects for regional cooperation in Central Asia. // Ўшатўплам. – Б. 166-182.Ўша муаллиф. Внешняя политика Туркменистана за 1991-2011 гг.: параметры нейтралитета. // Внешняя политика и дипломатия Туркменистана. №4. 2011. – С.135-139.

Таъкидлаш жоизки, айни пайтда мазкур мамлакатларнинг ҳамкорлик доирасида минтақада хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашга қўшаётган ҳиссасини, яқин қўшничилик ва дўстона алоқаларини аниқлаш ва тадқиқ этиш бугунги кунда фоят муҳим аҳамият касб этмоқда.

Мухтасар қилиб айтганда, илмий адабиётларнинг таҳлили шундан далолат берадики, ўрганилган тадқиқотларда Ўзбекистоннинг минтақа мамлакатлари билан ҳамкорлиги атрофлича ўрганилганлиги билан бирга ҳали тадқиқ этилмаган жиҳатлари ҳам қўзга ташланади. Шунингдек, ўз навбатида Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркманистон давлатларининг минтақа давлатлари билан ҳамкорлиги доирасида бир қатор тадқиқот ишлари амалга оширилганэтмоқда¹. бўлса-да, уларни янда такомиллаштиришни тақозо этмоқда.

Умуман олганда Марказий Осиё мамлакатларининг макондаги кенг доирадаги ҳамкорлиги тарихшунослиги назарий методологиясини ўнта (“Ўзбекистон – Қозоғистон”; “Ўзбекистон – Қирғизистон”; “Ўзбекистон – Тожикистон”; “Ўзбекистон – Туркманистон”; “Қозоғистон – Қирғизистон”; “Қозоғистон – Тожикистон”; “Қозоғистон – Туркманистон”; “Қирғизистон – Тожикистон”; “Қирғизистон – Туркманистон”; “Тожикистон – Туркманистон”) ракурсда ишлаб чиқиш таклифини илгари суриш мумкин. Бу эса, Ўзбекистон энг янги тарихи ташқи сиёсати тарихшунослигини бойитиш ва минтақавий ҳамкорлик тарихшунослиги назарий методологиясини янги босқичга кўтаришда муҳим босқич вазифасини ўтайди.

¹ Имангазиев.А.К.Роль и место стран Центральной Азии в мировой политике (на примере отношений с Россией, КНР и США). Автореф. дисс. канд. полит. наук. – М.: 2008. – 24 с.; Ганиев Б., Юсупов Ю. Узбекистан: торговый режим и последние события в сфере торговли. Доклад №4, 2012 г. Университет Центральной Азии. – Бишкек. 2012. – 54 с.; Годы, которые изменили Центральную Азию. Центр стратегических и политических исследований институт Востоковедения РАН. – М. 332 с.; Горшенина С.М. Изобретение концепта Средней / Центральной Азии: между наукой и geopolитикой. Перевод с французского М.Р.Майзульса. – Вашингтон: Программа изучения Центральной Азии, Университет Джорджа Вашингтона, 2019. – VIII, 119 с.; Дадабаева З.А., Кузьмина Е.М. Процессы регионализации в Центральной Азии: проблемы и противоречия: Научный доклад. – М.: Институт экономики РАН, 2014. – 55 с.; Кудаяров К.А. Турецкая политика в Киргизии и ее влияние на внешне-политическую стратегию России в Киргизской Республике. Дис. канд. ист. наук. – М.: 2018. – 282 с.; Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. – М.: Институт стратегических оценок и анализа. 2010. – 254 с.; Центральная азия: пространство «шелковой демократии». Ислам и государство. под редакцией Э.Ногойбаевой. Алматы, 2017. – 52 с.; Сайфуллаев Д.Б. Афганский вопрос и обеспечение безопасности в Центральной Азии. Вестник ПАГС. 2012. – С. 41-43.; Рыжов И., Бородина М.Основные приоритеты внешней политики Кыргызстана. // Актуальная геополитика .DOI: 10.20542/2073-4786-2019-3-142-157. – С. 142-157.; Кожемякин С.В. 2014. Внешняя политика Киргизии в зеркале интеграционных процессов в Центральной Азии. – Постсоветский материк, № 1 (1), с. 103-122. ва бошқалар.

“ЭТНОС” НАЗАРИЯСИНИ ҚҰЛЛАШ МАСАЛАСИ

*Валишер АБИРОВ
ТДШУ таянч докторанти*

ХХ аср охирларидан бошлаб, “этнос” түшунчаси тезда маҳаллий ижтимоий фанларга кириб борди ва унда мустаҳкам үрнашды. Бугунги кунда ушбу атама нафақат этнологлар, этнографлар, балки файласуфлар, тарихчилар, сиёсатшунослар, маданиятшунослар, социологлар, психологиялар ва ҳатто иқтисодчилар томонидан ҳам кенг қўлланилмоқда. “Этно” олд қўшимчаси билан кўплаб янги этнопсихология, этносоциология, этнолингвистика, этнополитология, этноэкономия, этноэкология илмий фанлар пайдо бўлди.

Тарих фанида этногенез (этнос юонча – халқ, генесис – келиб чиқиш) деб қадимдан мавжуд бўлган, бир неча этник компонентлар асосида янги этноснинг вужудга келишига айтилади. Этник бирлик эса муайян бир худудда истиқомат қилган маҳаллий этнослар ўзоро аралашиб, қўшилиб, бир-бирига сингиб бориши натижасида пайдо бўлади (бу маҳаллий – автохтон дейилади) ёки шаклланаётган ва шаклланиб етган этник бирликка бошқа худудлардан келган этник уюшмаларнинг келиб қўшилиши асосида шаклланади. Бироқ янги этник бирлик шаклланиб бўлиши билан этногенез жараёни тўхтаб қолмайди, вақт ўтиши билан унга янги компонентлар келиб қўшилиши ёки айрим компонентлар ундан ажralиб чиқиб кетиши мумкин. Ю.В.Бромлей таъриф беришича этногенез шундай мураккаб жараёнки, унда муайян худудда, муайян шароитда мавжуд бўлган одамлар йиғиндисидан умумий бирлик ташкил топади ва у “нафақат умумий хусусиятларга, балки маданиятнинг (шу жумладан тилнинг ҳам) ва психиканинг нисбатан турғун хусусиятларига эга бўлади ва шунингдек, ўзининг бирлигини ва барча ўхшаш уюшмалардан фарқини идрок этади” [1, 57-58]. Этник тарих эса мана шу мураккаб жараёнларни ўрганадиган фан соҳасидир. Ю.В.Бромлей фикрича, этник тарих этник жараёнларнинг барча кўринишларини, шу жумладан, ижтимоий жараённи тадқиқ қилиши керак [2, 237]. Бошқа рус олими Л.П.Лашук ҳар қайси халқнинг этник тарихи ўша халқнинг энг қадимги уруғ-аймоғчилик гуруҳларидан келиб чиқиши ва тараққиётидан тортиб то ҳозирги этник ҳолатигача, этник худуднинг шаклланиши ва қўшни халқлар билан асрлар давомида ўзоро муносабатларигача бўлган масалаларнинг анча кенг доирасини ўз ичига олади, деб ҳисоблайди[3, 82]. Этногенез ҳар қайси этноснинг этник тарихининг илк даври, этник тарих этногенез жараёни тугаллангандан кейин ҳам давом этаверади[4, 640].

XXI асрга келиб, Россия фанида ҳам этнос, этногенез муаммоси, этник ўзликни англаш, этник маданият, этнопсихология назарияларини тўлиқ тадқиқ этилмаганлигини, ушбу соҳанинг назария ва методология масалалари бўйича тадқиқот қилининши лозим бўлган масалалар кўрсатмоқда.

С.Е.Рибаков, “Теоретико-методологические основы исследования этнических феноменов” деб номланган диссертациясида этнос (этник бирлик)ни ўрганиш назарияси ва методологияси масалалари бўйича шундай ёзади. “Махаллий фанда этнос (этник бирлик)ни ўрганиш назарияси ва методологияси масалалари асосан 1950-1960 йилларда этнографларнинг ривожланиши доирасида ҳал қилинган ва ютуқларга эришилган. Этнос назариялари билан Ю.В.Бромлей, В.И.Козлов, С.А.Токарев, Х.Х.Чебоксаров, Ю.И.Семенов, С.А.Арутюнов шуғулланган. Л.Н.Гумилев ўз тушунчаси билан Совет ижтимоий фанида жуда юқори мавқеини эгаллади. Миллат ва миллатчилик назарияси ва унга мос келадиган илмий услублар тарихий материализм доирасида вужудга келди. Натижада, этнографлар фалсафий умумлашмалардан эҳтиёткорлик билан қочиб, ўзларининг маҳсус фанларига мос равишда ҳаракат қилишган ва бу каби мавзуларни ҳал қилишга уринган файласуфлар фақат миллатнинг Сталин тушунчасига таяниб иш олиб борган ва шу билан бирга назарий этнологияни тўлиқ билмасликларини кўрсатган”[5, 8].

Этноснинг ўзига хос хусусиятларидан бири бўлган этник ўзликни англаш инсоният жамияти ривожланишининг турли босқичларида албатта, ўзгаришсиз қолмайди. Назарий маънода этник ўзликни англашнинг тарихий шакллари масаласи деярли тадқиқ этилмай қолмоқда.

Қадимдан Марказий Осиёда этник ўзига хослик белгилар ва уларнинг ривожланишини акс эттирувчи тарихий моддий ва ёзма манбалар етарлича. Тарихий даврларда этник ўзига хослик турли хил сифат жиҳатлари билан фарқланади. Хусусан, этник гуруҳлар таркибий қисмларининг нисбати билан намоён бўлади. С.А.Токаревнинг мақоласи[6] этник жамоалар турлари, этник гуруҳнинг ривожланиши жараёнида у ёки бошқа хусусиятлари, унинг атрибутлари илгари сурилганлиги, методологик муаммолари ёритилганлиги таҳсинга лойик. Бироқ, объектив этник хусусиятлар ҳақида эмас, балки субъектив даражада мавжуд бўлган этник ўзини ўзи англашнинг таркибий қисмлари ҳақида бугун тарихимизда ёзишимиз, таҳлил қилишимиз назарий жиҳатдан ўрганишимиз зарурати пайдо бўлмоқда.

Ю.В.Бромлей этник ўзликни англашни тор маънода – ўзини - ўзи бир этник гурух негизи сифатида билиш, яъни этник ўзига хослик, этник ҳамжиҳатлик, кенг маънода – нафақат ўзини - ўзи аниқлаш, балки этник маданиятнинг бутун мажмуасини англаш, ушбу маданий мухитни инсон

томонидан тушуниш деб кўрсатади. “Этнос” нима ўзи? Аслида, бу сўзни ўз ўрнидан ташқарида ишлатадиганларнинг аксарияти бу аслида нимани англатишини ўйламайдилар. Ушбу атама рус тилидаги “одамлар” сўзининг тўлиқ синоними сифатида ишлатилади (ёки у жуда ноаниқ) ёки шунчаки замонавий термин илмий сўзлар билан ифода этилган бўлиб, уларнинг маъносини аникламайди. Бу нафақат оддий даражада содир бўлади - этник терминологиядан фаол фойдаланадиган кўплаб олимлар кўпинча уни бутунлай ўзбошимчалик билан тўлдирадилар[5, 3].

Этнос ўзига хос белбиларига қараб этногенез жараёнида бир қатор босқичларни бошдан кечиради: кўтарилиш босқичи (яширин ва аниқ); иқлимий; бузилиш фазаси, инертиал фаза (аста-секин пасайиши); йўқотиш фазаси (фазаларни кузатиш); ёдгорлик даври, баъзи бир фазалар қайта тикланганидан сўнг, этнос релефга айланади, бу маълум бир ландшафтнинг геобиоценозида энг муҳим бўғин ҳисобланади[7, 9-16].

Этнос, этниклик, миллат табиати ва моҳияти масаласи аввалгидек ижтимоий фанлар ва ижтимоий фалсафада энг муракқаб масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Ўзаро қарама-қарши, бир-бирига боғланган ва кўп босқичли этник групҳар ҳаётининг ҳақиқий манзараси олимнинг бошида уйғун кўринадиган ва ҳаётда жуда ноаниқ ва чалкаш бўлган аниқ, бу эса этник групҳарни аниқ ажратишга имкон бермайди. В.А.Тишков “Реквием по этносу” номли китобда ҳатто илмий жиҳатдан бузилган “этнос” атамаси ва сиёсий йўл билан “миллат” атамасидан воз кечишга ва фақат бетараф “халқ” сўзидан фойдаланишга чақирмоқда[8]. Ўз даврида совет этнографиясида ҳам миллий идентиклик концепциясига ўхшаш миллий (этник) ўзликни англаш тушунчаси шаклланган ҳамда унга нисбатан этноснинг асосий белгиларидан бири сифатида эътибор қаратила бошланган бўлса-да, назарий-методологик жиҳатдан ушбу масала етарлича ривожлантирилмаган. Шунга қарамай, совет даври тадқиқотчиларининг миллатнинг келиб чиқиши, шаклланиши, этник тарихи, миллий консолидациялашуви кабилар билан боғлиқ ишларида миллий ўзликни англаш (миллий идентиклик) масаласи у ёки бу даражада ўз ифодасини топганлигини кузатиш мумкин. Ўзбек миллати таркибининг турли компонентлардан ташкил топганлиги нафақат миллий ўзликни англаш борасида, балки ҳозирги ўзбекларнинг келиб чиқиши, яъни унинг этник ядроси қайси компонент билан кўпроқ боғлиқ, деган масалада ҳам турли саволларни келтириб чиқарган. Замонавий ўзбеклар миллий ўзлигининг намоён бўлишида ушбу масала ўта муҳим ҳисобланар эди[9].

Сўнгги йилларда Ўзбекистонда этнология фанида этногенез, этник тарих соҳасида сезиларли ютуқларга эришилди. Жумладан, ўзбек этногенези ва этник тарихи масаласи ва унинг турли қирраларини талқин

этувчи илмий ишлар олиб борилаётгани кўзга ташланди. К.Шониёзов, Б.Ахмедов, И.Жабборов, А.Асқаров, А.Хўжаев, О.Бўриев, У.Абдуллаев, М.Усмонов, А.Дониёров, А.Аширов, А.Қаюмов, Ш.Камолиддин, А.Маликов, Х.Мамадалиев, Файбулла Бобоёров ва бошқа олимларнинг қатор изланишлари натижасида чоп этилган монография, қўлланма, илмий тўплам ва мақолалар кенг жамоатчиликка тақдим этилди. Этник жамият тушунчаси, муаммолари ва унинг хусусиятлари, этносларнинг тарихий турлари ҳамда бошқа жабҳалари ривожланмоқда, этногенез ва этник тарихнинг назарий масалаларига катта эътибор берилмоқда. Бироқ, амалга оширилган ишлар фонида, бугунги кунда этник гурухни шакллантиришнинг ўзига хос механизми, этник ўзиликни англаш хусусиятлаи тўғрисида назарий билим ва кўникмамиз етарли эмаслиги аён бўлиб бормоқда.

Ўзбекистон Фанлар Академияси академиги К.Ш.Шониёзов “Ҳар бир ҳалқ ўзининг этник тарихи, этногенези ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлишга интилади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, бу масалаларга кизикиш кучайиб, қатор муаллифларнинг илмий адабиётларда, ойнома ва рўзномалар сакифаларида ўз фикрмулоҳазалари билан чикишлари оз бўлмади. Муаллифлар масалани тўғри кўтариб чиккан бўлсаларда, этник назарияга лозим даражада эътибор бўлмагани боис кўйилган масалани тўғри ҳал килиб беролмаганлар. Собиқ иттифок даврида марказдаги илмий тадқиқот институтларининг етакчи мутахассислари (асосан этнографлар, файласуфлар) ҳалкни (этносни) ўрганишга оид бир қанча назарий масалаларни, жумладан, этник бирлик тушунчаси, этник бирликнинг даврларга бўлиниши, этник аломатлар ва бошқа қатор масалалар борасида бир неча йиллар давомида бахслашиб келган эдилар” – деб ёзган эди[10, 74]. К.Шониёзов томонидан олиб борилган тадқиқотлар ўзбек ҳалқи этногенез масаласи юзасидан фанда мавжуд бўлган ратижаларни бир тизимга солишга, янгича ёндашув ва назарий-гоявий қарашларни илгари суришга ёрдам беради[11, 5].

Академик А.Асқаров таърифлашича, тарих фанидаги мавжуд илмий ишланмага кўра, ҳар бир ҳалқнинг келиб чиқиши тарихи икки босқичдан иборат бўлади. Биринчи босқич – этногенез, иккинчи босқич – этник тарихдан иборат. Ҳалқ тарихининг этногенез қисми унинг элат, ҳалқ бўлиб шакллангунига қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Ҳалқ этногенези жуда узоқ давом этадиган тарихий ва этномаданий жараён. Унинг ибтидоси қабила ва қабила иттифоқидан бошланади. Қачонким, айнан ўрганилаётган ҳалқнинг этногенези якунлангач, унинг этник тарихи бошланади. Этник тарих ҳам жуда узоқ давом этадиган тарихий ва этномаданий жараён бўлиб, этник тарих ўз ривожининг маълум

нуқтасига етгач, унинг миллат бўлиб шакланиш жараёни бошланади. Мана шу илмий – методологик асосдан келиб чиқкан ҳолда халқларнинг этногенези ва этник тарихи ўрганилади. Халқларнинг келиб чиқиши масаласида, яъни этногенез ва этник тарихни ўрганишда маҳсус назарий ва илмий методологик ишланмалар борки, уларга асосланмай туриб, бирор халқнинг келиб чиқиши ҳақида тўғри тасаввурга эга бўлиш қийин.[12].

Этнослар муайян тарихий даврнинг маҳсулоти сифатида айрим шахс ёки кишиларнинг истаги билан эмас, балки объектив тарихий зарурият натижасида намоён бўлади ва ривожланади[13, 9].

Професор А.Аширов рус олимлари тадқиқ этган “этнос” назарияси ва мазкур назария орқали кейинчалик Ўзбекистонлик олимлар К.Шониёзов, А.Аскаров, У.Абдуллаевлар ўзбеклар этногенези ва этник тарихини ёритиб беришга ҳаракат қилганлигини таъкидлаб, бу назария охирги йигирма йил давомида қатор мамлакатларда, хусусан, Россияда мутахассислар томонидан танқид қилинмоқда ва бу борада илмий нашрларда жуда қизгин баҳс - мунозаралар кечмоқда, лекин ҳар қандай назария ва қараш ҳам яшаш хуқуқига эга бўлгани сингари этнос назарияси ҳам бугунги кунда ўз тарафдорларини буткул йўқотган деб бўлмайди деб фикр юритган.[14, 44-45].

Қайд этиш жоизки, тарих фанимиздаги этнос назарияси ва этник ўзликни англаш масалалари бўйича хориж тадқиқотчилари ўзларининг фикр-мулоҳазаларини билдиримоқда. Жумладан, С.Н.Абашин Совет Иттифоки анъаналарида вужудга келган Ўрта Осиёning замонавий сиёсий раҳбарлари ва олимлари миллий ғоя ва замонавий жамиятни қуриш учун “этнос назарияси” мантифи ва терминологиясидан астойдил фойдаланмоқдалар деб ёзади[15, 58]. Ушбу назарияда тушунтириш моделлари мавжуд бўлиб, улар Г.Смитнинг фикрига кўра миллатни “дастлабки ҳолатга келтириш” ва “ҳаётга татбиқ этиш” учун, яъни этник ўзига хосликни доимий ва бир ҳил сифатда тавсифлаш учун ишлатилиши мумкин. Миллатни тарихийлаштириш, яъни унининг “олтин асли” ва “миллий қаҳрамонлари” ни кашф қилиб, уни қадимиyroқ қилиш ва миллатни “умумлаштириш”, яъни ҳар қандай тафовут ва ўзига хосликларни шахсни тасвирлаш орқали камайтириш, жамоавий хотирага эга бўлган “жамоавий шахсият” сифатида жамоавий ватанни шакллантириш. Ушбу вариантлар ҳокимиятларга бир қатор мақсадларга эришиш, шу жумладан фуқароларнинг давлатга садоқатини қўллаб-қувватлаш ва миллат чегараларини рамзий равишда мустаҳкамлаш имконини беради[16, 15-16].

Марказий Осиёning замонавий тарихшунослигига “миллат” нима деган саволга жавоб берадиган қарама-қарши иккита назария мавжуд.

Шулардан бири – бу “совет этнослари назарияси”. Унинг моҳияти миллат асрлар давомида этнос (ёки “этник бирлик”) ривожланишининг энг юқори босқичи деб эълон қилинган. Этноснинг ўзига хос хусусиятларига умумий маданият, тил, умумий ҳудуд, умумий психология, эндогамия, этник ўзликни англаш бирлигини киритиш мумкин ва бу авлоддан-авлодга этник ва миллий давомийликни таъминлайди[15, 58-63]. Кўриниб турибдики, бу фикрларга тарих фанимиздаги этнос назарияси билан қарши чиқиши, тўлдириш ёки маъқуллаш долзарблек касб этмоқда.

2002 йилда Тошкентда нашр этилган “Этнический атлас Узбекистана” китобда А.Илҳамов ўзининг “Археология узбекской идентичности” мақоласида “ўзбек идентичклиги” назариясини тақдим этди. У “совет давридаги этник груп ва миллатнинг шаклланиши тарихий ва табиий жараён, табиатда объектив ва турларнинг эволюция жараёнига ўхшашлиги” деган фикрни енгишга ҳаракат қилди. “Ўзбек идентичклиги элита томонидан ўзларининг манфаатларини, маданий ва сиёсий мақсадларини кўзлаб қурилиши натижасидир” деган фикрни илгари сурди[17, 9].

Этник жамоаларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва ўзгариши инсоният жамияти тарихининг муҳим жиҳатларидан бири бўлган ягона умумий тарихий жараёндир. Ўн минглаб йиллар олдин бошланган бу жараён бугун ҳам давом этмоқда. Этник ўзига хослик - бу ижтимоий идентификациянинг энг барқарор тарихий турларидан бири бўлиб, у ижтимоий (маданий) маконда шахсни (жамоани) ўзи белгилашнинг ҳиссий жараёни натижасида юзага келади ва уларнинг маълум бир этник жамоага мансублигини англаш, тушуниш, қадрлаш ва тажрибаси билан тавсифланади[17, 9-16]. Этнос қадриятлар билан узвий боғлиқ бўлганини сабабли, этникликни ҳам ахлоқ, шахснинг қадрият йўналишини белгиловчи белги сифатида аниқлаш мумкин. Этник ўзилик англаш жараёнида одам этник белгиларни ахлоқий, маданий ва ижтимоий ҳодисаларга таяниб ўрганади.

Маълумки, Марказий Осиё минтақаси жаҳон цивилизация ўчоқларидан бири эканлиги, бу минтақада этик жараёнлар мураккаб кечганлиги ҳам айни ҳақиқат. Бугунги кунда эски назарий қарашларни асос сифатида қарамай, холис тарихимиз баён этишимиз, тарих фанимиздаги соҳаларнинг назарий асосларини ўзимиз ёзмоғимиз зарурат саналади. Ўзбекистонда тарих фанининг долзарб муаммолари қаторига бугун, этнос назариясининг тарихий, фалсафий ва сиёсий жиҳатидан тадқиқ этиш масаласини қўйиш лозим.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Бромлей Ю.В. Очерки истории этноса. М.: Наука, 1983. С. 57-58.
2. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. М.: Наука, 1973. С. 237.
3. Лашук Л.П. Этническая история Печорского края //Краткие сообщения Института этнографии. Вып.25.-С.82.
4. Историческая энциклопедия. М., 1976. Т. 15. – С. 640.
5. Рыбаков С.Е. Теоретико-методологические основы исследования этнических феноменов// автореферат диссертация. М. : 2001. – С. 8.
6. Токарев С.А. Проблема типов этнической общности (к методологическим проблемам этнографии) // Вопросы философии. 1964, №11.
7. Кузнецова Е.В. Этнос и нация: концепции национальной идентичности//Перспективы Науки и Образования. Международный электронный научный журнал 2015. № 3 (15). С. 9-16.
8. Тишков В.А. Реквием по этносу: исследования по соц.-культур. антропологии. М., 2003.
9. Kho‘jaxonov I. Features of the study of the issues of national identity of uzbeks in soviet historiography // Scientific journal of the Fergana State University. Volume 2 № 3/2019
10. Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Т.: “Шарқ”, 2001. 74-бет.
11. Ўрта Осиё халқларининг этник тарихи ва минтақада юз берган демографик жараёнларнинг акс этиши (XVI – XIX аср биринчи ярми) – Т.: “Yangi nashr”, 2011. 5-бет.
12. Асқаров А.А. «Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги республика илмий-назарий семинар материаллари. Тошкент шаҳри, 2004 йил 19-20 ноябрь.
13. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. Т.: “Ўқитувчи”, 1994. 9-бет.
14. Ўзбекистон этнологиясининг назарий – методологик муаммолари. Илмий тўплам // ЎзР ФА Тарих институти - Тошкент, “Наврӯз”, 2014. 44-45 бетлар.
15. Abashin S.N. Post-Soviet Nationalism, Ethnos Theory, and Constructivist Critique//Anthropology & Archeology of Eurasia, vol. 44, no. 4 (Spring 2006), p.58.
16. G.Smith, “Post-Colonialism and Borderland Identities,” in G.Smith, V.Law, A.Wilson, A.Bohr, and E.Allworth, ed., Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands. The Politics of National Identities (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), pp. 15–16.
17. Этнический атлас Узбекистана. Ташкент. 2002. 9-бет.

ТАДҚИҚОТЛАРДА ШАХСИЙ КЕЛИБ ЧИҚИШ МАНБАЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ ХУСУСИДА

Ш. АБДУРАХИМОВА

ЎзР ФА Тарих институти

таянч докторант

Маълумки, тарихни ўрганиш борасида изланишлар олиб бораётган ҳар қандай тадқиқотчи ўз манбалари ва методологиясига эга бўлади. Айнан ўзи учун асосий деб танлаб олган манбалар гурӯҳи маълум бир ҳудуд тарихининг у ёки бу масалаларини очиб беришга ёрдам беради¹. Замонавий тарихчининг муҳим жиҳатларидан бири шахс ва унинг тақдири, кундалик ҳаёти, ижтимоий муносабатларини ёритишга қаратилганлиги билан ажралиб туради. Шу ўринда, шахсий хотиралар, кундалик ҳамда мактублар муҳим манба саналади. Бундай манбаларнинг илмий адабиётларда, тарихшунослик тадқиқотларида шахсий келиб чиқиши манбалари деб юритилади. Ана шундай янги йўналишларнинг пайдо бўлиши ижтимоий тарихни ёритиш, уни талқин этишда, инсонларнинг кечинмаларини ифодалашда, шахсларнинг ўзаро муносабати ва жамиятда вужудга келган турли ижтимоий-сиёсий, иқтисодий вазиятларни кичик лавҳаларигача тадқиқ этишда тарихий ёндашувни янада мукаммаллаштиради².

Шахсий келиб чиқиши манбалари бу – тадқиқотчиларга расмий хусусиятга эга тарихий манбада учрамайдиган, ўтмиш тўғрисидаги бебаҳо маълумотларни тақдим этувчи манбадир. Тарихий маълумотларнинг ташувчиси сифатида шахсий келиб чиқиши манбаларининг манбавий табиати ўтмишнинг билим манбалари тизимида уларнинг ўрнини аниқлаш учун муҳим аҳамият касб этадиз. Шахсий келиб чиқиши манбаларининг табиатини тушуниш учун тарихий ахборот воситаларининг маҳсус шакли хақида гапиришга имкон берадиган асосий хусусиятларни таъкидлаб ўтиш лозим.

Шахсий келиб чиқиши манбалари муайян шахс ҳаёти ва фаолияти билан узвий боғлиқдир, чунки улар ўз-ўзини англашни, унинг ҳаётий тажрибасини, шахсий фазилатларини, нуқтаи назарини, воқеаларини акс эттиради, ўз иштироки даражасини ва ушбу тадбирда бошқаларнинг

¹ Медиа майдонда тарих фани ва архившунослик интеграцияси муаммолари қаранг: А.Базарбаев. “XIX аср охири-XX аср бошларида Туркистонда тиббиёт: архив ҳужжатларининг даврий матбуот материалларида маълумотлар билан қиёсий таҳлили”.Термиз, “Илм-Зиё-Заковат”.-2019 й. 186 бет.

²М. Ф. Румянцева Источники личного происхождения // И. Н., Данилевский В. В. Кабанов, О. М. Медушевская , М. Ф.Румянцева Указ. соч. 466–467 бетлар.

³ Ю. П. Зарецкий Стратегия понимания прошлого. Теория, история, историография. М., 2011. 242 бет.

иштирокини тасвирлайди, содир бўлган воқеаларни баҳолайди. Рус тарихшунос олими В.В.Кабановнинг таъкидлашича: “...бундай тарихий ахборотни ташувчи манбаларнинг хусусияти шундаки, айнан улар ижтимоий мулоқот, тасаввур, фикр, хис-туйғуларнинг, ижтимоий маданиятнинг тил, услугу, фразеология, атамашунослик ёрдамида мазмунини очиб бера олишидадир”¹.

Шахсий келиб чиқиши манбалари даврнинг энг муҳим далиллари бўлиб хизмат қиласи ва тарихий ахборотнинг бошқа ташувчилари томонидан тўлдирилмайди². Улар ижтимоий билимларни (тарихий, маданий, адабий, тилшунослик ва бошқалар) олишнинг турли соҳаларида, тадқиқот амалиётларида тўлиқ фойдаланиб келинмоқда, чунки улар орқали тарихда шахсий омилга тоборо кўпроқ эътибор қаратилмоқда.

Тадқиқотчи А.К.Соколовнинг фикрига кўра: “Инсондан, унинг хистийғуларидан, фикрларидан, харакатларидан келиб чиқувчи хар бир нарса уларнинг матбуотда маълум воқеаларни расмий талқин қилинishiдан аввал шубҳасиз афзаликларга эга”³. Негаки матбуотда эълон қилинган маълумот “хукумат тили”ни мужассамлаштиради, яъни бу воқеаларнинг бевосита иштирокчилари томонидан тасдиқланган тарихий ҳақиқатларга мувофиқлиги учун синовдан ўтказилиши керак бўлган маҳсус нутқдир. Бундай ҳолатда манба тили алоҳида аҳамиятга эга. Манбаларда нутқ амалиётларининг такрорланувчанлиги ва барқарорлиги, тарихий тадқиқотда кенгроқ умумлашмалар учун асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Тарихий тадқиқотлардаги замонавий ёндашувлар тарихчиларни “ўз иштирокчилари ва замондошларини идрок этишда, воқеаликни ҳолисона ўрганишга йўналтириб”, шахсий келиб чиқиши манбаларининг тарихни ёритишдаги фаол иштирокини таъминлайди.

Бу борада А.Я.Гуревич қўйидаги мулоҳазаларни билдиради: “тарихчи касбининг ижтимоий аҳамияти ўтган даврдаги одамлар билан алоқани ўрнатиб, ҳозирги кунда бошқа даврлар ва маданиятлар билан яшаётган одамларнинг мулоқотида тарихчи фаолиятининг якуний маъносини вужудга келтиришдир⁴”.

¹ В. В. Кабанов. Мемуары. М., 2000.284 бет

²М. Ф. Румянцева. Источники личного происхождения // И. Н., Данилевский В. В. Кабанов, О. М. Медушевская , М. Ф.Румянцева Указ. соч. М., 2000.482 бет

³ Соколов А. К. Путь к современной лаборатории изучения новейшей истории России // Источниковедение новейшей истории России: теория, методология, практика. Минск, 2007. 64 бет.

⁴ Гуревич А. Я. О кризисе современной исторической науки // Вопр. истории. 1991. № 2–3. С. 29, 31.

Замонавий тарих фанида, шундай ўзгармас фикрлар пайдо бўлдики, унга асосан тарихий тадқиқотларда шахсий келиб чиқиш манбаларнинг илмий-маърифий қийматини аниқлашда субъективлик нафақат уларнинг камчиликлари сифатида эмас балки уларнинг қийматини ахборот ташувчи сифатида ошириб, жуда кенг қамровли масалаларни кўриб чиқиш имкониятини яратади. П. Репиннинг таъкидлашича: “бундай “ишончсиз”, “субъектив” манбалар яъни мактублар, кундаликлар, хотиралар ва шахснинг ҳиссий – руҳий ва интелектуал дунёси, ўз-ўзини англаш ва ҳаёт тажрибаси тасвирланган бошқа ижодий маҳсулотлари ўзининг субъективлиги туфайли биринчи ўринга чиқди”¹. Албатта олим томонидан қўштироқ ичидаги атамаларнинг мажозий маънода қўлланилганлигининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Чунки айнан мактублар, хотиралар ва мемуарлар орқали нафақат инсоннинг ички кечинмалари балки ўша даврдаги ижтимоий ҳаёт ҳамда унга нисбатан шахснинг қарашларини, тузум сиёсатини, оддий халқнинг яшаш шароити, турмуш тарзини кўришимиз мумкин. Шундай қилиб шахсий келиб чиқиш манбаларининг атамаси ва концепцияси ёзма тарихий манбаларнинг барча шаклларини қамраб олади ва бу содир бўлган воқеаларнинг шахсий идрокини акс эттириб, уларнинг хужжатлилик ҳамда субъективлик даражасини орттиради².

Шахсий маълумот ташувчиларнинг манбашунослик табиатини таҳлил қилиш тарихнинг турли жихатларини ўрганишда уларнинг аҳамиятини кўрсатади.

Шахсий келиб чиқиш манбаларининг энг оммавий ахборот манбаи мактублардир. XX аср мобайнида турли шакл ва мазмундаги қўплаб эпистоллар яратилди. Мактубларнинг турли ҳил классификациялари ҳамда таснифлари мавжуддир.

Мактублар ёзма манбаларнинг муҳим турларидан бири бўлиб, давлатчилигимиз тарихининг бўш ва кемтик сахифаларини тўлдиришга ҳамда қизиқарли маълумотлар билан бойитишга хизмат қиласди. Жанр ва функционал жихатдан тарихий солнома ва бошқа манбалардан жиддий фарқ қилувчи бу манба тури айрим устунликлар билан бирга айрим камчиликларга ҳам эгаз. Расмий хужжат сифатида содир бўлган тарихий

¹ Репина Л. П. От исторической биографии к биографической истории // В тени великих: образцы и судьбы: сб. науч. ст. М., 2010. С. 8.

² Репина Л. П. Концепции социальной и культурной памяти в современной историографии. М., 2005. С. 128

³ Мактублар ёки иншо тўпламлари ёки дипломатик ёзишмаларнинг ўзига хос жиҳатлари ҳамда уларни ўрганиш жараёнида учрайдиган муаммолар ҳақида қаранг: Ғуломов С. “Иншо” мажмуалари маълумотининг аутентлиги ҳусусида (Амир Темур номи билан боғлиқ хатлар мисолида)// Марказий Осиё тарихи

воқеа-ҳодисаларнинг қайд этилиши, айниқса ёзма асарларда ёритилмаган кичик, лекин муҳим деталларнинг акс эттирилиши жиҳатидан мактублар алоҳида аҳамият касб этади. Шу билан бирга, ушбу ҳужжатнинг оригиналлиги ва ишончлилик даражасини аниқлашдаги муаммолар мактублар билан ишлашда ўзига хос қийинчиликларни келтириб чиқаради. Шунингдек, мактубларнинг яна бир мураккаб, яъни фрагментар жиҳатини, хусусан, алоҳида манба сифатида мактуб матни тарихий воқеаликнинг яхлит манзарасини кўрсата олмаслигини қайд этмоқлик жоиздир. Кўп ҳолларда матн мазмуни бир ёқлама ёки нотўғри хulosалар чиқаришга сабаб бўлиши мумкин. Лекин, мактубларни ва уларнинг ўзига хос жиҳатларини ўрганиш тарихий тадқиқотларнинг манбавий асосини ва маълумотлар базасини кенгайтиришга ёрдам беради¹.

Ахборот ташувчи сифатида шахсий келиб чиқишининг тарихий манбаи ҳисобланган хусусий ёзишмалар, яъни мактублар (хатлар) муаллифнинг муайян шахсга – битта (ёки бир нечта) манзилга шахсий марожаати сифатида хусусий хатга асосланади ва одатда, ушбу шахс томонидан маҳсус танишиш учун мўлжалланган. Хусусий ёзишмаларнинг материалларини кўрсатиш учун одатда “эпистоляр манбалар” тушунчаси қўлланилади. Шу билан бирга, манбашунослик адабиётида ташкил этилган анъанага кўра, шахслар ёки ташкилотлар ўртасидаги расмий ёзишмалар материаллари ўша ташкилотнинг фаолияти бўйича фуқаронинг фикр мулоҳазалари, таклифлари ёки бўлмаса норозиликларини ўзида мужассамлаштиради. Мактублар, хатлар ёки бўлмаса ёзишмалар сана, имзо ҳамда мурожаатнинг мавжудлиги, муаллифнинг ихтиёрига кўра шахсий ёки ижтимоий масалаларни муҳокама қилиш билан тақдимотнинг эркин шакли, хатнинг баёнотида ўзига хос вақтнинг мавжудлиги билан умумий хусусиятга эгадир.

М.В.Шумейконинг таъкидлашича: “шахсий ёзишмалар ноёб тарихий манба бўлиб, унинг ахборот салоҳияти тадқиқотчилар томонидан ҳали тўлиқ баҳоланмаган. Шахсий кундаликлардан фарқли ўлароқ аксарият ҳолларда омма эътиборига ҳавола этилмайди аммо шахсий хатлар аллақачон яратилишида ошкораликка қаратилган ва бу ошкоралик бир ёки бир нечта шахслар билан чекланиши мумкин эмас”².

замонавий медиавистика талқинида (профессор Розия Мукминова хотирасига бағишлиланган монография). Тошкент,2013. Б.257-269

¹ Медиа майдонда тарих фани ва архившунослик интеграцияси муаммолари қаранг: Аллаева Н.А. “XVII аср Хива-Эрон дипломатик ёзишмаларига доир икки мактуб хусусида”.//Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. Термиз.2019.Б.130-131.

² Шумейко М. Ф. Переписка как исторический источник и особенности ее сохранения и публикации. Минск, 2007. Б. 179

Хусусий ёзишмаларнинг хусусиятидан келиб чиқсан ҳолда уларни тўлиқ тарихий манба сифатида тавсифлашимиз мумкин.

Хусусий ёзишмаларнинг субъективлиги унинг яратувчиси ва танланган олувчининг шахсида намоён бўлади. У мактуб эгасининг ижтимоий алоқалари, ахборот узатишнинг мазмуни ва характери, фикрлаш ва қабул қилувчи билан мулоқоти ҳақида фикр беради. Хатларнинг субъективлик даражаси воқеаларни қисқача қайд қилишдан, шахсий баҳолаш ва ҳукмларнинг кенг доирасига қадар ўзгариши мумкин. Улар муаллифнинг қарашлари, қадриятлари, тамойиллари, эътиқодлари, эҳтиёжлари ва манфаатларини, шунингдек, ҳис-туйғулатини, кайфиятларини, тажрибаларини акс эттириши мумкин. Шу билан бирга, хатларда, айниқса, норасмий ёзишмаларда бўлган воқеалар ҳақида қизиқарли тафсилотлар ва қарорлар бўлиши мумкин. Маълум бир даврнинг ёзишмаларини ўрганишда олиб борилган тадқиқотлардан яна бири С.А.Никитиннинг (хронологик тарзда XIX асрни ўз ичига олади) қўлланмаси бўлиб, унинг биринчи боби “хусусий ёзишмалар”¹ деб номланган. Аммо шуни таъкидаб ўтиш жоизки, ушбу қўлланмада хатлар тарихий манба сифатида тўлиқ очиб берилмаган. Муаллифнинг фикрича XIX асрда хатлар, мактублар нафакат шахсий мулоқот воситаси балки замонавий ижтимоий ҳаёт билан танишиш воситаси бўлиб хизмат қилиши ва ижтимоий фикрнинг тарихини ўрганувчи манба эканлигини келтириб ўтган. Шунинг билан бир қаторда, бошқарув тизимида кўзга кўринган шахсларнинг ёзишмалари давлатнинг сиёсий тарихини, фан, санъат, адабиёт номоёндаларининг ёзишмалари эса маданият тарихини ёритувчи манбадир деб таъкидлаб ўтган. Муаллиф томонидан XIX асрга оид ёзишмалардан бир нечта наъмуналарни келтириб ўтган. Аммо мактубларнинг алоҳида мустақиллиги тўлиқ тавсифланмаган.

В.И.Стрелский ва Р.С.Мнухиналарнинг “Янги ва энг янги давр манбашунослиги”асарининг “Мемуарлар, кундаликлар ва хатлар” бобида мактублар тўғрисида маълумот келтирилмаган фақатгина мемурларга алоҳида тўхталиб ўтилган².

Мактубларнинг оммавий ахборот жанри ҳамда иш юритиш ҳужжатига ажратиш жуда кўп олимлар томонидан ҳам эътироф этилган. Жумлалан, В.В. Кабанов хатларни келиб чиқиш хусусиятига кўра оммавий ахборот жанри, машҳур арбобларга оид мактублар, иш юритиш ҳужжати ва шахсий ёзишмаларга ажратадиз.

¹ Мнухина Р.С. Источниковедение истории нового и новейшего времени. М., 1970.

² Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.М., Румянцева М.Ф. Источниковедение: теория, история, метод. Источники российской истории. М., 2000.

³ Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.М., Румянцева М.Ф. Источниковедение: теория, история, метод. М., 2000. Б. 640–647.

Юқоридаги назарий адабиётлар замонавий тадқиқотларда нафақат расмий манбалардан фойдаланиш, балки фуқароларнинг ички туйғуларини акс эттирувчи, бўлиб ўтган воқеалар юзасидан холис ва эркин фикри баён этилган шахсий келиб чикиш ҳужжатлари, аниқроғи давлат органларига йўналитирилган хатлардан тортиб, шахсий ёзишмларини ҳам тадқиқ этиш олиб борилаётган изланишлар манбавий асосини анада бойитишга ва тарихга холис баҳо беришга хизмат қиласди.

ПРИНЦИПЫ РАЗЛИЧЕНИЯ ПОЛА В УЗБЕКСКОЙ АНТРОПОНИМИИ

*Зулайхо ТУЙЧИЕВА
преподаватель Гулистанского
государственного университета*

Известно, что имена собственные, выделяя единичную от общего составляют особую категорию в лексическом составе языка. Имена – это созданный поколениями на протяжении многих веков и дошедшие до нас в качестве историко-языковедческого богатства огромный словарный слой, который составляет важную историко-культурную, духовную ценность. В именах собственных прямо и косвенно отражается история народа, в данном случае узбекского. Они выражают мечты и чаяния, социальные, религиозные, философские взгляды, обычаи, верования народа. В этом смысле имена, как и ряд других слоёв языка, являются составной частью духовных ценностей узбекского народа. В зависимости от изменений духовных ориентиров в судьбе народа, личные имена могут приобретать соответствующие смысловые оттенки. Например, в узбекской антропонимике наблюдается несколько слоев, связанных с примитивными формами мироощущения, принятием новых, более организованных религиозных мировоззрений. Так можно объяснить широкое употребление личных имен мужчин зороастрийского происхождения: Жамшид, Фаридун, Бахрон (с вариантом Бахром), Мардон, Рустам и др. Женских вариантов этих имен, кроме противопоставления в роде Мардон-Мардона, как обычно, нет. Имена арабского происхождения вошли в оборот после арабского завоевания Средней Азии и распространения среди местного населения ислама. Принятие ислама сопровождалось нареканием человека новым арабским мусульманским именем. Личные имена мусульманские составляют важную группу антропонимов узбеков, и является ныне неотъемлемой частью духовной культуры народа. Эти имена собственные легко поддаются приспособлению выражения пола, носящих их личностей. При этом как обычно, используется показатель женского рода в арабском -а или -я,

постпозитивно прибавляемые к именам: Солих-Солиха, Малик-Малика, Хожи-Хожия, Комил-Комила, Жамил-Жамила и др.

За прошлые десятилетия, с тех пор, как в узбекском языкоznании ономастика выделилась от общей лексикологии как самостоятельная отрасль, создано довольно большое количество научных трудов, посвященных этой области. В частности, собран и систематизирован огромный антропонимический материал узбеков. Большой вклад в это дело внесли такие ученые, как Э.Бегматов, Н.Хусанов, Г.Саттаров, С.Рахимов, И.Худойназаров, Р.Худойберганов и другие. Проводились исследования в области семантических особенностей, морфо-структуры, социальной значимости, мотивационных значений имён и т.д. Также велись исследования по унификации орфографических норм написания имен. Особым направлением в исследовании антропонимов было региональные своеобразия узбекских личных имён. Созданы толковые словари антропонимов. Несмотря на достигнутые результаты, ждут своего исследования такие проблемы, как принципы различения пола при одинаковости грамматических основ, мотивационные и социолингвистические аспекты имени собственного, место лингвистических и нелингвистических предпосылок при нарекании. К примеру, не изучив систему личных имён в социолингвистическом аспекте, нельзя научно обосновать особенности появления, развития, обогащения и изменения системы антропонимов. Данная проблема так или иначе связана и с изучением вопроса принципов выражения пола, носителей имени.

Видный русский языковед М.Немировский пишет: «...нет в мире ни одного языка, где обозначение пола не могло бы получить того или иного языкового выражения... Наличие в языке какой-либо номинальной системы или отсутствие таковой не имеет никакого влияния на способность этого языка обозначать пол живых существ, и языки, не обладающие никакой номинальной классификацией, как, например, тюркские, монгольские и множество других, могут выражать различие пола не хуже любого из языков с тремя или двумя родами, или языков банту с их многочисленными номинальными классами» [5, 1938, с.216]. Совершенно прав ученый в данном высказывании, считающий неограниченным возможности выражения пола в языках, не имеющих грамматического выражения рода. Сюда как раз таки относится и узбекский язык.

Как показывает история узбекского языка, различение пола в личных именах выступает как явление категориальное, уходящее вглубь веков.

Лексические единицы, из произведения Махмуда Кашгарского «Словарь тюркских слов», относящиеся к различным семантическим группам, а среди них лексемы, обозначающие пол, имеют свои

особенности. Так, примеры, передающие значение пола в «Словаре», с точки зрения семантики делятся на две группы: слова, выражающие пола живых существ вообще и специальные слова, указывающие на пол человека. В узбекском языке, для выражения обобщенного значения *инсон* (человек), *киши* (человек, в зависимости от контекста, это слово может передать значение обоих полов), *одамлар* («люди»), это значение не предполагает различия людей по полу). Во времена Махмуда Кашгарского обычно использовалась лексема «киши» (человек, особа). Автор подчеркивает, что это слово образует словосочетания, выражающие различные характеристики по отношению к людям, типа поведение людей: *мунған киши* («зануда, болтливый человек») [4, 1960, I, с.412], *түқ киши*, («сытый человек») [4, 1960, I, с.320], *киртүч киши*, («завистливый человек») [4, 1960, I, с.424]. В этих смыслах слово «киши» употреблено и в произведении Юсуфа Хос Ходжиба «Книга приносящая счастье», написанном в 1069 году. В случае использования слова «кишилик» в значении «гуманность, человечность, человечество» основа слова «киши» участвует в образовании абстрактного значения.

В период старотюркского языка, как показано в «Словаре» Махмуда Кашгарского лексема *киши*, выражавшая общее значение «человек», стала уже обозначать значение «хотин, завжа» («жена, супруга»). Махмуд Кашгарский особо отметил, что эта дифференциальная сема (или семантическая дифференциация) свойственна языку тюркского племени яғмо Уместно подчеркнуть, что последнее значение слова «киши» в древнетюркских текстах из Турфана (Восточного Туркестана) использовалось параллельно с первым значением.

Первоначальное значение лексемы *киши* (человек) сохранилось также и на языке памятников последующих периодов. Даже в современном узбекском литературном это слово удерживает своё первоначальное значение. Так в отношении к «мужчине» используется словосочетание *эркак киши* «человек-мужчина» в отношении к женщине *хотин киши* – «человек-женщина», и тем самым определяется половая разница.

Э.А.Бегматов писал: «Антропонимика не может безразлично относиться к категории пола. С этой точки зрения она отличается от однородных (нарицательных) имен и от других типов имен собственных» [2, 2007, с.5]. Обычно создание антропонимов осуществляется на основе определенных потребностей и закономерностей. Процесс нарекания именем предполагает несколько моментов:

- нарекание именем новорожденного считается первым долгом перед родителями с тем, чтобы определить место ребенка не только в семье, но и в обществе;
- выбор имени для ребёнка и мотивация этого акта;

- учет языковой принадлежности выбранного имени;
- учет структуры имен при производных наименованиях;
- социально функциональные аспекты номинативная и коммуникативная задача имени

Второй этап:

- выбор фамилии для новорожденного¹;
- указание отчества личности;

При нарекании именем используются два источника:

1. фонд традиционных имён;
2. творчески придуманные имена.

Обычно родители думают, что здоровье, дальнейшая жизнеспособность ребенка, его будущее счастье и удача зависят от его имени.

Имена, в соответствии с тем, кто их носит – мужчина или женщина, можно разделить на две крупные группы: 1) мужские имена; 2) женские имена. Разделение имён на мужские и женские, имеет глубокую историю, связанную с постепенным формированием лексического состава языка. Например, среди современных имён есть такие, которыми называют только женщин и они обозначают представителей только этого пола: Лайло, Шахноза, Лобар, Дилдора, Дилбар, Мафтуна. А именами Шавкат, Шухрат, Баходир, Санжар, Босим называют только мужчин и они обозначают принадлежность только к мужскому полу. При этом женские имена такого типа предполагают красоту, нежность, приятность характера и др. Приведенные мужские имена указывают на славность, прославленность, доблесть и другие черты носителей. При этом ярко выделяется редкое женское имя Шохира от арабского корня ШХР “слава”, что и в основе мужского имени Шухрат.

Обозначение пола в имени человека является такой закономерностью, которая исходит из социальной роли и места в обществе мужчин и женщин. Название и есть различие чего-либо. Но в данном случае речь идет о человеке в социально мобильном значении. Поэтому некоторые имена называют только женщин, другие – мужчин. Если одна лексема обозначает и женщину, и мужчину, тогда обращаются к другим средствам, например, к морфологическим средствам. К примеру: Назир – Назира, Умид – Умида, Турсун – Турсуной, Ўлмас - Ўлмасхон.

С.Кенжаева, исследователь вопросов обозначения полов в узбекской антропонимике писала: «В именах мужчин и женщин могут быть

¹ Исторически у узбеков не было традиции фамилий на все поколения. По образцам арабского типа одословных в средние века узбеки стали пользоваться арабским словом бин для мужчин, бинти для женщин, указывающих на родителей и предков. Русские –ов, -ова, -овна, -ович являются результатом социальной политики советской власти в национальных республиках при СССР.

одинаковые мотивы. Такие имена, как Турсун, Ўлмас, Турғун имеют мотив надежды на живучесть ребенка и получают такие имена дети, которые рождаются после смерти предыдущего ребенка в семье. Но в апеллятивной основе имени, имеются особенности, которые можно увидеть, когда некоторыми мужскими именами не называют женщин, и наоборот, некоторыми именами женщин, не называют мужчин» [3, 2011, с.18].

В узбекском языке мужские и женские имена в соответствии со значением делятся на следующие группы:

1. Имена, связанные со значением слова Турсун (в смысле пусть остается живым): Турсунбой, Турсунқул, Турсуной, Турсунтош и другие. Такие имена давались, когда в семье год за годом умирали новорожденные дети или младенцы. К таким именам относятся также: Тўхта, Тўхтасин, Тўхтамурод, Тўхтабой, Тўхтаой, Тўхтагул, Турди, Турдибой, Турдиқул, Турдибек, Турдихол, Турдихон. При этом, такие имена иногда сохраняют исторические реликты социальной деградации общества. Так, суффикс -қул указывает на происхождение из семьи раба (в прямом значении данного форманта), хотя понятие раб давно уже изжило себя. Также -бой «богатый», - бек «привилегированный, знатный» и другие представляют собой архаику в антропониме.

2. Имена, связанные с родимыми отметинами – родинка, родимое пятно, лишние нарости, шестой палец и т.д. Такие родимые отметины встречаются у представителей обоих полов. В соответствии с этим мужчинам давали имена Нишон, Зиёдбек, Нортой, Холбек, Олтибой, Анорбой, Ортиқ, женщинам Нишона, Зиёда, Холида, Анора, Ортигой. Пол определяется через модификаторы хол «родинка», «пятно», ребенок с лишним пальцем на руке или ноге и др.

3. Имена людей, связанные с названиями животных. Такими именами называли в честь таких качеств животных, как сила, ловкость, смелость, быстрота, красота, нежность. Мужчин называли: Кўчкор “Баран”, Арслон “лев”, Қоплон “пантера”, Лочин “коршун”, Бургут “орёл”. Женщин называли: Қундуз “ондатра”, Тўти “попугай”, Қалдириғоч “ласточка”. 4. Имена, связанные с драгоценными камнями и металлами. Так как драгоценные камни больше всего ассоциировались с женщиной, такими именами называли женщин: Ёқут “яхонт”, Феруза “бирюза”, Маржон “бусы”, Зумрад “изумруд”, Олтиной “золото”. Названиями этих металлов называли и мужчин, только при этом должен присутствовать модификатор пола: Олтиной – Олтинбек, Тиллабиби – Тиллабек, Олмосой – Олмосбек.

5. Имена, связанные с названиями небесных тел. Такими именами в основном называют женщин: Офтоб “солнце”, Офтобхон, Ҳулкар

“венера”, Ойхон, Юлдуз “звезда”. В некоторых случаях и мужчин называли такими именами: Қуёш “солнце”, Қуёшбек.

6. Имена, связанные с предметами обихода и орудиями труда, давались обычно мужчинам: Болта, Болтабой, Теша, Тешабой, Үроқ, Үроқбой.

7. Женские и мужские имена, созданные из прилагательных, выбирались исходя из определённых качеств, особенностей. Здесь имелись в виду присущие женщинам красота, нежность, очарование, и присущие мужчинам мужество, терпение, стойкость. Женщин называли: Ширин, Барно, Сулув, Лобар, Гўзал; мужчин называли: Баҳодир “геройственный”, Ботир “храбрый”, Қодир “всемогущий”.

8. Имена, связанные со словом «Парда» (занавес) давались как женщинам, так и мужчинам: Пардабой, Пардақул, Пардахол, Пардаой. Обычно такие имена давались новорожденным, родившимся «в рубашке» (с плацентой, занавесом).

9. Имена, связанные с названиями дней недели: Чоршанба «среда» (в основном мужчины), Пайшанба «четверг» (тоже мужчины), «Жума» (пятница). Мужчин называли Жумабек, Жумабой, Жуман, Жумакул, Жумат. Женщин называли Жумагул, Жумахол, Жумаой и т.д.

10. Имена, связанные с каким-либо праздником, историческим событием, свадьбой. Если ребенок рождался в такие дни, связанные с историческими событиями, их называли соответственно. Если ребенок рождался в пятницу, называли Одина, Мадина, Жумабой, Жумагул, в дни праздников – Шодмон, Шодмонай, Байрамхон, Наврӯза, Наврӯзбек, Муборак, в дни свадьбы – Тўйчи, Тўйбек, Тўйгул, Тўйхон.

11. Имена, связанные со словом «Сафар» (в переводе: «путешествие»). Этим именем называли новорожденных, в большинстве случаев родившихся в месяце Сафар (второй месяц мусульманского календаря) или во время путешествия: мужчин называли Сафар, Сафарбой, Сафарали, женщин называли: Сафарой, Сафаргул, Ойсафар.

В принципе такие имена собственные в плане различения пола имеют специальные форманты, указывающие на пол их носящих: -ой «луна», -гул «цветок», -бой «богатый», -али, имя пророка Мухаммеда, использованная в качестве суффикса-форманта к имени мужчины, родившегося в месяц сафар или во время путешествия родителей.

12. Имена, связанные со словом эргаш. Такими именами называют в смысле того, «чтобы в семье было много детей, чтобы они ходили вслед друг за другом». Мужчин называли Эргаш, Эргашқул, Эргашбой, женщин называли Эргашой, Эргашхон.

Наблюдения, проведенные по узбекской антропонимике, показали, что некоторые элементы узбекских имен встречаются только в мужских

именах, а другие только в женских именах. То есть, созданные с участием этих элементов антронимы указывают на какой-либо определенный пол. Такие показатели называются индикаторами, обозначающими пол. Они по своей сущности образуют антропонимические индикаторы. Такие индикаторы делятся на две группы:

1. Индикаторы пола, получающие функцию постпозитивного аффикса: -ой, -биби, -бону, -ниса при женских именах типа Турсуной, Тўлғоной, Ҳамробиби, Салимабону, Умриниса.; -той, -бой, -бек, -илла – при мужских, типа Нортой, Холтой, Нурбой, Нурбек, Исматилла.

2. Сохранившие свое лексическое значение, используемые отдельно единицы. Такие индикаторы встречаются в составных именах.

Во вторую группу индикаторов можно отнести индикаторы –гул, -ой, активно участвующие в создании женских имён (например, Гулчехра, Гулбаҳор, Гулқарам, Ойхон, Ойгул), и индикаторы –кул, абду-, участвующие в создании мужских имён (например, Раҳмонқул, Бердиқул, Абдишукур, Абдуқодир).

Заключение. Узбекский язык не имеет категории грамматического рода. Но это вовсе не значит, что отсутствует возможность обозначения пола в именах собственных. Для этого узбекский язык располагает богатыми лексико-семантическими и морфологическими средствами.

Использованная литература

1. *Бегматов Э.А.* Антропонимика узбекского языка. Автореф. дисс... канд. фил. наук. Ташкент, 1965. 26 с. *Бегматов Э. А.* Ўзбек исмлари маъноси (изоҳли лугат). 14 600 исмлар изоҳи. 2-нашри. Тошкент: Ўзбекистон миллӣ энциклопедияси (лугат), 2007. – 608 с
2. *Кенжасева С.* Ўзбек антропонимларининг семантик ва социолингвистик тадқиқи. Автореф. Докт. дисс. Тошкент, 2011.
3. *Кошгариј Маҳмуд.* Девону лӯғотит турк. I-III. Тошкент, 1960-1963.
4. Немировский М.Я. Способы обозначения пола в языках мира. // Памяти академика Н. Я. Марра (1854–1934). М.-Л.: Изд-во АН, 1938. С.216.
5. *Раҳимов С.* Хоразм минтақавий антропонимияси. НДА. Тошкент, 1998. 26 б.
6. *Сатторов Г.* Тюркский пласт узбекской антропонимии. Автореф. канд. дисс. Ташкент, 1990. 24 с.; *Худойназаров И.* Антропонимларининг тил лӯғат тизимидағи ўрни ва уларнинг семантик-услубий хусусиятлари. НДА. Тошкент, 1998. 25 б.
7. *Худойберганов Р.* Ўзбек антропонимияси тизимининг вариандорлиги. НДА. Тошкент, 2008. 27 б.
8. *Хусанов Н.* XV аср ўзбек адабий ёдномаларидағи антропонимларининг лексик – семантик ва услубий хусусиятлари. Автореф. докт. дисс. Тошкент, 1996. –52 б.

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР РОЛИ ВА ФАОЛИЯТИНИНГ ТАРИХДАГИ АҲАМИЯТИНИ МОДЕЛЛАШ ВА ТИЗИМЛИ ТАҲЛИЛЛАШ

Саодат АКБАРОВА

Аннотация: Мақолада “Амир Темур ва Темурийларнинг Ўзбекистон Республикаси ва жаҳон тарихидаги роли ва фаолиятининг аҳамияти” тизимининг бутунликлигини ошириши муаммоларини бартараф этишида тизимли таҳлил имкониятлари кўриб чиқилган. Тизимли таҳлилни олиб бориш учун ишчи модел танлаб олинган. Таҳлиланаётган тизимнинг бутунликлигини ошириши критерийлари ишилаб чиқилган.

Таянч сўз ва иборалар: тизим, бутунликлик, модел, критерий, ўзўзидан ривожланиши, ночизиқлик, ноаниқлик, нотаърифлик, бўлинини даражаси, тасодиф.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан сўнг “Амир Темур ва Темурийларнинг роли ва фаолиятининг тарихдаги аҳамиятини моделлаш ва тизимли таҳлиллаш” деб номланган тизим, яъни ўрганиш обьекти тўғрисидаги турли тарихий, ижтимоий, маданий, илмий, амалий ва бошқа аспектлар нуқтаи назарларда ўрганиш, тадқиқлаш ва улардан фойдаланиш ҳақидаги маълумотлар кенг ва ҳар тарафлама ёритилмоқда. Ушбу ўрганиш обьектининг номидаги 10-та сўзнинг биринчи харфларидан тузилган қисқартирувчи аббревиатураси, яъни – “АТТРФТАМТТ” (матн қисқа ва уни ўқитиш қулай бўлиши учун) “S” тизими деб шартли равища белгиланди.

Аммо ёритилаётган маълумотлар “S” тизимининг бутунликлигини тўла ва батафсил ёритишга мўлжалланган бўлсада, уларни оддий равишида кетма-кет ва тасодифий келтирилиши ушбу бутунликлек ҳақида тўла ва ҳар тарафлама билим беришга хизмат қила олмаяпти. Шу боис “S” тизимининг бутунликлигини оширишдек долзарб муаммони бартараф этиш мақсадида тизимли ёндашув ва тизимли таҳлилни қўллаш зарур.

Тизим (система) – бу ўзаро боғлик қисмлардан, яъни остки тизимлар (подсистемалар) ва элементлардан таркиб топган концептуал ёки жисмоний моҳият.

Тизим элементи - бу унинг энг оддий ва бўлинмас қисми [1,34].

Тизим бирданига, бутунлай ҳолатда эмас, балки уни бирин-кетин ост тизимларга бўлиш йўли билан кўриб чиқилиши мумкин.

Ост тизимлар ҳам ўзи тизим деб ҳисобланиши ва маълум бир бутунликлика эга бўлиши мумкин.

Тизимнинг ўзи ҳам бирор усттизим (яъни надсистема)нинг осттизими деб ҳисобланиши мумкин.

Осттизим элементларнинг оддий йиғиндисидан фарқ қиласи, чунки

элементлар мақсад ва бутунликлек хоссаси орқали бирлашмаган.

Бутунликлек – бу тизим тўлалиги ва аниқлигини ҳар тарафлама ахборотли (информацион) ва ресурсли муайянлаштиришдир [2,79].

Мақсад тизимли таҳлилда бартараф бўлиши керак бўлган муаммони аниқлашнинг боришида ва ундан кейин таърифланади.

Тадқиқланаётган “S” тизимининг устида олиб борилаётган тизимли таҳлил мақсади – бу Амир Темур ва Темурийлар даври, уларнинг роли ва фаолиятининг тарихдаги аҳамияти ҳақидаги ахборотли (информацион) ва моддий манбаларни ўрганиш, тадқиқлаш ва улардан фойдаланиш муаммолари билан бир қаторда турли илмий масалаларни ечишдир [3,154].

Таҳлилланаётган “S”- тизимнинг структурали (тузилмали) схемаси математик ва мантиқий ифодалар, иккиласми бинар нисбатлар, иерархияли, уяли ва тузилмали график тизимлар ёрдамида ифодаланган ва ёзилган бўлиши мумкин.

“S”-тизимли (АТТРФТАМТТ)ни n -даражали оствизимлардан ($S_1, S_2, S_3 \dots S_n$)дан иборат тизим сифатида ҳисоблаш мумкин.

Шу оствизимлар ўз навбатида кейинги m – даражасидаги бўлиниш сатҳига, улар эса – k -даражали сатҳга ва хоказо, шундай қилиб максимал равишдаги майда (деярли чексиз равишдаги) бўлиниш сатҳи, декомпозициясигача бўлиниши мумкин.

Бундан сўнг $S_1, S_2, S_3 \dots S_n$ оствизимларидан ўз навбатида янги $S_{t-1}, S_{t-2}, S_{t-3} \dots S_{t-n}$ каби бўлинишнинг иккинчи сатҳига оид оствизимлар бўлиниши пайдо бўлиши мумкин, ва хоказо. Шундай қилиб, бу операция энг батафсил, энг майда сатҳгача давом этади. Ушбу операциянинг ҳар бир элементи тизим бутунликлигини батафсилроқ сифат аспектларини ўз ичига қамраб олади.

“S – тизимининг бутунликлигини оширишнинг умумлаштирилган критерийси (меъёри) (БОК) ҳам n -даражадаги бўлиниш критерийлари: БОК-1, БОК-2,... БОК- n қисмлардан иборат оствизимлар деб ҳисоблаши мумкин. Уларнинг ҳар биттаси ўз навбатида кейинги m -сатҳли бўлиниши оствизимларига бўлиниши мумкин, ва улар ҳам – k –сатҳли бўлиниш оствизимларига яна бўлиниши мумкин, ва хоказо, - бу жараён чексиз майдаланиш даражасигача давом этади.

Тадқиқланаётган “S”-тизимининг тизимли таҳлили жараёнида ўзаро маънодош мосликка оид элементлар ва оствизимларнинг нисбатлари ($S_n/-БОК_n$) бирма-бир кўздан кечирилади.

Ушбу нисбатлар ва ўзаро мосликни аниқлаш натижасида “S” тизими ва уни оствизимларининг янгидан-янги бутунликлекни оширишнинг сифатли элементлари синтезланади.

10-та БОК оствизимнинг 10-та сатҳли оствизимга нисбатини кўздан кечириб чиқиш натижасида “S”-тизимнинг 100-та янги сифатли БОК

элементлари ҳосил бўлади.

100-та БОКнинг 100та сатҳли оствизимига нисбатини кўздан кечириш натижасида эса - 10 000-та янги сифатли бутунликларни ошириш (БО) элементлари ҳосил бўлади ва ҳоказо – шу элементларни амалий равишда чексиз даражасигача бўлиниши давом этилаверади.

Шунинг асосида назарий жиҳатдан “S”-тизимнинг ва унинг оствизимларини ўтмишда, ҳозирги замонда ва келажақда вақтнинг турли интервалларида ёритадиган ишлар учун бутунликларни оширувчи исталган тегишли элементни топиш мумкин.

Бу имконият классификациялаш, интеграциялаш, ижодий таҳлил қилиш ва синтезлаш ишлари учун ўз-ўзидан ривожланувчи муаммони бартараф этиш ва “S”-тизим бутунликлигини оширишга жуда кенг ва баракали замин яратади [4,38].

Шундай қилиб, БОКлар ва оствизимлар орасидаги исталган ўзаро бир маъноли муносабликларни танлаш ва кўздан кечириш натижасида “S”-тизимни ва унинг оствизимларини тизимли таҳлил қилиш учун янги мавзулар номи аниқланади.

Турли даражада сатҳлардаги оствизимларнинг элементларини чуқурроқ бўлиниши БОК (бутунликларни ошириш критерийлари) билан ўзаро боғлиқларининг кейинги таҳлилида янгидан янада батафсил ва янада майдароқ мавзулар, янги алоқалар, аспектлар ва фактлар аниқланади. Улар тадқиқланган, ёки янги баҳолар, ўрганишлар ва унумли фойдаланишларга лойик бўлиши мумкин.

Шу билан бирга тизимли таҳлилнинг маълум даражасида турли бўлиниш сатҳларидаги оствизимлари худди шундай оствизимларнинг бутунликларини ошириш критерийлари билан бўлган баъзи боғлиқлари ва нисбатлари вақтнинг баъзи моментларида адo бўлиши, сўниши, яъни уларни таҳлил қилиш мавзулари тамом бўлиши, йўқолиши, ёки ўз долзарблигини йўқотиши мумкин. Бошқалари эса, исталган узоқ вақтгача, динамик S-тизимнинг ўз-ўзидан ривожланишини аниқлаб, пайдо бўлишни давом этаверади.

Шундай нисбатлар ва ўзаро боғлиқларнинг мисоли сифатида турли тарихий ва бошқа туганмас маълумотларнинг ниҳоятда кўп микдорини мавжуд манбалар ва адабиётлардаги маълумотлар орқали келтириш мумкин.

Улар таҳлилланаётган S-тизимни янада чуқурроқ ўрганиш, таҳлил этиш ва ундан фойдаланиш билан бир қаторда янги мавзулар топишга, таҳлилларнинг янги режаларини тузиш, унинг бутунликлигини ошириш прогнозларини барпо этишга хизмат қиласи.

Олиб борилган тизимли таҳлил асосида шундай илмий хулоса чиқариш мумкин: тадқиқланаётган S-тизим ночизиқли, ноаниқли динамик тизим бўлиб, уни ўрганиш, тадқиқ қилиш ва ундан фойдаланишда

чексиз имкониятларга эга, ўз-ўзидан ривожланувчи тизим экан.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Перегудов Ф.И., Тарасенко Ф.П. Введение в системный анализ. – М.: Высшая школа, 1989.
2. Волкова В.Н., Денисов А.А. Основы теории систем и системного анализа. – СПб., Изд-во СПбГТУ, 2003.
3. Амир Темур жаҳон тарихида. – Тошкент: “Шарқ” нашриёти, 1996.
4. Материалы Республиканской научно-практической Конференции «Темурийлар даврини ўрганишнинг умумбашарий аҳамияти». – Ташкент: “Наврӯз”, 2014.

O‘ZBEKISTONNING ENG YANGI TARIXINI O‘RGANISHDA TARIXSHUNOSLIK VA MANBASHUNOSLIKNING O‘RNI VA AHAMIYATI

Nodir XUSHVAQTOV

*«Ipak yo’li» turizm xalqaro universiteti
«O‘zbek tili va adabiyoti hamda ijtimoiy fanlar»
kafedrasio ‘qituvchisi*

Annotatsiya. O‘zbekiston mustaqilligi davrida ko’p ming yillik tariximizning sahifalarini yangicha talqin etishning nazariy-uslubiy yondashuvida tarixshunoslik va manbashunoslikning ahamiyati yuqori darajada oshib bormoqda. Tarixiy voqealar va ularning o‘rganilish darajasi, tarixchi olimlar va mutaxassislarning tadqiqot mavzularini yoritishdagi uslublari borasida yangicha qarashlar shakllantirilmoqda. Maqolada bugungi kunda yurtimiz tarixini o‘rganishda eng dolzarb bo’lgan tarixshunoslik va manbashunoslikning yurtimiz tarixi yoritishdagi o’rni va ahamiyati haqida aytilgan.

Kalit so‘zlar: Tarix, manbashunoslik, tarixshunoslik, qo’lyozma, ilmiy tadqiqot, harakatlar strategiyasi, ta’lim, ma’naviyat.

Inson va jamiyat taraqqiyotining muhim bosqichlaridan biri ularning yangilik yaratib kelajakka ishonch bilan harakat qilishidir. Har qanday yangilik jamiyatda olinayotgan bilim va ularning hayotiyligidir. Yurtimiz hududida insoniyat madaniy taraqqiyotiga xos bo’lgan barcha xususiyatlar tarixi yangi dunyo hamjamiyati tomonidan tan olingan va mavjuddir. Yuqorida keltirilgan fikrimiz, ijtimoiy-gumanitar fanlar yo’nalishida tarix fanining dolzarbligini belgilab beradi.

O‘zbekiston Respublikasi o‘z mustaqilligiga erishgach, zamonaviy ta’lim tizimini barpo etish va rivojlantirishga alohida e’tibor qaratdi. Ushbu ustuvor

yo`nalishdagi jadal harakatlarni amalga oshirishidan o`zbek xalqining ta`lim sohasida to`plagan ko`p asrlik boy tarixiy tajribasini atroflicha o`rganish va undan samarali foydalanish masalasi o`zining dolzarbligi bilan ajralib turadi. Shu nuqtai nazardan, 2017 yil 7-fevralda qabul qilingan 2017-2021 yillarda O`zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo`nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasining to`rtinchi ustuvor "Ijtimoiy sohani rivojlantirish" nomli yo`nalishning to`rtinchi bandi "Ta`lim sohasini rivojlantirish" ga bag'ishlangan hisoblanadi. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev "Tinch-osuda hayotimizni ta'minlash, yoshlarimizning ta`lim-tarbiyasiga, dunyoqara-shiga va azaliy urf-odatlarimizni asrb-avaylashga bog'liq..." degan, ezgu fikrlarini ta'kidlab o'tdilar [1]. 2016 yil 30-dekabrda prezidentimiz Sh. Mirziyoyevning yurtimizning yetakchi ilm-fan namoyandalari bilan uchra-shuvda ham ushbu sohaga alohida to'xtalib o'tildi [2]. 2017 yil 30-iyunda "O`zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi huzurida O`zbekistonning eng yangi tarixini o`rganish jamoatchilik kengashi faoliyatini tashkil etish to`g'risida" Prezident qarori imzolandi [3]. Prezidentimizning 2017 yil 24 maydag'i «Qadimi yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to`g'risidagi» [4] qarori va boshqa bir nechta sohaga tegishli boshqa meyoriy-huquqiy hujjatlarning qabul qilinishi tarixnavislikning taraqqiyoti uchun huquqiy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Insoniyat tarixni yoritishda tarixiy manbalarning o'rni muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Tarixni o`rganishda o'tmisht davr haqida qimmatli ma'lumotlar beruvchi arxiv hujjatlarni tarixiy-ilmiylik jihatdan tahlil qilish orqali, tadqiqot olib borilayotgan davr haqida yanada ko'proq va yangi tarixiy ma'lumotlar to'plash mumkin. Manbashunoslik – tarix ilmining asosiy va muhim sohalaridan biri bo'lib, turli yozma manbalarni o`rganish hamda ulardan ilmiy nazariy va amaliy jihatlarini tadqiq etadi.

XXI asr globallashuv davriga kelib, inson ongiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar ortib borayotgan bir sharoitda, tarixiy xotirasi mustahkam har qanday yosh avlod o`zining ongi va shuurida salbiy g'oyalarga nisbatan immunitet hosil qila oladi. Shu o'rinda O`zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov ta'kidlaganlaridek, tarixiy xotirasi bor inson — irodali inson. Kim bo'lishidan qat'i nazar, jamiyatning har bir a'zosi o'z o'tmishini yaxshi bilsa, bunday odamlarni yo'ldan urish, har xil aqidalar ta'siriga olish mumkin emas. Tarix saboqlari insonni xushyorlikka o'rgatadi, irodasini mustahkamlaydi [5].

Tarix fanininining amaliy ahamiyatli tomonlarini yoritishdan avval, fan tushunchasiga tarif berib o'tish joiz deb topdik. Fan – inson faoliyatining sohasi, borliq haqidagi obyektiv bilimlarni ishlab chiqish va nazariy tomonidan sistemalashtirish uning vazifasi hisoblanadi [6]. Hozirgi zamon globallashuv jarayonlari ta'sirida bo'lgan, hamda chuqr ijtimoiy-iqtisodiy yangilanish

pallasiga kirgan mamlakatlarning ijtimoiy salohiyati va taraqqiyot potensional ko'p jihatdan fan va texnologiyani rivojlanganlik darjasи, ilmiy-amaliy innovatsiyalarni jamiyatning turli infrastrukturalarida samarali tatbiq qilinayotganligi bilan begilanishi ayon bo'lmoqda [7]. Jamiyatning rivojlanganlik darajasini belgilovchi omillardan biri sifatida, xalqning o'z tarixini bilish darjasи ham keng miqyosda e'tirof etiladi.

Insoniyat va uning jamiyat tarixi juda qadimiy va murakkabdir. U bir necha yuz ming yilni o'z ichiga qamrab oladi. Ushbu ko'p ming yillik tarixiy davr davomida insoniyat ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va etnomadaniy rivojlanish mansubligiga ko'ra, bir nechta tarixiy bosqichlarni bosib o'tgan [8]. Uning rivojlanish jarayonini tarix fani o'rganadi. Tarix – jamiyatning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy rivojlanish jarayonini aks ettiruvchi fan hisoblanadi. Tarix – insoniyat tamaddunlari rivoji, jamiyat va davlatlar o'tmishi, taraqqiyotini o'rganuvchi fandir. Tarix insoniyat o'tmishining o'ziga xosligini va ijtimoiy bilimlar majmuini o'zining yordamchi fanlari yordamida o'rganadi. Hozirgi kunda tarixshunoslik va manbashunoslik fanlari xalqimiz tarixini haqqoniy aks ettiruvchi fanlar sifatida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

O'zbekiston tarixida sodir bo'lган tarixiy voqealar va jarayonlarni aks ettirgan manbalarsiz haqqoniy tarixni bayon etish va yaratish mumkin emas. Shunday ekan, qanaday tarixiy mavzuda ilmiy tadqiqot olib borilmasin, birinchi navbatda, mavzuning manbaviy bazasiga e'tibor qaratilishi lozim hisoblanadi. Tarixiy manbalar ikki turga: moddiy va yozma(ma'naviy) manbalarga bo'linadi. Tarix fanini o'rganishda ikkala manbalarni ham ilmiy nazariy va amaliy jihatlari ahamiyatli hisoblanadi.

Manbashunoslik tarix fanining asosiy va muhim tarmoqlaridan biri bo'lib, turli xildagi manbalarni o'rganish, ulardan ilmiy foydalanishning nazariy va amaliy jihatlarini o'rganadi. Tarixiy manba – o'tmishdan qolgan va jamiyatning ma'lum bosqichda kechishini o'zida aks ettirgan moddiy va ma'naviy yodgorliklar jamlanmasiga nisbatan aytildi. Tarixiy manbalar inson ijtimoiy faoliyati natijasida paydo bo'lган, shuning uchun ijtimoiy hayotning barcha tomonlarini o'zida aks ettiradi [9]. Bundan kelib chiqqan holda shu aytish mumkinki, ajdodlarimizning turmush-tarzi va ijtimoiy faoliyati qay tarzda kechganligini tarixiy manbalarsiz o'rganib bo'lmaydi. Tarixiy manbalarni aniqlash tanlash va tahlil qilish tarix faniga biror bir ilmiy yangilik olib kirishning asosiy bosqichi hisoblanadi. Tadqiqot olib borilayotgan masalanning ilmiy hamda nazariy jihatdan to'g'ri hal etilishi ko'p jihatdan har qanday ilmiy ishning poydevorini tashkil etadigan manbaning sifat va salmog'iga, ya'ni to'laligi va faktik materialga boyligiga bog'liq bo'lib, ular bir taraflama emas balki, tarix fanini yoritishning turli ilmiy metodologik tomonlari bilan ham tadqiq etilishi lozimdir.

Manbashunoslik fanini tarixshunoslik fanisiz tasavvur etib bo’lmaydi. Shuning uchun ham tarix fani bilan tarixshunoslik fanlarining metodologiyasi umuman bir xil mazmun va mohiyatga ega hisoblanadi. Chunki bu ikki fanning metodologiyasi bir maqsadga ya’ni tarix fani to’g’ri yo’ldan rivojlanishi hamda tarixni haqqoniy va ilmiy mulohazalarga asoslangan holatda yozilishiga xizmat qiladi.

Tarixshunoslik tushunchasi ikki ma`noda qo`llaniladi. Ular quyidagilar: tarixiy bilimlar taraqqiyoti va tarixiy tadqiqot usullariga doir fan ma`nosida va ma’lum bir tarixiy davrga yoki muammoga bag`ishlangan taraxiy tadqiqotlar majmuasi ma`nosida [10]. O`zbekiston tarixinining tarixshunosligi deganda, O`zbekiston xalqlarining eng qadimgi zamonlardan hozir davrgacha bo`lgan tarixiga manba bo`lib xizmat qiluvchi tarixiy tadqiqot, ya`ni tarixshunoslik asarlarini tushunamiz. Tarixshunoslik fanining paydo bo`lishi avvalo insoniyat tarixida yozuvning paydo bo`lishi bilan bog’liq hisoblanadi.

Yurtimiz qadimgi tarixini yoritish jarayoniga poydevor solgan “Avesto” kitoblari, Geradot va Ktesiy ma’lumotlari, Beruniy, Narshaxiy, Ibn Xavqal, Somoniylar, Abdurazzoq Samarqandiy va Klavixo asarlari va boshqa mualliflar izlanishlari muhim ahamiyatga ega [11]. O`zbekiston xalqlari tarixnavisligining dolzarb vazifalaridan biri davlatchilik tarixini yoritishdir. Bu yo`nalishda eng qadimgi davr tarixini o`rganish muhim bo`lib, birinchi navbatdagi vazifa yozma manbalar tarixiga katta e`tiborning qaratilishidir.

Tarixni o’qitish avvalo, tarixiy dalillar haqida aniq obrazlarni va tasavvurlarni yaratishdan boshlanadi. Tarixiy tasavvur bilan tushunchalar bir-biri bilan uzviy bog’langan, o’quvchilarda hodisalar, tarixiy jarayonlar haqida yetarli darajada to’liq va aniq tasavvurlar mavjud bo`lgandagina tushunchalar hosil bo’ladi. Tarix o’qitish jarayonida tarixiy manbalardan foydalanish o’quvchilarning tasavvurlari chuqurlashib borishi natijasida, tarixiy tushunchalarni shakllantirish uchun zamin yaratiladi. Tushunchalar o’z navbatida tasavvurlarni mazmunan boyitishga yordam beradi. Tasavvur va tushunchalarni hosil qilish metodik usullari ham ko’pchilik hollarda bir – biriga o’xshab ketadi.

Yurtimizda mavjud oliy o’quv yurtlarida bo’lajak tarixchilarga ta’lim berishda mutaxassislik fanlarining o’qitilishiga va ushbu fanlarga oid o’quv metodik ishlanmalar va darsliklar yaratishga keng miqyosda e’tibor qaratilmoqda. Chunki, tarixni to’g’ri va xolisona yoritish, tarixiy qo’lyozmalar ustida ilmiy tadqiqotlar olib borish, tarixiy manbalar bilan ishlash va boshqa turli xildagi tarixni o’rganishdagi usullarni bo’lajak tarixchilarga o’rgatish uchun zamonaviy pedagogik metodlarga asoslanganlik yuqori darajada bo’lishi lozim. Ushbu sayi harakatlarimiz yaqin kelajakda O’zbekistonning eng yangi tarixiga oid mukammal darsliklar yaratilishiga o’z hissasini qo’shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yuxati:

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз.-Т:” Ўзбекистон”.2017. 467- б.
2. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o'rganish bo'yicha Ilmiy-uslubiy risola.-Т.: “Маънавият”. 2017. – 99 b.
3. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси ҳузурида Ўзбекистоннинг енг янги тарихини ўрганиш жамоатчилик кенгаши фаолиятини ташкил этиш тўғрисида. //” Ma'rifat” газетаси, 2017-yil 1-iyul, № 52 (9013)
4. Постановление Президента Республики Узбекистан от 24 мая 2017 г. № ПП-2995 «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы хранения, использования и пропаганды древних письменных источников». Собрание законодательства Республики Узбекистан. – Ташкент, 2017. 29 мая. – №21. – С. 389.
5. Каримов И.А. Тарихий хотрасиз келажак йўқ. –Т: “ШАРК”.1998.
6. Перегудов.Л.В., Сайдов.М.Х., Алиқулов.Д.Е. Илмий ижод мутодологияси. -Т:«Молия». 2002.4-б
7. Қўшоқов Ш.С. Илмий тадқиқот методологияси. Ўқув-услубий қўлланма. – Самарқанд: СамДУ нашри.2015
8. Асқаров.А. Ўзбек халқининг етногенези ва етник тарихи.-Т:” Университет”. 2007.15 б.
9. Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. –Т:” Ўқитувчи”,2001.
10. Сайдқулов.Т.С. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихшунослигидан лавҳалар.-Т:” Ўқитувчи”.1993.3-b
11. Sagdullayev A. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. Toshkent.” O'qituvchi”.1996. 4-bet

МАДАНИЙ МЕРОС ОБЪЕКТЛАРИНИ ЎРГАНИШДА АРХИВ ҲУЖЖАТЛАРИИНИНГ АҲАМИЯТИ

Маъмуржон РАСУЛОВ

*Фарғона давлат университети,
Жаҳон тарихи кафедраси катта ўқитувчиси*

Ўзбекистон тарихини ёритишида, халқаро ва ички туризм индустриясини ривожлантиришида маданий мерос объектларининг ўрни бекиёсdir. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2016 йил 2 декабрдаги “Ўзбекистон Республикасининг туризм соҳасини жадал ривожлантириши таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони, 2018–2019-йилларда туризм соҳасини ривожлантириш

бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар дастури, 2018 йилнинг февраль ойида эълон қилинган “Ўзбекистон Республикаси туризм салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шароитлар яратиш бўйича қўшимча ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони (2018 йил 3 февраль), “Кириш туризмини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги (2018 йил 6 февраль), “Ички туризмни жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорлари (2018 йил 7 февраль)¹ ижросини таъминлаш бўйича маданий мерос объектларини тадқиқ қилишда тарихчилар зиммасига улкан вазифаларни юклайди.

Ҳозирги кунда республикада 8208 та ёдгорликлар давлат муҳофазасига олинган бўлиб, шундан 2250 таси меъморчилик, 4748 таси археологик ёдгорликлар, 678 таси маҳобатли санъат объектлари, 532 таси диққатга сазовор жойлардир². Шунингдек, 4000 дан ортиқ моддий-маданий ёдгорликлар ЮНЕСКО рўйхатига киритилган бўлиб, улар алоҳида муҳофаза ва тадқиқотни талаб этади.

Моддий маданий мерос объектларини ўрганишда тарихий асарлар билан бир қаторда, архив ҳужжатлари ҳам муҳим рол ўйнайди. Архив материаллари давлат идораларининг расмий ҳужжатлари бўлганлиги учун ҳам бошқа манбаларга нисбатан аҳамиятли ва ишончлидир.

Ўзбекистон Республикаси Миллий Архиви (*кейинги сатрларда – ЎзРМА – Р.М.*) фондларида маданий ҳамда меъморий объектлар тарихига оид бой материаллар мавжуд.

Мазкур архивда Туркистоннинг чор Россияси томонидан босиб олинишидан, аниқроғи, 1865 йилда Туркистон вилоятининг ташкил қилинишидан то ҳозирги кунга қадар даврга тааллуқли ҳужжатлар жамланган.

Маданий ёдгорликлар бўйича дастлабки архив ҳужжатлари сифатида Туркистон Археология ҳаваскорлари тўғарагининг (1895 йилда ташкил топган) материалларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Архивдаги 71-фонд 30 та йиғма жилдан иборат бўлиб, унда 1895 йилдан то 1917 йилгача, яъни тўғарак фаолият кўрсатган даврда амалга оширилган ишлар ҳақида маълумот берувчи ҳужжатлар сақланмоқда. Фондда тўғаракнинг археология масалалари бўйича мажлис баёнлари, Ўрта Осиёдаги орийлар маданияти, Туркистоннинг турли жойларидаги археологик қазишималар натижалари, 1897 йил 5 сентябрда рўй берган зилзила оқибатида Самарқанддаги қўҳна меъморий ёдгорликларнинг

¹ Халқ сўзи. 2018. 8 февраль.

² Моддий маданий мероснинг кўчмас мулк объектлари миллий рўйхатини тасдиқлаш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори. 2019. 4 октябрь. 846-сон. www.lex.uz.

зарар кўриши ва уни таъмирлаш билан боғлиқ масалалар, Ўрта Осиё наққошлиги, археологик тадқиқотлар тасвири, қадимги ёзувларнинг расм ва чизмалари ва бошқа ҳужжатлар жамланган².

Тўгарак аъзолари томонидан олиб борилган илмий изланишлар, йўлга қўйилган дастлабки археологик қазишмалар маданий-тарихий обьектларни ўрганиш ишларининг дебочаси бўлди.

Айниқса, Н.И.Веселовский бошчилигига 1895-1896 ва 1898-1899 йилларда ташкил қилинган илмий экспедициялар, В.Л.Вяткин томонидан 1908 йилда Самарқанддаги Мирзо Улуғбек расадхонаси қолдиқларини топилиши диққатга сазовордир. Н.И.Веселовский экспедициялари натижасида Самарқанд, Бухоро, Наманганд, Хива, Хўжанд, Ўш, Ўзган ва бошқа шаҳарлардаги меъморий ёдгорликлар ўрганилди. Лекин шуни айтиб ўтиш керакки, бу тадқиқотлар билан боғлиқ архив ҳужжатлари ҳозирги кун нуқтаи назаридан танқидий ва холисона ўрганишни тақозо қиласди. Чунки ўша экспедициялар натижасида қўлга киритилган осори-атиқалар, қимматбаҳо буюмларнинг энг саралари Санкт-Петербургдаги Эрмитаж музейига олиб кетилган. Қимматбаҳо буюм ва осори-атиқалардан ташқари, Ўрта Осиёдан Россияга 1865-1917 йилларда 3000 дан зиёд шарқ қўлёзмалари ҳам олиб кетилди³.

ЎзР МАНИНГ Р-394-фондида Туркистон АССР Маориф Халқ Комиссарлиги қошида тузилган музейлар, қадимий ёдгорликлар, обидалар, санъат ва табиатни сақлаш Туркистон қўмитаси (Турккомстарис – 1921 йилдан 1925 йилгача фаолият кўрсатган) ва унинг вориси Ўрта Осиё қўмитаси (Средазкомстарис – 1925 йилдан 1928 йилгача фаолият кўрсатган) ҳужжатлари сақланади. Мазкур фонднинг 3 та рўйхатида 463 та йиғмажилд мавжуд бўлиб, бизни қизиқтираётган масала бўйича қимматли ҳужжатлар жамланган⁴. Мазкур ҳужжатларнинг илмий аҳамиятини акс эттирувчи баъзи мисолларни келтирамиз.

Фонднинг 1-рўйхатидаги 3-йиғмажилдда Самкомстарис (ёдгорликларни сақлаш Самарқанд вилояти қўмитаси) фаолияти, Марказий архив бошқармасининг (ЦУАРДЕЛ) Самарқанддаги ёдгорликларни текшириш натижалари ва таъмирлаш бўйича қўрилган чоралар ҳақидаги ҳисоботи, Улуғбек расадхонасида олиб борилган археологик қазишмалар тўғрисидаги ахборот ва бошқа ҳужжатларни учратиш мумкин.

Турккомстарис томонидан Ўрта Осиёдаги тарих ва маданият ёдгорликларини ҳисобга олиш, муҳофаза қилиш, уларни тадқиқ қилиш ва оммалаштириш бўйича қатор тадбирлар амалга оширилди. Мазкур

² Путеводитель. Центральный государственный исторический архив Уз ССР. Т.: 1948, С.143.

³ Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари. Т.: Шарқ, 2001. Б. 367.

⁴ Путеводитель. Центральный государственный архив УзССР. Т.: 1960. С.168-169.

қўмита фаолияти давомида Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон ҳудудининг турли жойларига элликка яқин йирик илмий экспедициялар юборилди. Шундан Самарқанд ва Бухорога жўнатилган йирик экспедициялар натижасида жойлардаги обидалар тарихий, археологик ва этнографик нуқтаи назардан чукур ва кенг ўрганилди. Самарқанд, Бухоро, Термиз ва бошқа шаҳарлардаги қадимий бинолар ва иншоотлар рўйхати кенгайди. Бу борадаги текшириш ҳужжатлар архив фондида сақланади.

Шу билан боғлиқ ҳолда “Средазкомстарис ахборотлари” матбуот органининг ўрнини алоҳида таъкидлаш керак. “Ахборотлар”да Средазкомстариснинг ўлкадаги тарихий ёдгорликларни сақлаш ва ўрганиш соҳасидаги фаолиятини ёритиб берувчи мақолалар босилган эди. Булар эса, ўз навбатида, мазкур фонд ҳужжатларининг илмий аҳамияти тўғрисида аниқ тасаввурлар ҳосил қилиш имкониятини беради.

Марказий давлат архивининг Р-2296-фондида⁵ сақланаётган Ўзбекистон ССР маданият вазирлиги қошидаги “Тарихий ёдгорликлар ва тасвирий санъат асарларини муҳофаза қилиш Боз бошқармаси” (хозирги – Маданий мерос департаменти)нинг 1928 йилдан то мустақилликгача бўлган даврга оид ҳужжатлар жамланган. Бу фонdda ҳам тарих ва маданият ёдгорликларнинг сақланиши, муҳофазаси бўйича қабул қилинган қонунлар, ҳукуматнинг қарор ва буйруқлари, ёдгорликларни таъмирлаш ишлари тўғрисида ҳисоботлар мавжуд.

Булардан ташқари Р-2761 (Тарих ва маданият ёдгорликларини муҳофаза қилиш жамияти), Р-2487 (ЎзССР маданият вазирлиги), Р-837 (ЎзССР Министрлар Совети), Р-2456 (СССР Министрлар Совети қошидаги ЎзССР бўйича диний ишлар кенгаши) фондлари ҳужжатларида ҳам тарих ва маданият ёдгорликларини сақлаш ва улардан фойдаланишга доир қимматли маълумотлар учрайди.

Архив ҳужжатлардан, хусусан, собиқ иттифоқ даври ҳужжатларидан фойдаланилганда хозирги кун нуқтаи назаридан ёндашиб, уларни холисона ўрганиш лозим, чунки улар ўша давр ҳукмрон мафкураси руҳида яратилганлигини ёддан чиқармаслик керак.

ЎзРМА М-7-фондида маданият ва спорт ишлари вазирлигининг 1992 – 2001 йилларга тааллуқли ҳужжатлари жамланган бўлиб, унда 1125 та йиғма жилд мавжуд. Мазкур фонддаги ҳужжатларнинг мазмун-моҳияти юқорида кўриб ўтилган ҳужжатлардан анча фарқ қиласи. Чунки бу ҳужжатлардан истиқлол йилларида тарихий-маданий ва меъморий ёдгорликларга муносабатнинг ижобий томонга ўзгарганилиги, маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилиганилиги, кўхна ёдгорликларни таъмирлаш-тиклаш билан биргаликда янги

⁵ Путеводитель. Центральный государственный архив УзССР. Т.: 1988. С.77.

мажмуа ва ишшоотлар яратилиши, амалга оширилган бунёдкорлик ишлари кўламнинг кенглигини билиб олиш мумкин. Жумладан, Хива, Бухоро, Шахрисабз ва Самарқанд шаҳарлари тарихий марказларининг ЮНЕСКО қошидаги Бутун жаҳон мероси рўйхатига киритилганлиги, буюк давлат арбоблари ва алломаларимиз юбилейларининг халқаро миқёсда нишонланиши билан боғлиқ ҳужжатлар янги ва ҳаққоний манбалар сифатида муҳим аҳамият касб этади.

Архивларда давлат муассасалари органларидан ташқари, шахсий фонdlар ҳам мавжуд бўлиб, улардан тарих ва маданият ёдгорликларини тадқиқ этишда кенг фойдаланиш мумкин. Масалан, 2406 (Засипкин Борис Николаевич), 1591 (Вяткин Василий Лаврентьевич), Р-2503 (Муродов Уста-Ширин), Р-2631 (Усмонов Маҳмуд), 2773 (Массон Михаил Евгеньевич), Р-2823 (Ланда Леонид Михайлович), Р-2793 (Ремпель Лазарь Израилович), Р-2810 (Маньковская Лия Юльевна) ва бошқа шахсий фонdlардан тарих ва маданият ёдгорликларининг ўша даврдаги ҳолати, сақланиши ва таъмирлаш-тиклаш бўйича амалга оширилган ишлар ҳақида қизиқарли маълумотлар олиш мумкин.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Ўзбекистондаги маданий мерос обьектлари, уларнинг сақланиши ва муҳофаза қилиниши тарихини ўрганишда, халқаро туризм соҳасида сайёҳлар учун маълумотнома (справочник)лар тузишда ЎзР МА фонdlарида сақланаётган ҳужжатлар муҳим ва ишончли манба бўлиб хизмат қиласди.

МУНДАРИЖА

УМУМИЙ ЖОРИЙ ТАРИХ МАСАЛАЛАРИ

<i>Дониёрөв А., Қандаҳаров А.</i> Республика туризми ривожида Куйи Зарафшон воҳаси тарихий обидаларининг ўрни.....	3
<i>Исмаилова Ж.</i> XIX асрнинг охири – XX аср бошида Тошкент қиёфаси.....	8
<i>Ҳасанов Б.</i> Бир оила қисмати.....	18
<i>Давлатова С.</i> Ҳунармандчилик ривожида меҳнат тақсимотининг ўрни: назарий жиҳатлари ва ривожланиш йўллари.....	22
<i>Саидов Ш.</i> Хива хонлигининг Россия империяси билан ўзаро муносабатлари	29
<i>Ҳайдаров И.</i> Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда Ўзбекистон саноатини ривожлантиришдаги муаммолар хусусида.....	36
<i>Haydarov I., Nizomova N.</i> Turk xoqonligi davridagi etnik jarayonlar xususida	45
<i>Тогаева А.</i> Туркистон тиббиёти тарихидан: темир йўллар тизимида тиббий хизмат кўрсатиш масалалари.....	50
<i>Зинатуллаев З.</i> Турк хоқонлиги даврида Марказий Осиёдаги яrim мустақил давлатларнинг ижтимоий-сиёсий ҳолати	54
<i>Гаффоров Я.</i> Янги интеграция шароитида Ўзбекистон ва Марказий Осиё давлатлари ҳамкорлиги ва хавфсизлиги	60
<i>Ҳакназаров Х.</i> Ўзбекистонда ҳарбийлар ҳаётининг тарихий аспектларда ўрганилишига доир ёндашувлар	69
<i>Бобоев Ф.</i> Ўрта Осиёда совет ҳокимиятига қарши курашнинг кучайишида ҳарбий хизматга чақиришнинг таъсири.....	73
<i>Рискулов Ш.</i> Бухоро ва Афғонистоннинг XIX аср сўнгги чораги XX аср бошларида иқтисодий-сиёсий муносабатлари	80
<i>Норқўчқаров X.</i> Афғонистондаги ўзбек амири (ёхуд Бухоронинг сўнгги амири Сайид Олимхоннинг Афғонистондаги тақдири ҳақида).....	87
<i>Абдуллаев Ж.</i> XIX асрнинг охирларида Эронда ислоҳотчилик ҳаракатининг бошланиши	95
<i>Низомова Н.</i> Қадимги Кеш тарихи ва бугунни	99
<i>Нарзуллаева Н.</i> Ўзбекистон ва ЮНЕСКО: ҳамкорликнинг тарихий босқичлари	104

ЭТНОЛОГИЯ МАСАЛАРИ

<i>Дониёр А., Аскаров М.</i> Некоторые взгляды об исследовании (узбекской) идентичности	108
<i>Файзуллаева М.</i> Ўзбек маросимий циклидаги таомлар ва тановвул (Сурхон воҳаси никоҳ маросимлари мисолида)	115
<i>Одилов Б.</i> Ўзбекларнинг анъанавий хўжалик фаолияти ҳақида айрим маълумотлар	121
<i>Эшқурбонов С.</i> Ўзбек халқининг анъанавий дехқончилик хўжалиги маданиятининг ривожланишига доир баъзи мулоҳазалар (Сурхон воҳаси мисолида)	125
<i>Салаев И.</i> “Уста Фотиҳа (Потия)” маросими ва унда ҳунарманд пирлар руҳига бўлган эътиқод ва инончлар талқини	128
<i>Кушманова Л.</i> Ўзбек қурамаларнинг овқат (гастро) этнографияси ҳақида баъзи мулоҳазалар.....	139
<i>Абдуқодиров С.</i> Ўзбек гиламдўзлиги анъаналари хусусида.....	154
<i>Saydullayeva X.</i> O’zbekistonda to’y an’analari tarixi va buguni	158
<i>Saydullayeva X.</i> Rui Gonsales de Klavixoning “Samarqandga- Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi”da sohibqiron davridagi to’y va bazmlarning yoritilishi	162

ТАРИХ ТАДҚИҚОТЛАРИ ВА ТАЪЛИМИ МЕТОДИКАСИ НАЗАРИЙ МЕТОДОЛОГИК МАСАЛАЛАРИ

<i>Султонов Ў.</i> Ўзбекистонда “Марказий Осиё мусулмон дипломатикаси” фанини ўқитиш муаммолари ва истиқболлари	167
<i>Шамсиеva И.</i> Тарихий таълимда XXI аср кўникмаларини (soft skills) ривожлантириш зарурияти.....	170
<i>Мирзаев F.</i> Марказий Осиё мамлакатлари ҳамкорлиги тарихшунослиги назарий методологиясининг долзарб масалаларига доир	175
<i>Абиров В.</i> “Этнос” назариясини қўллаш масаласи	182
<i>Абдурахимова Ш.</i> Тадқиқотларда шахсий келиб чиқиш манбаларидан фойдаланиш хусусида.....	189
<i>Туйчиева З.</i> Принципы различения пола в узбекской Антрапонимии	194
<i>Акбарова С.</i> Амир Темур ва Темурийлар роли ва фаолиятининг тарихдаги аҳамиятини моделлаш ва тизимли таҳлиллаш.....	201
<i>Xushvaqtov N.</i> O’zbekistonning eng yangi tarixini o’rganishda tarixshunoslik va manbashunoslikning o’rni va ahamiyati	204
<i>Расулов М.</i> Маданий мерос объектларини ўрганишда архив ҳужжатларининг аҳамияти	204

ҚАЙДЛАР УЧУН

Масъул мұхаррир:

Тарих фанлари доктори, профессор М.М.Исхоков

Тақризчилар:

Тарих фанлари доктори, профессор Ж.Х.Исмоилова

Тар.ф.н., доц. Р.Р.Алимова

Тахрир гурухи:

Хайдаров И.М., Одилов Б.А., Мадраимов А.А.,

Худойназаров И.Б., Абиров В.Э., Дедамирзаев Ж., Алимов З.

Саҳифаловчи: Зокиров Б.И.

Тошкент давлат шарқшунослик университетининг 2020 йил
18 апрель куни бўлиб ўтган 2-сонли навбатдан ташқари
Кенгаши қарорига мувофиқ нашрга тавсия қилинган.

Босишига рухсат этилди: 24.04.2020

Бичими 60x84 1/16 Шартли 13,5 б.т.

100 нусхада босилди. Буюртма №

Тошкент давлат шарқшунослик университетининг
кичик босмахонаси.

Тошкент, Шаҳрисабз кӯчаси, 25 уй.